

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

А.Н. РАҲМОНОВ

ТАДБИРҚОРЛИК
ҲУҚУҚИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
ҳузуридаги Мувофиқлаштирувчи кенгаш томонидан бакалаврият
таълим йўналишларида таҳсил олаётган талабалар учун
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган*

ТОШКЕНТ – «IQTISODIYOT» – 2020

КИРИШ СЎЗИ

Ишбилармонлик муҳитини тубдан яхшилаш, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун энг қулай шарт-шароитларни яратиш, корхоналарнинг фаолияти билан боғлиқ тартиб-таомилларнинг барча турларини қисқартириш, соддалаштириш ва шаффофлик даражасини ошириш, бизнесни юритиш шарт-шароитларини баҳолаш мезонларининг жаҳон амалиётида ҳамма томонидан қабул қилинган тизимини кенг жорий этиш ва шу асосда юртимизда ишбилармонлик ва инвестиция муҳити даражасининг халқаро рейтингини янада ошириш мақсадида изчил ислохотлар амалга оширилмоқда.

Бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар самараси тадбиркорлар фаолиятини эркинлаштиришда, уларга кенг йўл очиб берган ҳолда назорат қилувчи органларнинг ваколатларини кескин камайтириш ва аниқ-равшан белгилаб олишда ва, албатта, тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқларининг ҳимоясини амалда таъминлашда кўринмоқда.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган муҳим ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий ва бошқа соҳалардаги ислохотларнинг туб заминиди халқимизнинг янада фаровон ҳаёт кечиришини таъминлаш, мамлакатимиз иқтисодиётини юксалтириш ва Ўзбекистон деб аталмиш муқаддас заминда ҳеч кимдан кам бўлмайдиган фуқаролик жамиятини ва ҳуқуқий демократик давлатни барпо этишдан иборат. Ўзбекистон ўз раҳбари раҳномолигида буюк келажакни яратишнинг асосий принципларини, дунёга “тараққиётнинг ўзбек модели” сифатида донг таратган, ўзгалар учун намунага айланиб бораётган тараққиёт моделининг асосини ишлаб чиқаётган вақтда бу моделнинг ўзагини ташкил этадиган беш принципдан биттаси – бу мамлакатимизда ислохотларни эволюцион, яъни тадрижий йўл билан, изчил суратда босқичма-босқич амалга ошириш эканлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Бу йўлда эса тадбиркорлик фаолиятининг тўғри йўлга қўйилиши, унинг ривожланиши ва тараққий этиши учун қонуний барча асосларнинг яратилиши ўта муҳим вазифалардан бири саналади. Масалага шу жиҳатдан қаралганда, ушбу ўринда тадбиркорлик фаолиятини юритишнинг ҳуқуқий асосларини ёритиш ва тадбиркорлик

фаолиятини юритаётган субъектларнинг ҳуқуқий ҳолатини таҳлил этиш мақсадга мувофиқ эканлиги аён бўлади.

Мамлакатимизда тадбиркорларга эътибор масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев таъкидлаганидек, “кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка кенг эркинлик бериш, улар фаолиятига ноқонуний аралашувни тубдан қисқартириш сиёсатимизнинг устувор йўналиши ва давлат органларининг биринчи даражали вазифаси этиб белгиланди”¹.

“Тадбиркорлик ҳуқуқи” фанидан тайёрланган мазкур ўқув қўлланма бозор муносабатларини ривожлантиришда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари яратилиб, такомиллашиб бораётганлиги, тадбиркорларга кенг имкониятлар, имтиёз ва преференциялар берилаётганлигининг мазмун-моҳиятини янада чуқурроқ билишга ҳамда уларни таҳлил қилишга қаратилган.

1-мавзу. Тадбиркорлик ҳуқуқи тушунчаси ва манбалари

1. Тадбиркорлик ҳуқуқи тушунчаси, предмети ва унинг бошқа ҳуқуқий фанлардан фарқи.
2. Бозор иқтисодиёти шаклланиши шароитида тадбиркорлик ҳуқуқининг роли.
3. Тадбиркорлик ҳуқуқи манбалари.

1. Тадбиркорлик ҳуқуқи тушунчаси, предмети ва унинг бошқа ҳуқуқий фанлардан фарқи

Ҳар қандай фанни ўрганишда унинг тушунчаси ва предметини тўғри англаб олиш зарур. Ўз-ўзидан тушунарлики, тадбиркорлик ҳуқуқини ўрганиш ҳам унинг тушунчасини тушуниб олишдан бошланади. Маълумки, ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Ҳуқуқ маълум тармоқларга бўлинади. Масалан, оила ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи ва ш.к. Тадбиркорлик ҳуқуқи ана шундай ҳуқуқ тармоқларидан биридир. Ҳуқуқ тармоқлари бир-биридан, аввало, ҳуқуқий бошқарув предмети ва усули билан фарқ қилади. Ҳар бир ҳуқуқ тармоғи маълум ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Ижтимоий муносабатлар ранг-барангдир: оиладаги муносабатлар, меҳнат соҳасидаги

муносабатлар ва бошқалар. Булар ижтимоий муносабатларнинг кирраларидир. Ҳар бир кирра битта ижтимоий муносабатни ифодалайди. Бундай кирралар кўп ва бири иккинчисига ўхшамайди. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимининг конституциявий, фуқаролик, жиноят ва бошқа мустақил тармоқларидан бири сифатида тадбиркорлик ҳуқуқи ҳам ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Лекин қандай ижтимоий муносабатларни тартибга солади? Тадбиркорлик ҳуқуқи тушунчаси мазкур ҳуқуқ соҳасига доир ҳуқуқий нормалар орқали тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлардан ташкил топган. Тадбиркорлик ҳуқуқи корхона, бирлашма, ташкилот ва муассасалар ўртасида ва уларнинг бўлимлари

ИЖТИМОЙ
МУНОСАБАТЛАР
ДОИРАСИ

¹ *Мирзиёев Ш.* Демократик ислохотларни чуқурлаштириш, барқарор ривожланишни таъминлаш – халқимиз учун муносиб ҳаёт даражасини яратишнинг кафолатидир. – Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 70-бет.

билан бўладиган тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш жараёнига раҳбарлик қилишда ташкил топадиган муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқнинг алоҳида тармоғидир².

“Тадбиркорлик ҳуқуқи” тушунчасининг мазмунини англаб олишдан аввал “тадбиркорлик” тушунчасининг мазмунини билиб олиш керак. Хўш, **ТАДБИРКОРЛИК**нинг ўзи нима? Буни билиш учун қонун ҳужжатларига мурожаат қилиш керак. ЎзРнинг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни (2000.25.05.) бу саволга қуйидагича **жавоб** беради (3-модда):

“ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ (ТАДБИРКОРЛИК) —
тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, таваккал қилиб ва ўз мулкий жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускор фаолият”.

Эътибор беринг. Қонунда берилган таърифнинг мазмунида учрайдиган асосий элементлар қуйидагилар:

- ➔ тадбиркорлик **рўйхатга олинган субъектлар томонидан** амалга оширилади;
- ➔ тадбиркорлик **қонун ҳужжатларига мувофиқ** амалга оширилади;
- ➔ тадбиркорлик **таваккал қилиб** юритиладиган фаолият;
- ➔ тадбиркорлик **мулкий жавобгарлик остида** амалга оширилади;
- ➔ тадбиркорлик **даромад олишга қаратилган** фаолиятдир;
- ➔ тадбиркорлик **шахснинг ўз ташаббуси асосида** юритиладиган фаолият;
- ➔ “тадбиркорлик” ва “тадбиркорлик фаолияти” тушунчалари **бир маънони бирдиради.**

² *Юридик энциклопедия.* Юридик фанлари доктори, профессор У.Таджихановнинг умумий таҳрири остида. – Т.: «Шарқ», 2001, 529-бет.

Тадбиркорлик ҳуқуқи ҳуқуқ тармоғи сифатида тадбиркорлик ва иқтисодиёт соҳасидаги фаолиятни тартибга солувчи нормалар йиғиндисидан иборат. «*Иқтисод*» сўзининг ўзи ҳам аслида грекча «*экономос*» сўзидан олинган бўлиб, «*хўжалик*» деган маънони англатади.

Хўжалик юритиш билан боғлиқ фаолият 3 асосий босқични камраб олади:

1. Ишлаб чиқаришгача (эксплуатациягача) бўлган босқич. Бунда асосан рўйхатдан ўтказиш, лицензиялаш, рухсатнома олиш каби фаолиятлар амалга оширилади.
2. Ишлаб чиқариш (эксплуатация) босқичи. Бу босқичда товарларни ишлаб чиқариш, уларни топшириш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш каби фаолиятлар амалга оширилади.
3. Ишлаб чиқаришдан (эксплуатациядан) кейинги босқич. Бу солиқ хизмати, статистика органлари олдидаги мажбуриятларнинг вужудга келиши ҳамда бажарилиши ва шу кабилардан иборат.

Кўриниб турибдики, хўжалик фаолияти фақат товар ишлаб чиқариш билан боғлиқ муносабатларнигина эмас, балки ишлаб чиқаришни бошлаш учун тегишли хатти-ҳаракатларни амалга ошириш (бино сотиб олиш ёки уни қуриш, жой хозирлаш, ёқилғи, хом ашё, асбоб-ускуналарга эга бўлиш ва шу кабилар) ва шу билан боғлиқ муносабатларни ҳам камраб олади. Ана шуларнинг барчаси тадбиркорлик ҳуқуқининг предметини ташкил этувчи муносабатлардир. Булар бевосита даромад (фойда) олишга қаратилмаган бошқа мақсадлар билан ҳам боғлиқ бўлади. Даромад (фойда) олишга қаратилмаган мақсадлар жумласига мулкни бошқариш, идора қилиш, корхонани ташкил этиш ёки уни тугатиш бўйича ташкилий характердаги фаолиятларни киритишимиз мумкин. Демак, тадбиркорлик муносабатлари бевосита фойда олиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳам юзага келади. Ана шу муносабатлар ҳам бевосита тадбиркорлик ҳуқуқи қодалари билан тартибга солинади.

Тадбиркорлик муносабатларининг асосий қисмини хўжалик субъектларининг ўзаро вертикал ва горизонтал муносабатлари ташкил этади. Тадбиркорлик ҳуқуқи фанида хўжалик муносабатлари асосан уч гуруҳга

бўлиниди:

1. Хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ муносабатлар.

Хўжалик муносабатларининг мазкур гуруҳи бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ хўжалик фаолиятидир. Маълумки, собиқ Иттифоқ даврида, яъни режали иқтисодиёт ҳукмрон бўлган шароитда хўжалик муносабатлари фақат корхоналар ҳамда уларнинг бўлимлари ўртасида вужудга келар эди. Хўжалик фаолиятини алоҳида фуқаро эмас, балки фуқароларнинг жамоаси олиб борар эди. Фуқаро эса хўжалик фаолиятини юритиш жараёнида ташкилот жамоаси таркибида иштирок этар эди. Унинг бу муносабатлари эса меҳнат ҳуқуқи билан тартибга солинар эди. Ҳозирги пайтда, яъни бозор иқтисодиёти муносабатларига босқичма-босқич ўтилиб, демократик ҳуқуқий давлат қурилаётган вақтда яқка шахс – тадбиркорнинг хўжалик фаолияти тадбиркорлик ҳуқуқининг предметини ташкил этади.

Республикамызда бозор иқтисодиётига ўтиш мулкнинг давлат тасарруфидан чиқарилиши ва хусусий мулкнинг шакллантирилишидан бошланди. Алоҳида фуқаронинг хусусий мулк эгаси сифатида эътироф этилиши унинг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши учун имконият яратди. Фуқаронинг бу фаолияти учун етарли ҳуқуқий асослар яратилди. Эндиликда алоҳида фуқаро даромад (фойда) олиш мақсадида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтган вақтдан эътиборан тадбиркор мақомига эга бўлгач, хўжалик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлди. Бунда унинг хўжалик юритувчи бошқа субъектлар билан ҳуқуқининг тенглиги кафолатланган. Республикамызнинг бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиб бориши жараёнида тадбиркорлик фаолияти иштирокчиларининг ҳам аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Бу фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари ишлаб чиқаришни ташкил этиш, тадбиркорликни рўйхатга олиш, ҳисоб-китоб олиб бориш, солиқ тўлаш, бозорга товар, иш ва хизмат билан чиқиш тартиб-қоидаларини белгилаш, бошқа корхона ва ташкилотлар билан бўладиган ўзаро муносабатлар ва шу кабиларни ҳуқуқий бошқаришда намоён бўлади.

Демак, корхоналар ва тадбиркорларнинг ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатлари бир бутун ҳолда тадбиркорлик ҳуқуқига оид қонун-қоидалар билан тартибга солинадиган хўжалик муносабатларининг биринчи гуруҳини ташкил этади.

2. Хўжаликка раҳбарлик қилишдан келиб чиқадиган муносабатлар.

Хўжалик муносабатларининг иккинчи гуруҳи хўжалик фаолиятига раҳбарлик қилиш, яъни хўжаликни бошқариш билан бевосита боғлиқ бўлади. Хўжалик субъектлари маҳаллий ҳокимият органлари билан тегишли хўжалик фаолиятини ташкил этиш ва мулкни бошқаришда иштирок этади. Бундай хўжалик муносабатлари, гарчи фойда олиш билан боғлиқ бўлса-да, хўжалик бошқарувини ўз ичига олади. Давлат бюджетига муассасалар, хайрия жамғармалари ва хўжалик муносабатларига киришадиган бошқа муассасалар фаолияти фойда олиш билан боғлиқ бўлмаган фаолият жумласига киради. Бу муносабатлар тадбиркорлик фаолияти билан жуда яқин бўлиб, шакли жиҳатдан уни амалга оширишдан деярли фарқланмайди ва шу туфайли тадбиркорлик ҳуқуқи билан боғлиқ бўлади. Бу хўжалик муносабатларининг иккинчи гуруҳини ташкил этади.

3. Ички хўжалик муносабатлари. Бу ҳар бир корxonанинг, бирлашманинг ишлаб чиқариш тузилмалари ўртасидаги ички муносабатлари кўринишида намоён бўлади.

Юкорида кўрсатиб ўтилган хўжалик муносабатларининг уч асосий гуруҳи бозор иқтисодиётига оид бўлган ва давлат томонидан тартибга солинадиган хўжалик субъектларининг кўп қиррали фаолиятини ўзида мужассамлаштиради. Давлат жамият манфаатини ҳисобга олган ҳолда хўжалик юритувчи субъектларга иқтисодий таъсир этади, унинг фаолиятини назорат қилади.

Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятлари унинг субъектлари билан ҳам боғлиқдир.

Тадбиркорлик ҳуқуқи ҳуқуқнинг мустақил тармоғи сифатида *бошқа ҳуқуқий фанлардан ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади*. Тадбиркорлик

хукуқини хуқуқнинг бир тармоғи деб ҳисоблашга унинг фуқаролик хуқуқи ва бошқа хуқуқлардан фарқи асос бўлади. Унинг ўзига хос хусусиятлари куйидагилардан иборат.

Маълумки, тадбиркорлик хуқуқи хуқуқнинг алоҳида тармоғи бўлган **фуқаролик хуқуқига** жуда яқин бўлса-да, у энг аввало тушунчаси, предмети, субъектлари билан ундан фарқ қилади. Бу икки фаннинг тушунчасидаги фарқни олиб кўрайлик. Фуқаролик хуқуқининг предмети тарафларнинг тенг хуқуқлилигига асосланган мулкӣ муносабатлардан иборат. Тадбиркорлик хуқуқида ҳам мулк билан боғлиқ муносабатлар салмоқли ўрин тутати. Лекин тадбиркорлик хуқуқида мулкӣ муносабатлар шу муносабат иштирокчиларининг тенг хуқуқлилиги билан бир қаторда бири иккинчисига итоат этиши, давлатнинг иқтисодга раҳбарлик қилиши орқали ҳам келиб чиқади. Фуқаролик хуқуқининг субъектлари бўлиб барча фуқаролар ҳисобланади. Фуқаролар тадбиркорлик хуқуқининг ҳам субъекти бўла олади, лекин бунда фақат тадбиркор сифатида давлат рўйхатидан ўтган фуқароларгина субъект сифатида қаралади. Юридик шахслар иккала хуқуқ соҳасининг ҳам субъекти ҳисобланади. Аммо юридик шахснинг ташкил этилиши, улар томонидан тадбиркорлик фаолиятининг амалга оширилиши ва уларга раҳбарлик қилиш жараёнлари фарқ қилади. Фуқаролик хуқуқий муносабатларда давлат иккинчи тараф билан тенг хуқуқли бўлиб қатнашса, тадбиркорлик хуқуқида эса у иқтисодиётга раҳбарликни амалга оширувчи субъект сифатида иштирок этади. Фуқаролик хуқуқи билан тартибга солинувчи шартномавий муносабатлар асосан истеъмолчиларнинг моддий эҳтиёжини таъминлашга қаратилади. Агар шартномавий муносабатлар товарни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаса, бундай муносабатлар тадбиркорлик хуқуқининг нормалари билан тартибга солинади. Ана шу жиҳатлари билан тадбиркорлик хуқуқи **меҳнат хуқуқига** жуда яқин туради. Аммо бу икки хуқуқ соҳаси ҳам бир-биридан фарқланади. Тадбиркорлик хуқуқи субъектлар ўртасидаги тадбиркорлик муносабатларини тартибга солса, меҳнат хуқуқи эса иш берувчи билан ходимларнинг меҳнат шартномаси асосида рўёбга чиқадиغان

муносабатларини, меҳнат жамоасидаги ички тартиб-қоидаларни, иш режимини ва шунга ўхшаш меҳнат шартномаси билан боғлиқ бошқа муносабатларни тартибга солади. Тадбиркорлик муносабатларини амалга оширишда тадбиркор ёлланма меҳнатдан фойдаланиши ҳам мумкин. Лекин бу муносабатга меҳнат қонунчилиги тадбиқ этилади. Меҳнат қонунлари, меҳнат шартномалари, жамоа шартномалари, меҳнат жамоаси фаолиятини, унинг кенгаши фаолиятини тартибга солишда тадбиқ этилади.

Тадбиркорлик хуқуқининг **маъмурий хуқуқ** фани билан алоқадорлигини кўриб чиқайлик. Маъмурий хуқуқнинг предмети маъмуриятнинг буйруқ ҳамда ижро фаолияти билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар ташкил этади. Бундай муносабатлар итоат этувчи органларга ва мансабдор шахсларга ўз кўрсатмалари орқали таъсир этиш, идора этиш каби ҳокимиятни амалга ошириш билан изоҳланади. Тадбиркорлик муносабатларида эса буйруқбозлик фаолиятлари деярли йўқ. Мавжудлари ҳам бозор муносабатларига тобора ўтиб борилаётган бир шароитда барҳам топиб бормоқда. **Маъмурий хуқуқ** тадбиркорлик хуқуқидан деярли бутунлай фарқ қилади. Чунки маъмурий хуқуқ томонидан тартибга солинадиган муносабатлар ижро фармойиши билан боғлиқ бўлиб, тадбиркорликдан бирмунча узокроқда турадиган муносабатдир.

Тадбиркорлик хуқуқи **конституциявий хуқуқ**, **экология хуқуқи** ва **қишлоқ хўжалиги хуқуқи** билан ҳам ўзига хос хусусиятлари орқали фарқланади.

Тадбиркорлик хуқуқи турдош хуқуқлар — хўжалик, фуқаролик, маъмурий ва бошқа хуқуқлардан ўзига хос хусусиятлари билан фарқланади.

Тадбиркорлик ҳуқуқининг моҳияти мулкчилик субъектларининг товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш билан фойда ёки даромад олишга қаратилган фаолиятдан иборат. **Хўжалик ҳуқуқининг** моҳияти ҳам товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш фаолияти билан боғлиқ, аммо бу фаолият доимо фойда олишга қаратилмайди. Тадбиркорлик соҳасидаги фаолият аксарият мустақил бўлиб, тадбиркорнинг ўз хоҳиши, истаги билан аниқланади. Тадбиркорлик ҳуқуқи билан хўжалик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатлар гўё бир хилдек кўринади, аммо улар бир-биридан фарқланади. Тадбиркорлик қоидалари билан тартибга солинадиган муносабатлар хўжалик ҳуқуқи қоидалари билан тартибга солинадиган муносабатлардан фарқ қилади. Хўжалик ҳуқуқига доир фаолият давлат ёки жамоа ташкилоти томонидан белгиланган фаолият ҳисобланади, унинг иштирокчилари фақат ўз вазифасини бажарган бўлса бас, ундан қанча фойда ва даромад келиш-келмаслиги уларни кизиктирмайди.

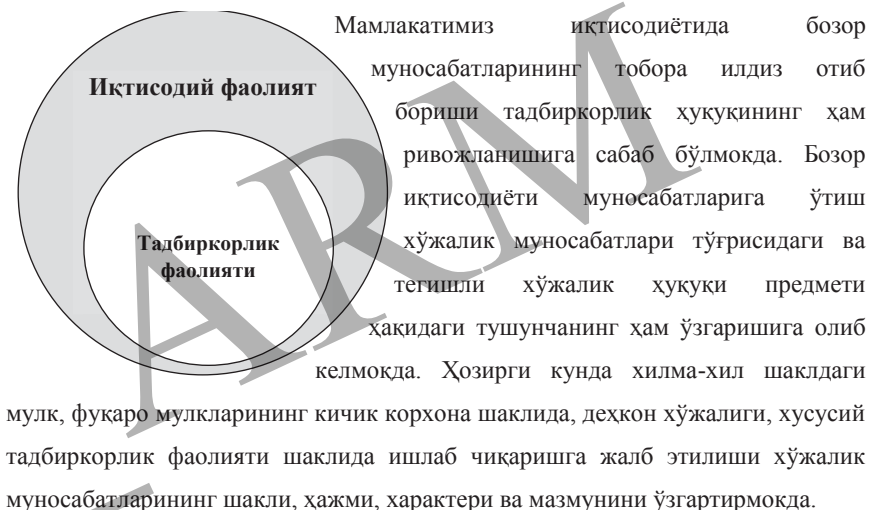
2. Бозор иқтисодиёти шаклланиши шароитида тадбиркорлик ҳуқуқининг роли

Режали иқтисодиёт вақтида барча муносабатлар, шу жумладан товар ишлаб чиқариш юқоридан бериладиган буйруқлар, топшириқлар ва қарорлар асосида амалга оширилар эди. Бунинг оқибатида республикамизда халқ хўжалигининг фақат бир соҳаси, яъни хом ашё етказиб бериш тузилмасигина ривожланган эди. Маъмурий буйруқбозликка асосланган хўжалик ҳуқуқи тизими муқаддам фақат давлатга тегишли бўлган корхона, ташкилотларга доир хўжалик муносабатларига, шунингдек кооператив ва бошқа ташкилотлар билан боғлиқ хўжалик муносабатларига хизмат қилган эди.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг ўз иқтисодиётимиз асосларини жуда ноқулай шароитда бошлашга тўғри келди. Бунда энг асосий масала ички иқтисодий сиёсатни инсон манфаатларига қаратиш, меҳнатни рағбатлантириш, аҳолининг ижтимоий ночор қатламларини давлат йўли билан ҳимоя қилишга қаратилган бозор иқтисодиётини қуришдан иборат бўлди.

Бозор иқтисодиёти шароитида режага асосланган ҳамма учун мажбурий тартиб ўз кучини йўқотди. Аммо режа фақат алоҳида олинган ҳолатларга, яъни давлат эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган топшириқларни бажаришга тадбиқ этиладиган бўлди.

Тадбиркорлик фаолияти – иқтисодий фаолиятнинг таркибий қисмидир.

Бозор муносабатлари корхоналарнинг³ ўзаро шартномавий муносабатлари билан ўзвий боғлиқдир. Бозор муносабатлари даврида товар ишлаб чиқариш ва уни истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ жараёнлар республикамизнинг бир қатор қонунлари, жумладан, Фуқаролик кодекси, «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида», «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида», «Деҳқон хўжалиги тўғрисида», «Фермер хўжалиги тўғрисида», «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг қафолатлари тўғрисида»ги каби қонунлар билан ҳуқуқий тартибга солинди. Ана шу ва шунга ўхшаш бошқа қонунлар бозор муносабатларини тартибга солувчи муҳим ҳуқуқий ҳужжатлар бўлиб ҳисобланади. Тадбиркорлик ҳуқуқи эса ушбу қонунларга таяниб

³ Корхона, муассаса, ташкилот, бирлашма ва шу кабиларни бир сўз билан «корхона» деб атадик.

ривожланди ва ривожланиб бормоқда, бозор иқтисодиётининг шаклланиш ва ривожланиш жараёнида муҳим ҳуқуқий восита бўлиб хизмат қилмоқда.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида хўжалик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш бозор учун товар ишлаб чиқаришга (ишларни бажаришга, хизматлар кўрсатишга) ихтисослашган фаолияти билан боғлиқ бўлади. Шу сабабли ҳар қандай субъект ўзига тегишли мулк юзасидан ишлаб чиқариш фаолиятига киришади ва уни амалга ошириш жараёни хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи билан тартибга солинади.

Хўжалик ҳуқуқи давлатнинг ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир этиши бўйича келиб чиқадиган муносабатларига ҳам тадбиқ этилади. Бу давлат билан бошқа субъектларнинг ўзаро вертикал бўйича хўжалик юритиш муносабатларидир.

Юртимизда тадбиркорларга борган сари кенг имкониятлар ва имтиёзлар яратилмоқда. Тадбиркорларга яратилаётган кенг имкониятлар борасида 2015 йилда қонунчилигимизда амалга оширилган ўзгартишларга ҳам эътиборни қаратиш муҳимдир. Бунда амалга оширилган ўзгартишларнинг қуйидаги ўринларига эътибор берайлик.

Биринчидан, назорат органларининг режали текширишлари масаласида. “Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ЎзР Президентининг 2015 йил 15 майдаги ПФ-4725-сонли фармони асосида барча назорат органлари учун режали текширишлар даврийлиги бирхиллаштирилди. Бу қоида битта тадбиркорлик субъектида кетма-кет, яъни 1 йилда 2-3 бор текширишлар ўтказишга чек қўйди. **Назорат органларининг режали текширишлари** битта тадбиркорлик субъектида ҳар йили ёки 2 йилда 1 марта ўтказиларди. Бу ҳол корхона фаолиятига салбий таъсир этмай қолмасди. Мазкур фармон масалага ойдинлик киритди. 2015 йилнинг 1 июлидан эътиборан, микрофирма, кичик корхона ва фермер хўжаликлари фаолияти билан боғлиқ барча режали текширишлар кўпи билан 4 йилда 1 марта, бошқа тадбиркорлик субъектлари

учун эса 3 йилда 1 марта, хусусий банклар учун 5 йилда 1 марта қилиб белгиланди. Яна бир муҳим жиҳат шундаки, энди назорат қилувчи органлар режали текширишлар ўтказиш тўғрисида 30 календарь кун аввал тадбиркорлик субъектига ёзма хабар бериш орқали маълум қилади. Бунда текшириш ўтказиш муддати 30 календарь кундан кўп бўлиши мумкин эмас. Молия-хўжалик фаолиятини текшириш ДСХ органлари томонидан ўтказилади. Агар текширувда солиқ ва валютага оид жиноятлар аломатлари аниқланса, текширув ЎзР Бош прокуратурасининг махсус департаменти томонидан ўтказилади. Президентимиз фармонида белгиланган нормалар 2000 йил 25 майда қабул қилинган “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг қафолатлари тўғрисида”ги Қонунда ҳам ўз ифодасини топди. Айтилганларга кўра, давлатимиз раҳбарининг мазкур фармони тадбиркорликни янада кенг тараққий этишида муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Иккинчидан, ЎзРнинг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига киритилган ўзгартишга кўра, биринчи марта ҳуқуқбузарликни содир этган шахс ноқонуний тадбиркорлик фаолиятидан олинган даромадни давлатга ихтиёрий равишда тўласа, шунингдек тадбиркорлик субъекти давлат рўйхатидан ўтказилган тақдирда, ҳуқуқбузарлик ашёлари мусодара қилинмасдан тадбиркор жавобгарликдан озод қилинади. ЎзРнинг Жиноят кодексига киритилган ўзгартиш(184-м.)га кўра, агар шахс биринчи марта жиноят содир этган бўлса, ДСХ органининг қарорини олган кундан эътиборан 30 кун ичида солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар, пенялар, бошқа молиявий санкциялар тарзида **давлатга етказилган зарарнинг ўрнини тўлиқ қопласа**, жавобгарликдан озод қилинади.

Учинчидан, “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг қафолатлари тўғрисида”ги Қонунга киритилган ўзгартишга кўра, тадбиркорлик субъектига нисбатан кўзгатишган жиноят иши бўйича **текширувларда адвокатлар албатта иштирок этадилар**. Тадбиркорга адвокатни ишга жалб этиш ҳуқуқи берилди. Тадбиркор бу ҳуқуқни рад этишга ҳақли. Текширувни амалга оширувчи мансабдор шахс тадбиркорга адвокатни ёллаш ёки уни рад этиш

ҳуқуқи борлигини ёзма равишда тушунтиради. Агар тадбиркор адвокатни рад этса, бу унинг адвокатни исталган вақтда ёллаш ҳуқуқига молелик қилмайди.

Тўртинчидан, хусусий тадбиркорларга Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 31 июлдаги 219-сонли қарорига асосан 1 нафардан 3 нафаргача миқдорда ходимларни ёллаш ҳуқуқи берилди. Тадбиркор ва ходимлар ўртасидаги муносабатлар меҳнат қонунчилиги билан тартибга солинади. Бунда ёзма меҳнат шартномаси тузилади. Меҳнат шартномасида хусусий тадбиркорнинг имзоси муҳр билан тасдиқланиши шарт эмас. Ишга қабул қилиш тўғрисида буйруқ расмийлаштирилмайди. Меҳнат дафтарчаси юритилмайди. Ходимнинг меҳнат стажини ҳисоблаш тўланган суғурта бадаллари асосида амалга оширилади. Бунда Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасининг маълумоти асос ҳисобланади.

3. Тадбиркорлик ҳуқуқи манбалари

«Манба» сўзи араб тилидан кириб келган сўз бўлиб, илмий тадқиқот ишлари учун асос бўлган асар, ҳужжат ва шу кабиларни англатади⁴. *Ҳуқуқ манбаи* деганда, ҳуқуқий нормаларнинг мустақамланиш, яъни ташқи ифодаланиш шакли тушунилади.

ЎзРдаги ҳуқуқ тизимининг манбаи – бу ваколатли органлар томонидан белгиланган тартибда қабул қилинадиган қонунлар ва чиқариладиган ҳуқуқий ҳужжатлардир⁵. Ҳар бир ҳуқуқий фан учун ана шу қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатларнинг қайси бири ёки унинг қайси ҳуқуқий нормаси манба эканлигини ажратиб олиш керак бўлади. Бу масала, айниқса, тадбиркорлик ҳуқуқи учун муҳимдир. Чунки тадбиркорлик ҳуқуқий нормаларини ягона тизимга солувчи алоҳида ҳуқуқий ҳужжат ҳозирча мавжуд эмас. Лекин шундай бўлса-да, республиканинг ваколатли органлари томонидан қабул қилинган қатор қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатлар борки, уларнинг деярли катта қисми

⁴ Қаранг: *Ўзбек тилининг изоҳли луғати*. З.М. Маъруфов таҳрири остида. – М.: «Русский язык» нашриёти, 1981, 1-жилд, 445-бет.

⁵ *Норматив ҳужжатларнинг турлари бўйича қаранг*: Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуни. – www.lex.uz.

беvosита тадбиркорлик ҳуқуқининг манбаи бўла олади. Улардан ташқари, олдинги йилларда амалда бўлган ва хўжалик-процессуал ҳаракатларни ҳуқуқий тартибга солишда катта роль ўйнаган «ЎзРнинг Хўжалик процессуал кодекси»ни ҳам таъкидлаб ўтиш лозим⁶.

Тадбиркорлик ҳуқуқи манбаи деб, хўжалик субъектлари ўртасида келиб чиқадиган хўжалик фаолиятига доир муносабатларни ҳуқуқий тартибга солувчи қонун нормаларининг йиғиндисига айтилади.

ЎзР Конституцияси ҳуқуқнинг барча соҳаларида бўлгани каби хўжалик ҳуқуқининг ҳам асосий манбаидир. Конституциянинг 36-моддасида белгиланганидек, «*ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади*».

Ўз ичига учта моддани (53, 54 ва 55-моддалар) қамраб олган Конституциянинг XII боби «*Жамиятнинг иқтисодий негизлари*» деб номланган. Бу бобда, хусусан бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этиши, давлат истеъмолчилар ҳуқуқининг устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлаши, мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ва уни тасарруф этиши ва шу кабилар белгиланган.

Конституциядан ташқари тадбиркорлик ҳуқуқининг манбаи бўлиб ЎзР Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган қонунлар, парламент палаталари томонидан қабул қилинган қарорлар, Президент фармонлари, қарорлари ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ҳамда тегишли ваколатга

⁶ Хўжалик процессуал кодекси 1993 йилнинг 2 сентябрида қабул қилинган эди. 1997 йилнинг 30 августидан ЎзР Олий Мажлиси томонидан янги таҳрирдаги «Хўжалик процессуал кодекси» қабул қилинди ва у 1998 йилнинг 1 январидан эътиборан амалга киритилди. Кейинги йилларда мазкур кодексга бир қатор тузатиш ва қўшимчалар киритилди. Бироқ 2018 йил 24 январда Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси тасдиқланиши ва 2018 йил 1 апрелдан эътиборан кучга киритилиши муносабати билан Хўжалик процессуал кодекси ўз кучини йўқотди.

эга бўлган маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳисобланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. *Тадбиркорлик ҳуқуқи тушунчасига таъриф беринг.*
2. *Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик ҳуқуқи қандай аҳамиятга эга?*
3. *Тадбиркорлик ҳуқуқининг предметини нима ташиқил этади?*
4. *Тадбиркорлик ҳуқуқи бошқа ҳуқуқий фанлардан нимаси билан фарқ қилади?*
5. *Тадбиркорлик ҳуқуқининг манбалари нималардан иборат?*
6. *Тадбиркорлик фаолиятини тартибга солувчи қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни биласиз?*

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”, 2018 й. – 376 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – “Халқ сўзи” газетаси, 2018 йил 29 декабрь, № 271-272 (7229-7230).
3. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалиқ суди Пленуми қарорлари тўплами. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
4. Азизов Х.Т., Ширинов Ж., Бақаев Ш. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш. Ўқув қўлланма. – Т.: Akademiya, 2013. – 114 б.
5. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи. – Тошкент: Молия, 2001. – 218 б.
6. Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғат // Муаллифлар: М.Абдуллаев, М.Абдуллаева, Ф.Абдуллаева, Г.Абдураззоқова ва бошқ.;

Р.Рўзиев ва Қ.Хоназаров умумий таҳририда. Тўлдирилган учинчи наشري / - Т.: «Шарқ», 2006.

7. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Умумий қисм. Дарслиқ. Таҳрир ҳайъати: Х.Раҳмонқулов, Ш. М.Ниёзов ва бошқ. Масъул муҳаррир: Ш.Рўзиназаров. — Т.: 2002.

2-мавзу. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар

1. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси ва белгилари.
2. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг тузилиши ва таркибий қисмлари.
3. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиш асослари.
4. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг турлари.

1. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси ва белгилари

Ҳуқуқий муносабатлар – бу унинг иштирокчилари ўртасидаги ҳақиқий ҳуқуқий алоқалар бўлиб, уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларида намоён бўлади. Ҳар қандай ҳуқуқий муносабат ўз тузилишига кўра объект, субъект ва мазмун каби элементлардан иборат бўлади. Ўз навбатида тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг элементлари ҳам шу муносабатларнинг субъектлари, объектлари ва уларнинг мазмунидан иборат бўлади.

Ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари, яъни ҳуқуқ ва мажбурият эгалари ушбу *ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари* ҳисобланади. Демак, тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари бўлиб ана шу муносабатларда қатнашувчи шахслар тушунилади. Булар, аввало, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган ва юридик шахс мақомига эга бўлган корхоналар, шунингдек уларнинг бўдинмалари ҳисобланади.

Ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлари ушбу *ҳуқуқий муносабатларнинг объекти* ҳисобланади. Демак, тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг объекти деб, тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи шахсларнинг субъектив ҳуқуқлари ва мажбуриятларига айтилади.

Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар деганда, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш жараёнида ва тижорат ҳамда нотижорат тусдаги хўжалик фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш борасида хўжалик юритувчи субъектлар иштирокида юзага келадиган муносабатлар тушунилади.

Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг хусусиятлари куйидагилардан иборат:

1. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар ижтимоий тусдаги муносабатлардир.
2. Хўжалик ҳуқуқий муносабатлар хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғланган алоқаларидир.
3. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар иродавий характерга эга.
4. Тадбиркорлик ҳуқуқи нормаларида давлат иродаси ва манфаатлари акс этганлиги учун давлат уларнинг бажарилишини назорат қилади ва қўриқлайди.

Хўжалик ҳуқуқий муносабат иштирокчилари аксарият ҳолларда ўзларига тегишли мулкка эгаллик қилиш, мулкдан фойдаланиш, уни тасарруф этишда муайян мустақилликка эгадирлар. Улар бир-бирларига нисбатан тенг ҳуқуқли шахслар ҳисобланадилар. Бундан ташқари, хўжалик ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи шахсларнинг ҳуқуқлари бузилган тақдирда, бу ҳуқуқлар одатда суд орқали ҳимоя қилинади.

2. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг тузилиши ва таркибий қисмлари

Хўжалик ҳуқуқи фанида хўжалик муносабатлари асосан уч гуруҳга бўлинади:

1. Хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ муносабатлар.
2. Хўжаликка раҳбарлик қилишдан келиб чиқадиган муносабатлар.
3. Ички хўжалик муносабатлари.

Хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ муносабатлар.

Хўжалик муносабатларининг мазкур гуруҳи бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ хўжалик фаолиятидир. Маълумки, собиқ Иттифоқ даврида, яъни режали иқтисодиёт ҳукмрон бўлган шароитда хўжалик муносабатлари фақат корхоналар ҳамда уларнинг бўлимлари ўртасида вужудга келар эди. Хўжалик фаолиятини алоҳида фуқаро эмас, балки фуқароларнинг жамоаси олиб борар эди. Фуқаро эса хўжалик фаолиятини юритиш жараёнида ташкилот жамоаси таркибидан иштирок этар эди. Унинг бу муносабатлари эса меҳнат ҳуқуқи билан тартибга солинар эди. Ҳозирги пайтда, яъни бозор иқтисодиёти муносабатларига босқичма-босқич ўтилиб, демократик ҳуқуқий давлат қурилаётган вақтда яқка шахс – тадбиркорнинг хўжалик фаолияти хўжалик ҳуқуқининг предметини ташкил этади. Эндликда алоҳида фуқаро даромад (фойда) олиш мақсадида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтган вақтдан эътиборан тадбиркор мақомига эга бўлгач, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлди. Бунда унинг хўжалик юритувчи бошқа субъектлар билан ҳуқуқининг тенглиги кафолатланган. Корхоналар ва тадбиркорларнинг ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатлари бир бутун ҳолда хўжалик ҳуқуқига оид қонун-қоидалар билан тартибга солинадиган хўжалик

муносабатларининг биринчи гуруҳини ташкил этади.

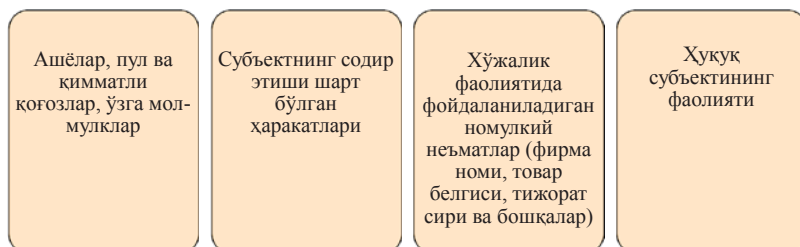
Хўжаликка раҳбарлик қилишдан келиб чиқадиган муносабатлар. Хўжалик муносабатларининг иккинчи гуруҳи хўжалик фаолиятига раҳбарлик қилиш, яъни хўжаликни бошқариш билан бевосита боғлиқ бўлади. Хўжалик субъектлари маҳаллий ҳокимият органлари билан тегишли хўжалик фаолиятини ташкил этиш ва мулкни бошқаришда иштирок этади. Бундай хўжалик муносабатлари, гарчи фойда олиш билан боғлиқ бўлса-да, хўжалик бошқарувини ўз ичига олади. Давлат бюджетидagi муассасалар, хайрия жамғармалари ва хўжалик муносабатларига киришадиган бошқа муассасалар фаолияти фойда олиш билан боғлиқ бўлмаган фаолият жумласига киради. Бу муносабатлар тадбиркорлик фаолияти билан жуда яқин бўлиб, шакли жиҳатдан уни амалга оширишдан деярли фарқланмайди ва шу туфайли хўжалик ҳуқуқи билан боғлиқ бўлади. Бу хўжалик муносабатларининг иккинчи гуруҳини ташкил этади.

Ички хўжалик муносабатлари. Бу ҳар бир корxonанинг, бирлашманинг ишлаб чиқариш тузилмалари ўртасидаги ички муносабатлари кўринишида намоён бўлади. Хўжалик муносабатларининг асосий қисми:

- хўжалик субъектларининг ўзаро вертикал муносабатлари;
- хўжалик субъектларининг ўзаро горизонтал муносабатлари.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган хўжалик фаолияти турли мулкчиликка асосланган субъектлар ўртасида юзага келмоқда. Бундай хўжалик муносабатлари ўз ичига нафақат мулккий ёки шахсий муносабатларни, балки корхоналар ҳамда уларнинг бўлимлари фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш каби муҳим жиҳатларни ҳам қамраб олади. Бу эса хўжалик фаолиятини амалга оширишда вужудга келадиган горизонтал хўжалик муносабатлари билан бирга хўжалик фаолиятини бошқаришда юзага келадиган вертикал хўжалик муносабатларига ҳам тааллуқли бўлади.

Хўжалик ҳуқуқий муносабатларнинг объектлари:

Қуйидагилар хўжалик ҳуқуқий муносабатларнинг объекти бўлади:

1. Ашёлар, пул ва қимматли қозғалар, ўзга мол-мулклар. Тадбиркорлик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ашёвий муносабатлар товарлар ишлаб чиқариш, уларни айирбошлаш ва тақсимлаш ҳамда истеъмол қилиш билан бевосита боғлиқдир. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган, шахсий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қиладиган ашёлар хўжалик ҳуқуқий ашёвий муносабатларнинг объекти бўла олмайди.

2. Субъектнинг содир этиши шарт бўлган ҳаракатлари. Субъектнинг содир этиши шарт бўлган ҳаракатлари ҳам тадбиркорлик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ҳуқуқий муносабатларнинг объекти ҳисобланади. Талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган фуқаро ёки корхонанинг талаблари ўз зиммасига мажбурият олган шахс ёки шахсларнинг хатти-ҳаракатлари билан қаноатлантирилади. Масалан, маҳсулот етказиб бериш шартномаси бўйича маҳсулот етказиб бериш билан боғлиқ хатти-ҳаракатнинг амалга оширилиши ва бошқалар.

3. Ҳуқуқ субъектининг фаолияти. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг объекти доирасида субъектнинг фаолияти алоҳида ўрин тутди. Субъектнинг фаолиятини шундай тушунмоқ лозимки, хўжалик субъектлари ўз хўжалик фаолиятини қонунга мувофиқ юриштишлари лозим ва бошқа шахслар унинг хўжалик фаолиятини юриштишига тўсқинлик қилишга ҳақли эмаслар.

4. Хўжалик фаолиятида фойдаланиладиган номулкий неъматлар (фирма номи, товар белгиси, тижорат сири ва бошқалар). Бундай

неъматлардан субъектларнинг иродасидан ташқари ҳеч бир шахс фойдаланишга, товар номини ўзгартиришга, тижорат сири хусусида ахборот олишга ҳақли эмас.

3. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиш асослари

Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғланган алоқаларидир.
- Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар иродавий характерга эга.
- Тадбиркорлик ҳуқуқи нормаларида давлат иродаси ва манфаатлари акс этганлиги учун давлат уларнинг бажарилишини назорат қилади ва кўриқлайди.

Ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунини субъектларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш бўйича ҳақиқий ҳаракатлари ташкил этади. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунини эса ушбу муносабатда иштирок этувчиларнинг субъектив ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ташкил этади.

Субъектив ҳуқуқ деганда, муайян ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахсга тегишли бўлган ҳуқуқ тушунилади. Субъектив ҳуқуқ *объектив ҳуқуқ* нормалари, яъни давлат томонидан ўрнатилган тартиб-қоидалар асосида вужудга келади ва уларга мувофиқ равишда амалга оширилади. Субъектив ҳуқуқ шахсга ўз хоҳиш-иродасини эркин амалга ошириш имкониятини беради. Субъектив ҳуқуқ шахснинг бошқалардан ўз ҳуқуқларини бузилмаслигини талаб қилиш имкониятини назарда тутди. Масалан, мулк эгасининг субъектив ҳуқуқи бир томондан, ўз мулкини эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш билан боғлиқ ҳуқуқларни назарда тутса, иккинчи томондан, у субъектив ҳуқуқ эгаси сифатида ўз ҳуқуқларининг бузилмаслигини ҳар қандай шахсдан талаб қила олади. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунини ҳуқуқлар билан бир қаторда мажбуриятлар ҳам ташкил этади.

Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келишида *юримдик фактлар* муҳим роль ўйнайди. Юримдик фактлар деганда, фуқаролик ҳуқуқи ва мажбуриятларнинг вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлишига олиб келадиган ҳаракатлар тушунилади. Шундай экан, бошқа ҳуқуқ нормалари сингари тадбиркорлик ҳуқуқи нормалари ҳам ўз-ўзидан тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирмайди. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлиши маълум ҳолатлар билан боғлиқдир. ЎЗР ФКнинг 8-моддасида фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларнинг вужудга келиш асослари белгиланган. Булар бевосита тадбиркорлик ҳуқуқи ва мажбуриятларининг вужудга келиши учун ҳам асос ҳисобланади. ФКда кўрсатилганидек, фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари конун ҳужжатларида назарда тутилган асослардан, шунингдек фуқаролар ва юримдик шахсларнинг, гарчи конун ҳужжатларида назарда тутилган бўлмаса-да, лекин фуқаролик конун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмунига кўра фуқаролик ҳуқуқ ҳамда бурчларни келтириб чиқарадиган ҳаракатларидан вужудга келади (ЎЗР ФК, 8-модда, 1-қисм).

Юримдик хатти-ҳаракатлар деганда, муайян ҳуқуқий оқибатни юзага келтиришга қаратилган хатти-ҳаракатлар тушунилади ёки оқибатлари конун ҳужжатларида назарда тутилган маълум хатти-ҳаракатлар ҳам юримдик маънодаги хатти-ҳаракатлар ҳисобланади. *Ҳодисалар* деб, тадбиркорлик ҳуқуқий муносабат субъектларининг эркларидан ташқари содир бўладиган фактларга айтилади. Ҳодисалар инсоннинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келади. Ҳодисалар фақат конунда назарда тутилган ҳоллардагина ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтиради. Масалан, табиий офат юз бериб, ёнгин бўлган тақдирда, суғурта органи жабр кўрган шахс зарарини суғурта ҳақидаги ҳуқуқий қоидаларга биноан тўлашга мажбур бўлади. Инсоннинг вафот этиши мероснинг очилишига сабаб бўлади. *Ҳаракатлар* деб, тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи шахсларнинг иродаси бўйича вужудга келадиган юримдик фактларга айтилади. Бу тарздаги фактлар, яъни ҳаракатлар ўз навбатида икки турга бўлинади:

1. *Ҳуқуқ йўл қўйган ҳаракатлар* (қонуний ҳаракатлар, ҳуқуқий ҳаракатлар).

2. *Ҳуқуқ йўл қўймайдиган ҳаракатлар* (ноқонуний ҳаракатлар, ҳуқуққа зид ҳаракатлар, ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракат).

Ҳуқуқ йўл қўйган ҳаракатлар жумласига қонун билан тақиқланмаган битимлар тузилишини мисол қилиб келтириш мумкин. Битимлар ташкилот ва фуқароларнинг тадбиркорлик ҳуқуқларини ёки бурчларини белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳаракатлар бўлиб, муайян оқибатларни туғдиришга қаратилади. Ҳуқуқий ҳаракатлар ҳам ўз навбатида *юримдик ҳаракатлар* (юримдик оқибатларни келтириб чиқариш мақсадида содир этиладиган ҳаракатлар) ва *юримдик қилмишларга* (шахс хоҳишидан қатъи назар юримдик оқибатга олиб келувчи ҳаракат) бўлинади. *Ҳуқуқ йўл қўймайдиган ҳаракатлар* – қонун билан тақиқланган ҳаракатлар бўлиб, булар икки кўринишда намоён бўлади:

1. Бошқа субъектларга зарар етказиш.

2. Мулкни асоссиз олиш ёки асоссиз тежаш.

Зарар етказиш туфайли вужудга келадиган мажбуриятларга биноан зарар кўрган тадбиркорлик зарар етказган тадбиркорликдан ўзининг аввалги ҳолатининг тикланиши ёки кўрилган зарарнинг қопланишини талаб қилишга ҳақли. Мазкур мажбурият субъекти бошқа хўжалик субъектига зарар етказган шахсдир (жавобгар шахс). Бундай шахслар хўжалик ҳуқуқий муносабат субъектлари бўлиб, улар турли мулк шаклига асосланиб фаолият кўрсатаётган корхоналар бўлиши мумкин.

4. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг турлари

Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларни мазмуни ва объектига қараб бир неча турларга ажратиш мумкин. Булар:

1. *Мутлақ ашёвий ҳуқуқий муносабатлар*. Мутлақ ашёвий ҳуқуқий муносабатнинг объекти – ашёдир. Бу хилдаги муносабатлар учун характерли хусусият шундан иборатки, субъект конун йўл қўйган асосларда ўзининг

мулкка бўлган ҳуқуқини, яъни мулкка эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш бўйича хулқ-атворини белгилловчи ҳаракатни амалга оширади⁷. Тадбиркорлик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ашёвий муносабатлар ишлаб чиқариш, товар айирбошлаш, таксимот ва истеъмол билан чамбарчас боғлиқдир. Ишлаб чиқаришдан ташқаридаги, шахсий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қиладиган предметлар хўжалик ҳуқуқий ашёвий муносабатлар объекти бўла олмайди. Бу ҳақда юқорида ҳам сўз борди.

2. *Мутлақ нисбий ашёвий ҳуқуқий муносабатлар*. Мутлақ нисбий ашёвий ҳуқуқий муносабатлар жумласига хўжалик юритиш, оператив бошқарув, умрбод мерос қилиб қолдириладиган мулк, хўжалик фаолиятини юргизиш учун ижара ва бошқа тартибда мулкка эга бўлишлик муносабатларини киритиш мумкин. Бунда мулкдорлар муносабати мутлақ нисбийдир. Чунки бу муносабат субъектлари ўзларининг мулквий ҳуқуқларини ўзгаларнинг эркисиз амалга ошира олмайди, улар мулк эгаси билан нисбий ҳуқуқий муносабатда бўлиб, тегишли мулкни эгаллайди, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

3. *Ўз хўжалик фаолиятини юритиш бўйича мутлақ ҳуқуқий муносабатлар*. Бу муносабатлар субъект ўз фаолиятини эркин амалга оширишда вужудга келади. Ўз хўжалик фаолиятини юритиш ҳуқуқий муносабатлар объекти бўлади. Бунда хўжалик фаолияти юритишни қонун ҳужжатларида кўзда тутилган тарзда амалга оширадиган шахснинг фаолиятига бошқа шахслар тўқинлик қилмасдиқлари лозим. Ўз хўжалик фаолиятини юритаётган шахс томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг баҳосини белгилаши, таннархини шакллантириши, белгиланган норматив ҳужжатларга биноан санитария, гигиена, экологик ва ёнгина қарши талаблар бўйича ва ўзга фаолиятларни амалга оширишда вужудга келадиган мутлақ ҳуқуқий муносабатларни мисол тариқасида келтириш мумкин. Агар хўжалик юритувчи шахс ўрнатилган тартиб-қоидага зид иш тутса, ваколатли давлат органи йўл

⁷ *Тадбиркорлик ҳуқуқи*. Умумий қисм. Дарслик. Таҳрир хайъати: Х.Раҳмонқулов, Ш.М.Ниёзов ва бошқ. Масъул муҳаррир: Ш.Рўзиназаров. — Т.: 2002, 47-бет.

қўйилган ҳуқуқбузарликни бартараф этиш билан боғлиқ хатти-ҳаракатни ҳуқуқбузар шахс томонидан амалга оширишни, зарарларни қоплашни талаб қилиши мумкин. Бундай ҳолда вужудга келадиган муносабатлар, албатта нисбий характерда бўлади.

4. *Номулкий ҳуқуқий муносабатлар*. Бу хўжалик фаолиятини юритувчи субъектларнинг ўз фаолиятларида номоддий неъматлар, хусусан, фирма номи, товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси, товар ишлаб чиқарилган жой номи, тижорат сиридан фойдаланишдаги, шунингдек ишчанлик обрўсини химоя қилиш каби жараёнларда вужудга келадиган муносабатлардан иборат. Бундай номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар мутлақ ҳуқуқ ҳисобланади, чунки бундай неъматларга нисбатан хўжалик юритувчи субъектнинг мутлақ ҳуқуқи қонун билан эътироф этилган. Шунинг учун ҳам бундай мутлақ ҳуқуқ объекти бўлган интеллектуал фаолият натижаларидан бошқа шахслар мутлақ ҳуқуқ эгасининг розилиги билангина фойдаланишлари мумкин.

5. *Нисбий ҳуқуқий муносабатлар*. Бу муносабатлар аввало, мажбуриятда намоён бўлади. Бундай муносабатларда икки ёки ундан ортиқ шахслар ўзаро ҳуқуқ ва мажбурият соҳиблари бўлади. Бироқ ҳар доим ҳам нисбий ҳуқуқий муносабатлар мажбурият ҳуқуқий муносабатлари шаклида бўлмаслиги мумкин. Масалан, бир неча шахслар иштирокидаги биргаликда хўжалик фаолияти юритиш тўғрисидаги келишувларда, ширкатга бирлашиш тўғрисидаги битимларда, чет эл инвестори билан қўшма корхона тузиш ва капитални сарфлаш тўғрисидаги битимларда кредитор ва қарздор иштирок этмаслиги мумкин. Бу ерда шахсларнинг ўзаро қуч ва маблағларини сарф қилиш асосида умумий хўжалик юритиш мақсадида бириктирилган муносабатлари кўринади. Шу боис нисбий ҳуқуқий муносабатлар фақат мажбурият ҳуқуқий муносабатларнигина эмас, балки ундан ҳам кенгрок муносабатларни қамраб олади. Шартномага асосланган барча муносабатлар нисбий ҳуқуқлар жумласига қиради.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар ҳажми хўжалик ҳуқуқий муносабатлар

ҳажмидан бирмунча кенгрокдир, аниқроғи фуқаролик ҳуқуқи тартибга соладиган мулкӣ ва номулкӣ муносабатлар тадбиркорлик ҳуқуқи тартибга соладиган мулкӣ ва номулкӣ муносабатлар доирасини ҳам қамраб олади.

Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари бир вақтнинг ўзида фуқаролик ҳуқуқининг субъекти бўлиши мумкин, аммо фуқаролик ҳуқуқининг субъекти тадбиркорлик ҳуқуқининг субъекти ҳисобланмаслиги мумкин. Масалан, жисмоний шахс якка тартибдаги тадбиркор мақомини олган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини юритиш мақсадида товар сотиб олар экан, бир вақтнинг ўзида у фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг ҳам, тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг ҳам иштирокчиси бўлади.

Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар доираси тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар доирасидан анчайин кенгрокдир. Ҳар қандай тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиси тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиси ҳисобланса-да, аммо бунинг акси бўлмаслиги мумкин, чунки тадбиркорлик муносабатларида субъект ҳар доим таваккал қилиб, ўз мулкӣ жавобгарлиги асосида даромад (фойда) олишни мақсад қилиб иш юритади. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг фаолияти эса ҳар доим ҳам даромад (фойда) олишга қаратилган бўлмаслиги мумкин.

Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларда субъект сифатида давлат, маъмурий-худудий тузилмалар, корхоналар ва уларнинг бўлинмалари, юридик шахс тузмасдан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи тадбиркор фуқаролар иштирок этишлари мумкин. Улар барча ишлаб чиқариш жараёнларида (моддий ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимот) фаол иштирок этиб муносабатга киришадилар.

Такрорлаш учун саволлар

1. *Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар деганда нимани тушунасиз?*
2. *Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар кимлар ўртасида вужудга келади?*

3. *Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти ва объектларига таъриф беринг.*

4. *Мулкӣ тадбиркорлик муносабатлари деганда нимани тушунасиз?*

5. *Номулкӣ хўжалик ҳуқуқий муносабатлар нима?*

6. *Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг мазмуни нималардан иборат?*

7. *Хўжалик ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши асослари қандай?*

8. *Мутлақ ашёвий ҳуқуқий муносабатлар деганда нимани тушунасиз?*

9. *Мутлақ нисбий ашёвий ҳуқуқий муносабатлар деганда нимани тушунасиз?*

10. *Нисбий ҳуқуқий муносабатлар нима?*

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”, 2018 й. – 376 б.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – “Халқ сўзи” газетаси, 2018 йил 29 декабрь, № 271-272 (7229-7230).

3. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленуми қарорлари тўплами. – Т.: Ўзбекистон, 2012.

4. Азизов Х.Т., Ширинов Ж., Бакаев Ш. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш. Ўқув кўлланма. – Т.: Akademiya, 2013. – 114 б.

5. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи. – Тошкент: Молия, 2001. – 218 б.

6. Мустақиллик: изохли илмий-оммабоп луғат // Муаллифлар: М.Абдуллаев, М.Абдуллаева, Ф.Абдуллаева, Г.Абдураззоқова ва бошқ.; Р.Рўзиев ва Қ.Хоназаров умумий таҳририда. Тўлдирилган учинчи наشري / - Т.:

«Шарк», 2006.

7. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Умумий қисм. Дарслик. Таҳрир ҳайъати: Х.Раҳмонқулов, Ш. М.Ниёзов ва бошқ. Масъул муҳаррир: Ш.Рўзиназаров. — Т.: 2002.

3-мавзу. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари

1. Ҳуқуқ субъекти тушунчаси ва тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари.
2. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларининг турлари ва таснифи.
3. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш.
4. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқий ҳолати.

1. Ҳуқуқ субъекти тушунчаси ва тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари

Тадбиркорлик ҳуқуқининг субъектлари – бу тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга ваколатли бўлган шахслардир. Тадбиркорлик ҳуқуқининг субъектига қуйидагича таъриф бериш мумкин:

Тадбиркорлик ҳуқуқининг субъекти – бу тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи, ўзининг мулкига, тадбиркорлик ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлган, ўз фаолияти юзасидан мустақил даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ва ўзининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қила оладиган (юримдик шахс мақомини олган) корхоналар ва уларнинг тузилмалари ҳамда яққа тадбиркор мақомига эга бўлган фуқаролардир.

Тадбиркорлик ҳуқуқининг субъектлари тушунчасидаги ўзига хос белгилар қуйидагилар:

1. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектининг ўз мол-мулкига эга бўлиши. Ўз мол-мулкига эга бўлишнинг ҳуқуқий шакли – мулк ҳуқуқидир. Баъзи хўжалик юритувчи субъектлар (масалан, унитар корхоналар, давлат корхоналари) ўз мол-мулкига эга бўлмасдан ашёвий ҳуқуқ асосида (хўжалик юритиш, оператив бошқариш ҳуқуқи) ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка эга бўлишлари мумкин.

2. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларининг давлат рўйхатидан ўтиши ҳамда конун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда муайян фаолият тури билан шуғулланишлари учун руҳсатномага (лицензияга) эга бўлиши.

3. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларининг хўжалик ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлишлиги. Бундай ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг доираси

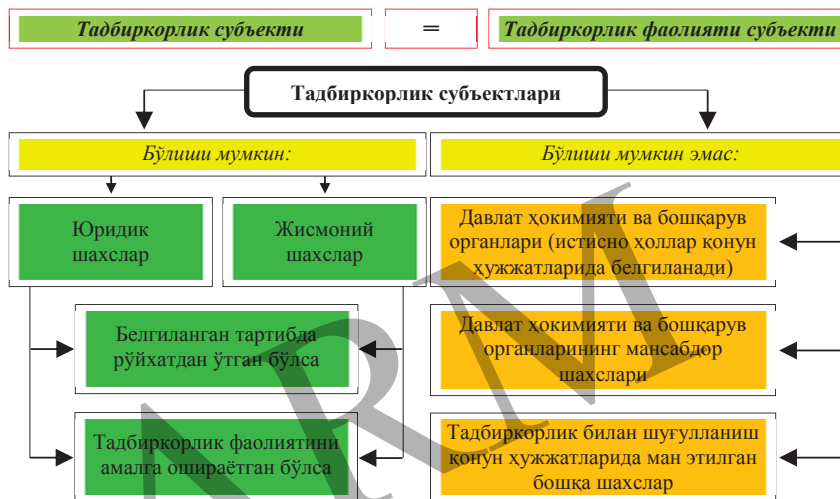
ЎзР қонунлари ҳамда уларга мувофиқ қабул қилинган мазкур хўжалик юритувчи субъектларнинг таъсис ҳужжатлари билан белгиланади.

4. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларининг ўз фаолиятлари учун мустақил жавобгар ҳисобланиши. Жавобгарлик субъектнинг ўз мол-мулки доирасида амалга оширилади.

5. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларининг ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилишининг суд орқали тикланиш имкониятига эгаллиги. Бу тўғрисидаги қоидалар қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган.

Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари барча соҳалардаги ўз хўжалик фаолиятларини амалга оширишда бошқа субъектлар билан муносабатларини шартномавий мажбурият асосида қурадилар. Субъектнинг давлат эҳтиёжлари учун ишларни бажарётган ва маҳсулотни етказиб бераётгандаги муносабатлари ҳам шартнома асосида белгиланади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар қонун ҳужжатларида белгиланган ўз ваколатларига мувофиқ тарзда корхонага тегишли кўрсатмалар беришлари мумкин. Давлат идоралари ўз ваколатларига қирмайдиган ёки бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига хилоф ҳужжатларни қабул қилган тақдирда корхона бундай ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиб, судга мурожаат этишга ҳақлидир. Корхона ҳуқуқини бузган давлат идораси ёки уларнинг мансабдор шахсларининг кўрсатмаларини бажариш нағижасида, бундай идоралар ёки уларнинг мансабдор шахслари корхонага нисбатан қонунда кўзда тутилган мажбуриятларни тегишлича амалга оширмаганликлари оқибатида корхонага етказилган зарарни тегишли давлат идораси ёки мансабдор шахс тўлайди. Зарарни тўлаш тўғрисидаги низоларни суд ёки иқтисодий суд ўз ваколатлари доирасида ҳал қилади.

NOTA BENE:

2. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларининг турлари ва таснифи

Тадбиркорлик ҳуқуқининг субъектлари орасида корхона муҳим ўрин тутади. У ўз фаолиятини мустақил ташкиллаштиради ва хом ашё ресурслари ҳамда материалларнинг мавжудлиги ҳамда ишлаб чиқарилаётган товарга (ишга, хизматга) бўлган талабларни ҳисобга олиб, ўз истикболини мустақил белгилайди. Шу билан бирга у давлат эҳтиёжлари учун шартнома асосида товар (иш, хизмат) етказиб беради.

Юқорида айтилганидек, ички хўжалик мажбуриятлари бевосита ишлаб чиқариш доирасида вужудга келади. Бундай муносабатлар корхоналар ва бошқа хўжалик субъектлари ичида пайдо бўлади. Корхонанинг ички бўлинмалари ва тузилмалари бундай муносабатларнинг иштирокчилари ҳисобланадилар. Улар ўзаро ва бошқа хўжалик субъекти билан биргаликда хўжалик фаолиятини юритиш ва уни бошқариш жараёнида ички хўжалик муносабатларига киришадилар. Хўжалик фаолиятини юритувчи субъект ичида горизонтал муносабатлар ҳам, вертикал муносабатлар ҳам вужудга келади.

Ички хўжалик мажбуриятлари бевосита ишлаб чиқариш доирасида

вужудга келади. Бундай муносабатлар корхоналар ва бошқа хўжалик субъектлари ичида пайдо бўлади. Корхонанинг ички бўлинмалари ва тузилмалари бундай муносабатларнинг иштирокчилари ҳисобланадилар. Улар ўзаро ва бошқа хўжалик субъекти билан биргаликда хўжалик фаолиятини юритиш ва уни бошқариш жараёнида ички хўжалик муносабатларига киришадилар. Хўжалик фаолиятини юритувчи субъект ичида горизонтал муносабатлар ҳам, вертикал муносабатлар ҳам вужудга келади.

Давлат хўжалик ҳуқуқи субъектларига хос бўлган хусусиятларга эга. Булар:

1. Давлат ўз мулкига эга.
2. Давлат хўжалик фаолиятини бошқаради.
3. Давлат бевосита хўжалик ваколатларига эга.
4. Давлат хўжалик муносабатларида бошқа иштирокчилар билан шартномавий муносабатларга киришади.

Хўжалик ҳуқуқининг субъекти сифатида давлат айна вақтда хўжалик ҳуқуқининг бошқа субъектларидан фарқ қилади. Бу давлатнинг фаолиятида хўжалик фаолияти устидан раҳбарликни амалга ошириш анча устунроқ туришида ифодаланади. Давлат иқтисодий муносабатларга киришар экан, бошқа субъектлар сингари ўз фаолиятини амалга ошириши учун унинг рухсатномага эга бўлиши (рухсатнома олиши) талаб этилмайди. Шу билан бир қаторда норматив ҳужжатлар асосида иқтисодиётга раҳбарлик қилишнинг амалга оширилиши ҳам давлатга хос бўлган хусусиятлардан биридир.

Давлатнинг ўз мулкига эга эканлиги тўғрисида шуни таъкидлаш лозимки, мамлакатимиз мустақилликка эришган йилдан олдинроқ Ўзбекистон ўзининг «Мулкчилик тўғрисида»ги Қонунини қабул қилди (1990) ва ушбу қонунга мувофиқ Ўзбекистон давлати мулк эгаси сифатида тан олинди. 1978 йилги Ўзбекистон Конституциясида жамиятнинг иқтисодий негизини асосан социалистик мулкнинг икки хил шакли, яъни давлат ва колхоз-кооператив мулки ташкил этиши белгиланган эди. Эндиликда мулк оммавий мулк ва хусусий мулк шаклларида мавжуд бўлишлиги қонуний мустаҳкамланди (ЎЗР

ФК, 167-модда). Мулкнинг кимга тегишли бўлишидан қатъи назар, баб-баравар ҳуқуқий муҳофаза қилиниш қоидалари қонунларда ўз ифодасини топди (ЎЗРнинг Конституцияси, 53-модда).

Давлат хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан ўзининг қонун чиқарувчи органи орқали умумий асосларда ўз таъсирини кўрсатади⁸. Бунда у давлат вазибаларининг моҳиятидан келиб чиқиб хўжалик муносабатларида иштирок этади. Давлатнинг хўжалик субъекти сифатидаги фаолияти, айниқса унинг ўз эҳтиёжларидан келиб чиқиб моддий-техника таъминоти, инвестициялаш каби масалаларни ҳал қилишда яққол намоён бўлади.

Давлат томонидан хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини назорат қилиш турли йўللار билан, ҳусусан текшириш, шу жумладан тафтиш, муқобил текшириш, назорат тартибда текшириш, статистика ахборотларини ва бошқа ахборотларни таҳлил қилиш, идора қарамоғидаги органларни текширишдан ўтказиш тарзида амалга оширилади.

Давлат томонидан хўжалик фаолиятини тартибга солишнинг қуйидаги шакллари кўрсатиш мумкин:

- 1) норматив ҳуқуқий ҳужжатлар чиқариш (бундай ҳужжатлар ҳуқуқни вужудга келтиради, ўзгартиради ёки бекор қилади);
- 2) давлат буюртмалари;
- 3) давлат контракти;
- 4) давлат томонидан тартибга солишни белгилувчи ҳужжатлар.

Якка тартибдаги тадбиркор хўжалик ҳуқуқининг субъекти сифатида. «Тадбиркор» ва «тадбиркорлик» сўзларининг луғавий маъноси қандай? Буни билиш учун «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га мурожаат қилайлик. Унда шундай дейилади:

«Тадбиркор» - бу араб ва форс-тожик тилларидан кириб келган ясама сўз

⁸ Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш билан боғлиқ муносабатларни ЎЗРнинг 1998 йил 24 декабрда қабул қилинган «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги Қонуни тартибга солади. Қаранг: Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 21-сон. – Т.: «Адолат», 1999.

бўлиб, тадбир билан, пухта ўйлаб иш қиладиган кишидир⁹. «Тадбиркорлик» - бу пухта ўйлаб тузилган, ишлаб чиқилган амалий чоралар асосида иш тутмок демакдир¹⁰.

ЎзРнинг Олий Мажлиси томонидан 2000 йилнинг 25 майида қабул қилинган ва матбуотда эълон қилинган кундан эътиборан кучга киритилган «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуннинг 3-моддасида тадбиркорлик фаолияти (тадбиркорлик) тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: «Тадбиркорлик фаолияти (тадбиркорлик) – тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, таваккал қилиб ва ўз мулкый жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускор фаолият».

Тадбиркор – бу бозор иқтисодиётида хўжалик юритишнинг асосий субъектидир. Тадбиркорликни ривожлантириш эса бозор иқтисодиёти шаклланишининг асосий мезонларидандир. Тадбиркор якка шахс сифатида ҳам, ишлаб чиқариш омилларини бирлаштирувчи кишилар гуруҳи сифатида ҳам намоён бўлиши мумкинки, бу кишилар ўзлари ихтиёрида бўлган ишлаб чиқариш воситаларини иш кучи билан, бу иш кучини сотиб олиш ва хўжалик фаолиятида ундан фойдаланиш ёрдамида бирлаштирадилар¹¹. Иқтисодиётга «тадбиркор» атамаси XVIII асрда кириб келган ва дастлабки вақтларда у кўп маънога эга бўлган¹².

Кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари

(«Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги қонун асосида)

Кичик тадбиркорлик субъектлари		
Якка тартибдаги тадбиркорлар		
	Ишлаб чиқариш тармоқларида	Ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан 10 киши

Микрофирмалар	Савдо, хизмат кўрсатиш ва ноишлаб чиқариш соҳасининг бошқа тармоқларида	Ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан 5 киши
Кичик корхоналар	Саноат соҳасида	Ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан 40 киши
	Қурилиш, қишлоқ хўжалиги ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқларида	Ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан 20 киши
	Фан, илмий хизмат кўрсатиш, чакана савдо ва ноишлаб чиқариш соҳасининг бошқа тармоқларида	Ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан 10 киши
Ўрта тадбиркорлик субъектлари		
Ўрта корхоналар	Саноатда	Ходимларнинг ўртача йиллик сони ками билан 41 киши ва кўпи билан 100 киши
	Қурилишда	Ходимларнинг ўртача йиллик сони ками билан 21 киши ва кўпи билан 50 киши
	Қишлоқ хўжалиги, бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари, улгуржи савдо, умумий овқатланиш тармоқларида	Ходимларнинг ўртача йиллик сони ками билан 21 киши ва кўпи билан 30 киши
	Чакана савдо, хизмат кўрсатиш соҳаси ва ноишлаб чиқариш соҳасининг бошқа тармоқларида	Ходимларнинг ўртача йиллик сони ками билан 11 киши ва кўпи билан 20 киши

Энди «якка тартибдаги тадбиркор» тушунчасига тўхталайлик. Якка тартибдаги тадбиркорликни амалга ошириш – бу тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг энг оддий шаклидир. Уни ташкил этиш тартиби ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 14 февралдаги қарори билан тасдиқланган «ЎзРда хусусий тадбиркорлик тўғрисида Низом»да белгилаб берилган. Мазкур Низомга мувофиқ, ёлланма меҳнатдан фойдаланмайдиган якка тадбиркор ўз фаолиятини юридик шахс ташкил этмасдан туриб амалга ошириши мумкин. Бундай якка тартибдаги фаолиятни амалга оширишда фақат хусусий тадбиркорнинг меҳнати қўлланилади. Қонунда кўзда тутилган ҳоллардагина оила аъзоларнинг меҳнатини мазкур фаолиятга жалб этиш мумкин.

Якка тартибдаги тадбиркорлик ва хусусий тадбиркорлик тушунчалари

⁹ Қаранг: *Ўзбек тилининг изоҳли луғати*. 2-жилд. – М.: «Рус тили», 1981, 106-бет.

¹⁰ Ўша жойда.

¹¹ *Абдуллаев Ё., Каримов Ф.* Кичик бизнес ва тадбиркорлик асослари: 100 савол ва жавоб. – Т.: «Меҳнат», 2000, 9-бет.

¹² *Ўша жойда*, 18-бет.

айнан бир нарса эмас. Хусусий тадбиркорлик – бу алохида фукаро ёки фукаралар томонидан уларнинг таваккалчиликлари ва мулкый жавобгарликлари остида, шахсий даромад (фойда) олиш мақсадида қонунчилик доирасида амалга ошириладиган ташаббускор хўжалик фаолиятидир.

Хусусий тадбиркорлик фаолиятини юритувчилар ўз фаолиятини ёлланма ишчи кучи ёрдамида олиб борадилар, якка тартибдаги тадбиркорлар эса ўз фаолиятларини фақат ўз меҳнатлари билан (кейинги ўзгартишлар бўйича ёлланма меҳнатдан фойдаланган ҳолда ҳам) амалга оширадилар. Хусусий тадбиркорлар юридик шахсни ташкил этган ҳолда ва ўз корхонасини давлат рўйхатидан ўтказган ҳолда фаолият юритсалар, якка тартибдаги тадбиркорлар юридик шахс ташкил этмасдан туриб фаолият юритадилар.

Хусусий тадбиркорлар (якка тартибдаги тадбиркорлар) юридик шахс ташкил этмасдан шуғулланиши мумкин бўлган фаолият турлари шартли равишда 4 гуруҳга ажратилади. Масалан, биринчиси – чакана савдо, иккинчиси – хунармандчилик, учинчиси – маиший хизматлар (31 турдаги), тўртинчиси – фаолиятнинг бошқа турлари (39 турдаги) билан якка тартибдаги тадбиркорлар шуғулланишади. Умуман, якка тартибдаги тадбиркорлар 75 дан ортик фаолият тури билан шуғулланиши мумкин.

Хусусий корханалар ўзларининг мустақил балансларига, муҳрига, ҳисоб-китоб варағига эга бўладилар. Улар ўзлари жойлашган жойдаги туман (шаҳар) ҳокимлигида тегишли тарзда рўйхатдан ўтказилган кундан бошлаб юридик шахс мақомини оладилар. Юридик шахс мақомини олмасдан туриб якка тартибдаги тадбиркорлик билан шуғулланиш учун туман (шаҳар) ҳокимияти томонидан рухсатнома олинади. Давлат солиқ идоралари бундай шахсларга улар рўйхатдан ўтказилганлиги ва юридик шахс мақомини олмасдан туриб тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқи берилганлиги тўғрисида ЎзР Молия вазирлиги белгиланган шаклдаги *гувоҳнома*ни тақдим этадилар.

Давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ва юридик шахс ташкил этмасдан туриб, масалан, автомобилларга транспорт хизмати кўрсатиш, сураткашлик, қурилиш, уйларни таъмирлаш ва ободонлаштириш, тўйлар ва турли тантаналар

вақтида санъаткорлик ва мусиқий хизмат кўрсатиш, мулкни (бинолар, уйлар, хоналар ва автомобиллардан ташқари) ижарага бериш ва шу каби тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқи борлиги тўғрисидаги гувоҳнома тегишли фукаронинг белгиланган миқдордаги солиқни тўлаганидан сўнггина берилади.

Хусусий тадбиркорликнинг куйидаги турлари мавжуд:

1. Юридик шахсни ташкил қилган ҳолда хусусий тадбиркорлик фаолияти;
2. Юридик шахсни ташкил қилмаган ҳолдаги хусусий тадбиркорлик фаолияти.

Якка тартибдаги тадбиркорликнинг куйидаги турлари мавжуд:

1. Шахсий тадбиркорлик;
2. Биргаликдаги тадбиркорлик.

ЎзР Конституцияси жисмоний шахсларга тадбиркорлик мақомига эга бўлиш имкониятини берди ва шу тарика улар ҳам тадбиркорлик ҳуқуқининг субъектлари доирасига киритилди.

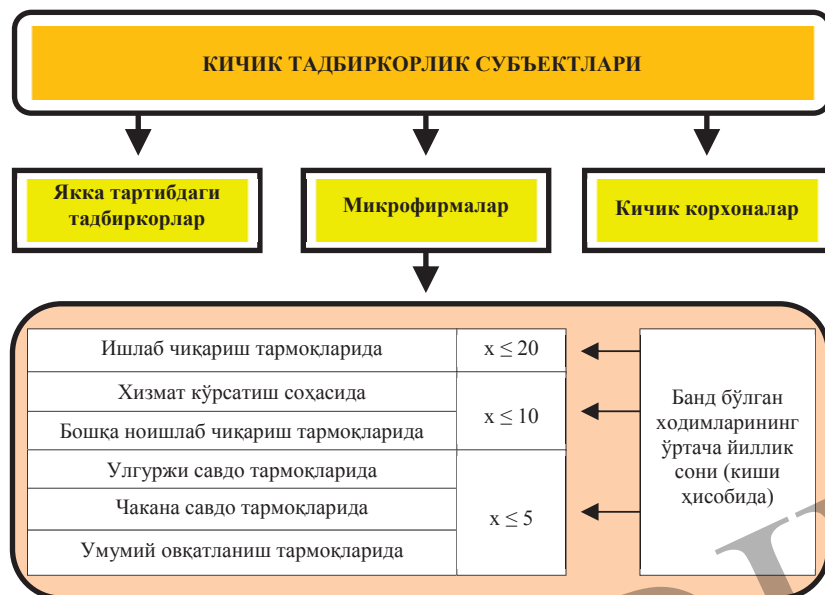
ЎзР Олий суди Пленуми ва ЎзР Олий хўжалик суди Пленумининг «Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллаш суд амалиёти тўғрисида»ги 2000 йил 28 апрелдаги қарорида¹³ фукараларнинг тадбиркорлик фаолиятида эркин иштирок этиши ва манфаатдорлиги учун шарт-шароит яратиш, уларнинг ишчанлик фаоллигини ошириш, тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, бу соҳада қонунчиликни тўғри тадбиқ этиш ва уларга катъий риоя қилишнинг таъминланиши лозимлиги қайд этилган.

«Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунда тадбиркорлик фаолияти субъектлари доираси кенгайтирилиб, юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик билан шуғулланувчи якка тартибдаги тадбиркорлар кичик ва ўрта тадбиркорлик субъекти сифатида мустаҳкамланди.

Қонунга кўра, ҳар қандай фукаро тадбиркор шахс ҳисобланмайди, балки

¹³ «Хўжалик ва ҳуқуқ» - «Хозияство и право», 2000, № 8, 14-бет.

факат белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтиб, тадбиркор макomini олган фукарогина тадбиркор деб эътироф этилади.

Қонун айрим тоифадаги фуқароларни тадбиркор макomini олишларига монелик қилади. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ходимлари ва уларнинг мансабдор шахслари, судьялар, прокуратура ходимлари, шунингдек тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари қонун ҳужжатларида ман этилган бошқа шахслар тадбиркор макomini олишга ҳақли эмаслар.

«Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг қафолатлари тўғрисида»ги қонунда жисмоний шахсларнинг юридик шахс ташкил этмаган ҳолда биргаликдаги тадбиркорлик фаолияти шакллари мустаҳкамланган. Унга кўра,

- эр-хотиннинг умумий мол-мулки негизида улар томонидан амалга ошириладиган оилавий тадбиркорлик;
- оддий ширкат;
- юридик шахс ташкил этмаган ҳолда деҳқон хўжалиги шаклида амалга ошириладиган фаолият.

Юридик шахс ташкил этмасдан якка тартибда амалга ошириладиган тадбиркорликни тадбиркорлик фаолиятини юридик шахс ташкил этиб амалга оширадиган субъектлардан фарқлаб олиш лозим. Юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи якка тартибдаги тадбиркор ўзига тегишли бўлган мол-мулк негизида, шунингдек мол-мулкка эгалик қилиш ва фойдаланишга йўл қўядиган ўзга ашёвий ҳуқуқ орқали мустақил равишда (ўз фаолиятида ходимларни ёллаш ҳуқуқи билан) амалга оширади. Юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш (давлат рўйхатидан ўтиши) учун шахс 18 ёшга тўлган бўлиши лозим.

Энди кичик ва ўрта тадбиркорликнинг субъектлари хусусида тўхталамиз. Кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари масаласи «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг қафолатлари тўғрисида»ги Қонунда ёритилган.

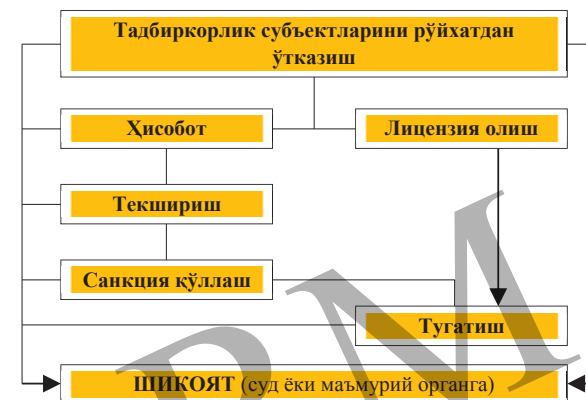
Фаолиятнинг бир неча турини амалга оширувчи (кўп тармоқли) юридик ва жисмоний шахслар йиллик оборот ҳажмида энг кўп бўлган фаолият тури мезонлари бўйича кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари жумласига киритилади.

Қонунчиликда амалга оширилган энг сўнгги ўзгартиш ва қўшимчаларга кўра, якка тартибдаги тадбиркор ўз меҳнат фаолиятининг хусусиятига қараб 3 нафаргача шахсни ишга олишга ҳақли. Хусусий тадбиркорларга Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 31 июлдаги 219-сонли қарорига асосан 1 нафардан 3 нафаргача миқдорда ходимларни ёллаш ҳуқуқи берилди. Тадбиркор ва ходимлар ўртасидаги муносабатлар меҳнат қонунчилиги билан тартибга солинади. Бунда ёзма меҳнат шартномаси тузилади. Меҳнат шартномасида хусусий тадбиркорнинг имзоси муҳр билан тасдиқланиши шарт эмас. Ишга қабул қилиш тўғрисида буйруқ расмийлаштирилмайди. Меҳнат дафтарчаси юритилмайди. Ходимнинг меҳнат стажини ҳисоблаш тўланган суғурта бадаллари асосида амалга оширилади. Бунда Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасининг маълумоти асос ҳисобланади.

КИЧИК КОРХОНАЛАР	Энгил саноатда	x ≤ 100	Банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони (киши ҳисобида)
	Озиқ-овқат саноатида		
	Металлга ишлов бериш саноатида		
	Асбобсозлик саноатида		
	Ёғочсозлик саноатида		
	Мебель саноатида		
	Қурилиш материаллари саноатида		
	Машинасозлик саноатда	x ≤ 50	
	Металлургия саноатида		
	Ёқилги-энергетика саноатида		
	Кимё саноатида		
	Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш соҳасида		
	Қурилиш соҳасида		
	Бошқа саноат-ишлаб чиқариш соҳаларида	x ≤ 25	
	Фан соҳасида		
	Илмий хизмат кўрсатиш соҳасида		
	Транспорт соҳасида		
	Алоқа соҳасида		
Хизмат кўрсатиш соҳаларида (сугурта компанияларидан ташқари)			
Савдо соҳасида	дан		
Умумий оқватланиш соҳасида	иш ж		
Бошқа ноишлаб чиқариш соҳаларида	к		

тарг
маъ

Тадбиркорлик субъектларини “*бир йўл*” принципи бўйича давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш жорий этилди. 2003 йилдан тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш билан бир пайтда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш учун рухсат берувчи ҳужжатларни расмийлаштириш тизими йўлга қўйилди. 2006 йилда рўйхатдан ўтказишнинг хабардор қилиш тартиби жорий этилди.

2011 йил мамлакатимизда Биринчи Президент Ислоҳ Каримовнинг ташаббуси билан “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” деб эълон қилинди. ЎзР Президентининг 2011 йил 7 февралдаги ПҚ-1474-сон қарори билан “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастури тасдиқланди.

Рўйхатдан ўтказишдан мақсад нима? Мақсад қуйидагилардан иборат:
 хўжалик муносабатида алоҳида шахс фаолият кўрсатаётганлигининг қонунийлигини тасдиқлаш;
 тадбиркорлик субъектларини ҳисобга олиш;
 тадбиркорлик субъектлари реестрини юритиш;
 тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқий, мулкӣ ва ташкилий ҳолати тўғрисидаги маълумотларни жамлаш.

Фуқаролик кодексининг 44-моддасида юридик шахслар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши, давлат рўйхатидан ўтказиш ҳақидаги маълумотлар эса барчанинг танишиб чиқиши учун очик бўлган юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритилиши белгиланган.

Юридик шахсни ташкил этишнинг қонунда белгилаб қўйилган тартибини бузиш ёки унинг таъсис ҳужжатлари қонунга мос келмаслиги юридик шахсни

давлат рўйхатидан ўтказишнинг рад этилишига сабаб бўлади. Давлат рўйхатидан ўтказишнинг хабардор қилиш тартиби белгиланган юридик шахсларни рўйхатдан ўтказишни рад этиш қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади. Юридик шахсни ташкил этиш мақсадга мувофиқ эмас деган важ билан уни рўйхатдан ўтказишни рад этишга йўл қўйилмайди. Давлат рўйхатидан ўтказишни рад этиш, шунингдек рўйхатдан ўтказиш муддатини бузиш устидан судга шикоят қилиниши мумкин. Юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб ташкил этилган ҳисобланади. Юридик шахс қонунда белгиланган ҳоллардагина қайта рўйхатдан ўтказилиши лозим. Шунингдек, тадбиркорлик субъектлари учун янада қулай шарт-шароитлар яратиш, расмийлаштиришнинг босқичма-босқич рўйхатдан ўтказиш принципига ўтиш ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришдаги бюрократик тўсиқларни олиб ташлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 20 августдаги “Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш учун рўйхатдан ўтказиш тартиботлари тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги 357-сон қарори қабул қилиниб шу қарор билан “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш, ҳисобга қўйиш ва руҳсат берувчи ҳужжатларни расмийлаштириш тартиби тўғрисида Низом” тасдиқланди. Мазкур қарор асосида тадбиркорлик фаолияти субъектларини расмийлаштириш ва давлат рўйхатидан ўтказишда биринчидан, розилик берувчи ташкилотлар сони кескин қисқартирилиши, иккинчидан, барча келишиб олиш тартиботлари тадбиркорлик субъектларини амалдаги қонун ҳужжатларига риоя қилган ҳолда рўйхатдан ўтказадиган фақат битта ташкилот доирасида амалга оширилиши таъминланиши белгиланди. Туман (шаҳар) ҳокимликлари ҳузурида *Тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекциялари* ташкил этилди. Бундан ташқари, тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш учун маъмурий сарф-харажатларни камайтириш, тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишдаги бюрократик тўсиқлар ва ғовларни бартараф этиш йўли билан янада қулай шарт-шароитларни яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг

2006 йил 24 майдаги “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартибини жорий этиш тўғрисида”ги ПҚ-357-сон қарори қабул қилиниб “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартиби тўғрисидаги низом” тасдиқланди. Мазкур қарорда асосан 2006 йилнинг 1 сентябрдан бошлаб *тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олишнинг хабардор қилиш тартиби* ўрнатилиб, тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш, тегишли равишда, юстиция органлари ёки туман (шаҳар)лар ҳокимликлари ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш инспекциялари томонидан бир вақтнинг ўзида уларни солиқ ва статистика органларида ҳисобга қўйган ҳолда амалга оширилиши, ариза — хабарномани берган пайтдан бошлаб тадбиркорлик субъектини давлат рўйхатига олиб, унга давлат рўйхатига олинганлик тўғрисидаги гувоҳномани беришгача ўтадиган муддат кўпи билан икки иш кунини ташкил этиши белгиланди. Шу билан бирга, бу борадаги ишлар мунтазам равишда такомиллаштириб борилди. Масалан, «Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили» Давлат дастурига мувофиқ ҳамда тадбиркорлик фаолиятини кенг ривожлантириш учун қўшимча қулай шарт-шароитлар яратиш, тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини янада такомиллаштириш ва харажатларини камайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 12 майдаги “Тадбиркорлик субъектларини ташкил этиш ва давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1529-сон қарорини алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. Бундан ташқари, қатор қонун ҳужжатларида ҳам тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олишнинг ўзига хос хусусиятлари кўрсатиб ўтилган. Масалан, “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”ги, “Хусусий корхона тўғрисида”ги, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги, “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги ва бошқа қонунлар шулар жумласидандир.

Хусусий корханалар ўзларининг мустақил балансларига, муҳрига, ҳисоб-

китоб варағига эга бўладилар. Улар ўзлари жойлашган жойдаги туман (шаҳар) ҳокимлигида тегишли тарзда рўйхатдан ўтказилган кундан бошлаб юридик шахс мақомини оладилар. Юридик шахс мақомини олмасдан туриб якка тартибдаги тадбиркорлик билан шуғулланиш учун туман (шаҳар) ҳокимияти томонидан рухсатнома олинади. Давлат солиқ идоралари бундай шахсларга улар рўйхатдан ўтказилганлиги ва юридик шахс мақомини олмасдан туриб тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқи берилганлиги тўғрисида ЎзР Молия вазирлиги белгиланган шаклдаги *гувоҳнома* тақдим этадилар.

Давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ва юридик шахс ташкил этмасдан туриб, масалан, автомобилларга транспорт хизмати кўрсатиш, сураткашлик, қурилиш, уйларни таъмирлаш ва ободонлаштириш, тўйлар ва турли тантаналар вақтида санъаткорлик ва мусиқий хизмат кўрсатиш, мулкни (бинолар, уйлар, хоналар ва автомобиллардан ташқари) ижарага бериш ва шу каби тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқи борлиги тўғрисидаги гувоҳнома тегишли фуқаронинг белгиланган миқдордаги солиқни тўлаганидан сўнггина берилади.

Фуқаролик кодексидан маълумки, юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб ташкил этилган ҳисобланади. Юридик шахсни давлат рўйхатидан ўтказиш уни ташкил этишдаги сўнгги босқичдир. Лекин бунга қадар хўжалик юритувчи субъектлар ташкил этилишида бир қанча босқичлар босиб ўтилиши лозим.

Дастлаб муассислар ўзларининг умумий йиғилишларига тўпланадилар. Ана шу йиғилишда улар ўзларининг мулкларини бирлаштириш асосида аниқ мақсадларга эришиш йўлидаги барча ҳаракатлар доирасини белгилаб оладилар, таъсис ҳужжатларини ишлаб чиқиб, уларни имзолайдилар ва қарор қабул қиладилар. Хўжалик ҳуқуқи субъектини ташкил этиш – бу ташкилот ва шартномавий бирлашмаларга ҳуқуқий мақом бериш учун юридик аҳамиятга молик бўлган барча ҳужжатларни қабул қилишга қаратилган ҳаракатлар мажмуидир.

Хўжалик ҳуқуқи субъектларини ташкил қилиш таъсис-фармойиш, таъсис ва шартномавий-таъсис усулларида бўлинади.

Таъсис-фармойиш усул билан асосан давлат мулкига асосланган корхоналар ташкил қилинади.

Таъсис этиши усули билан битта шахс иштирокидаги ташкилот тузилиши мумкин. Унинг фаолияти хусусий мулкка асосланган бўлади.

Шартномавий-таъсис усули билан икки ёки ундан ортиқ таъсисчилар томонидан ўзларининг мулкий улушларини бирлаштириш асосида таъсис шартномасини тузиш йўли билан хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг йўналишлари белгиланади ва тузилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан бошлаб юридик шахс мақомига эга бўлади ва бу юридик факт ҳуқуқий муносабатни белгиловчи аҳамиятга эгадир. Хўжалик юритувчи субъектларни юридик шахс сифатида давлат рўйхатидан ўтказиш учун қуйидаги ҳужжатлар талаб этилади:

1. *Ариза*. Дастлаб тегишли шахс ариза тақдим этади. Аризада ташкил этилаётган хўжалик юритувчи субъект тўғрисидаги асосий маълумотлар (хўжалик юритувчи субъектнинг номи, юридик манзили, раҳбарнинг исми, шарифи, низом жамғармасининг миқдори, муассислар, уларнинг низом жамғармасидаги улушлари, давлат рўйхатидан ўтказишни сўраб мурожаат этган шахснинг исми-шарифи) келтирилади. Ариза билан таъсисчиларнинг ўзи мурожаат этиши шарт эмас, балки унинг номидан нотариал тасдиқланган ишончнома асосида вакил қилинган шахс ҳам мурожаат қилиши мумкин.

2. *Таъсис ҳужжатларининг нотариал тасдиқланган икки асл нусхаси*. Давлат корхоналари негизида ташкил этилган акциядорлик жамиятларини рўйхатдан ўтказиш учун нотариал тасдиқланган таъсис ҳужжатлари талаб этилмайди. Таъсис ҳужжатларининг асл нусхалари давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисидаги аризага илова қилинади.

3. *Хўжалик юритувчи субъектнинг почта манзилини тасдиқловчи ҳужжат*. Фермер, деҳқон хўжаликлари, давлат корхоналари негизида ташкил этиладиган акциядорлик жамиятлари бундан мустасно.

4. *Давлат божининг ёки рўйхатдан ўтказиш йиғимининг белгиланган*

миқдори тўланганлиги тўғрисидаги банк тўлов ҳужжати. Дехкон хўжаликлари, давлат корхоналари негизида ташкил этиладиган акциядорлик жамиятлари бундан мустасно.

5. Белгиланган тартибда шахсга ҳокимликнинг ваколатли органлари томонидан берилган *фирма номи тўғрисидаги гувоҳнома, муҳр ва штамп эскизлари* (3 нусхада).

Якка тартибдаги тадбиркорлик (ЯТТ) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 7 январдаги 6-сонли қарори билан тасдиқланган «Хусусий тадбиркорлар юридик шахс ташкил этмасдан шуғулланиши мумкин бўлган фаолият турлари рўйхати» ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 28 мартдаги ПФ-3588-сонли Фармони билан тасдиқланган «Халқ бадий хунармандчиликлари ва амалий-безак санъати буюмлари асосий турларининг янгиланган рўйхати» бўйича белгиланган фаолият турларини амалга ошириши мумкин.

Якка тадбиркор қатъий белгиланган солиқ ва суғурта бадалларини тўлайди. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 375-моддасига асосан, якка тадбиркор календарь ойида ишлаган кунлари сонидан қатъи назар, қатъий белгиланган солиқ тадбиркорлик фаолиятининг тури ва солиқ тўловчининг фаолиятни амалга ошириш жойига қараб белгиланган ставкалар бўйича тўланади. Демак, ЯТТ учун давлат хизматлари агентлигига ариза (агентлик томонидан берилди), 3x4 ҳажмли 2 та сураг, давлат божи тўланганлиги тўғрисида ҳужжат (давлат божи энг кам иш ҳақининг бир баробари миқдориди), паспорт нусхасини тақдим этиш керак.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш тегишли давлат органи томонидан *“бир дарча”* принципи бўйича ва, қоида тариқасида, хабардор қилиш асосида, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади (“Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги янги таҳрирдаги қонуннинг 13-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 24 майдаги “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг

хабардор қилиш тартибини жорий этиш тўғрисида”ги ПҚ-357-сон қарорига мувофиқ, тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш учун маъмурий сарф-харажатларни камайтириш, тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишдаги бюрократик тўсиқлар ва ғовларни бартараф этиш йўли билан янада қулай шарт-шароитларни яратиш мақсадида 2006 йилнинг 1 сентябридан бошлаб тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олишнинг *хабардор қилиш тартиби* ўрнатилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Интерактив давлат хизматлари кўрсатишни ҳисобга олган ҳолда Интернет тармоғида Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумат портали фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2012 йил 30 декабрдаги 378-сон қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Ягона интерактив давлат хизматлари портали тўғрисидаги низом тасдиқланган бўлиб, интернет тармоғида <https://my.gov.uz> манзилида Ягона портал давлат органлари томонидан кўрсатиладиган, шу жумладан пулли асосда кўрсатиладиган интерактив давлат хизматларидан эркин фойдаланишнинг ягона нуқтаси жорий этилди. Бугунги кунга келиб, ушбу Ягона портал орқали интерактив давлат хизматлари кўрсатиш қаторига юридик шахс, жисмоний шахслар учун тадбиркорлик субъектлари ташкил этиш учун онлайн тарзда ариза юбориш орқали рўйхатдан ўтиш тартиби ва хизматлари кенг йўлга қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2015 йил 15 майдаги ПФ-4725-сонли фармонининг ижросини таъминлаш ва тадбиркорлик тузилмаларига замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан кенг фойдаланган ҳолда давлат хизматларини кўрсатиш сифати ҳамда улардан фойдаланиш имкониятларини тубдан ошириш ва шаффофлигини таъминлаш мақсадида 2015 йил 28 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектларига «ягона дарча» тамойили бўйича давлат хизматлари кўрсатиш тартибини янада

такмиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2412-сонли қарори қабул қилинди. Ушбу қарорнинг асосий мақсади 2003 йилдан буён фаолиятини юритиб келаётган туман (шаҳар) ҳокимликлари ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекциялари негизида «ягона дарча» тамойили бўйича тадбиркорлик субъектларига давлат хизматларини кўрсатиш ягона марказлари фаолиятини ташкил этиш вазифаси қўйилди. «Ягона дарча» марказлари 16 та давлат хизматларини кўрсатиши ва аризачиларга инфор­мацион ёрдам кўрсатиш, шунингдек давлат хизматларини кўрсатиш тартиби ва муддатлари тўғрисида бепул консултация бериш кўрсатиб ўтилди. Агарда хориж тажрибасига қарайдиган бўлсак, бу каби «ягона дарча» марказлари бошқа давлатларда ҳам фаолияти йўлга қўйилганлигига гувоҳ бўламиз. Масалан, АҚШнинг Индиана, Делавер, Юта каби штатларида бу каби фаолият билан шуғулланувчи “One stop centre” ёки “One stop business registration” каби органлар мавжуд. Лекин улар бизнинг “ягона дарча” марказлар каби 16 та эмас, балки 5-6 та давлат хизматларини кўрсатишади. Масалан, Юта штатидаги “One stop business registration” 5 та давлат хизмати, жумладан, солиқ, меҳнат, савдо, ишчи кучи ва атроф-муҳит масалалари бўйича давлат хизматлари кўрсатилади¹⁴. Делавер штатида эса солиқ органи, ишсизлик сугуртаси ва ишчилар компенсацияси масалалари бўйича давлат хизматлари кўрсатилади¹⁵. Мамлакатимизда Президентимизнинг 357-сонли 2006 йилги қарори ва Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йилдаги 357-сонли қарори асосида тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказганлик ва ҳисобга қўйганлик учун фақат энг кам ойлик иш ҳақининг 1 баробари миқ­дорида давлат божи ундирилади ва фирма номлари Давлат статистика қўмитасидаги ягона логин ва парол билан 60 кунгача бепул банд бўлиб турилиши кўзда тутилган. АҚШнинг Индиана штатида фаолият юритувчи “One stop centre” тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олганлиги учун 90 АҚШ доллари

¹⁴ <https://secure.utah.gov/account/login.html> - Utah's OneStop Business Registration System

¹⁵ <https://onestop.delaware.gov/osbrlpublic/>

миқдорида тўлов¹⁶ ҳамда фирма номи 120 кунга банд қилиб туриши учун 20 доллар хизмат ҳақи олишади¹⁷. Фирма номини 120 кунга банд қилиб туриш Делавер штатида 75 долларни ташкил этади¹⁸. Бундан ташқари, ушбу тадбиркорлик субъектлари муайян “One stop centre” ёки “One stop business registration” маълумотлар базасида рўйхатда турганликлари учун маълум миқдорда тўловларни амалга оширишлари лозим. Масалан, тижорат ташкилотлари ҳар 2 йилда ушбу марказлар ҳисоб рақамига 30 доллар, но­тижорат ташкилотлар эса ҳар йили 10 доллардан пул ўтказишлари белгиланган¹⁹.

“Корпорациялар учун жаннат” (*Heaven for corporations*) деган номга сазовор бўлган Делавер штатида эса ушбу тўлов миқдори ташкилот устав фон­ди ва пул айланмалари миқдоридан келиб чиқиб, 175 доллардан 180000 долларгача ташкил этади²⁰. Шу билан биргаликда, АҚШнинг турли штатларида аёллар ва миноритар этник шахслар, агарда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишни истасалар, улар учун алоҳида имтиёзлар белгилангани ва “One stop centre” ёки “One stop business registration” органларида маълум чегирмалар ва айрим тўловлардан озод этилиши ҳам кўрсатиб ўтилган. Ушбу тоифадаги тадбиркорлар билан шуғулланувчи алоҳида бўлинмалар, яъни “Minority and Women’s Business Enterprises Division” (*M/WBED*) фаолияти мавжуд бўлиб, улар учун алоҳида www.in.gov/idoa/2352.htm, www.irs.gov, www.sba.gov (*Small Business Administration*) ва шу каби сайтлар ташкил этилган²¹.

Шуни таъкидлаш жоизки, туман (шаҳар) ҳокимликлари ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекциялари негизида «ягона дарча» тамойили бўйича тадбиркорлик субъектларига давлат хизматларини кўрсатиш ягона марказлари фаолиятини ташкил этиш ва уларда тадбиркорлар учун 16 та давлат хизматини кўрсатиш, ва қолган мавжуд давлат

¹⁶ <http://www.isbdc.org> (Indiana Small Business Development)

¹⁷ https://secure.in.gov/sos/online_corps/name_search.aspx

¹⁸ <https://icis.corp.delaware.gov/Ecorp/EntitySearch/NameSearch.aspx>.

¹⁹ <https://onestop.delaware.gov/osbrlpublic/>

²⁰ <https://corp.delaware.gov/howtoform.shtml>,

²¹ www.in.gov/idoa/2352.htm, www.irs.gov, www.sba.gov

хизматлари бепул консултациялар бериш кўпчилик ривожланган давлатлар тажрибасида ҳам ҳали учрамаганлигига гувоҳ бўламиз. Шу сабабдан бўлса керак, Жаҳон банки томонидан ҳар йили рейтинг тарзида эълон қилинадиган *Doing Business* (Бизнесни юритиш) Ўзбекистон Республикаси янада юқори поғоналарни эгаллаб бораётгани бунга яққол мисол бўлади. Ва биргина 2014 йил июнь ойидан 2015 йил июнь ойи оралиғида Ўзбекистон Республикасининг тадбиркорларга, инвестиция муҳитига янада энгилликлар ва қулайликлар бериш бўйича олиб борган ислохотлари кучли ўнлик давлатлар қаторида Жаҳон банки томонидан алоҳида эътироф этилган²².

4. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқий ҳолати

Тадбиркорликни эркин тараккий этириш ва унинг самарали ривожланишини таъминлаш учун яратиладиган ҳуқуқий асосларнинг дебочасини **Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси**²³ ташкил этади. Чунки Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси олий юридик кучга эга бўлган ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар иерархиясида энг юқорида турадиган бирламчи манбадир²⁴. Асосий қонуннинг²⁵ 53-моддасида қуйидаги конституциявий-ҳуқуқий норма белгилаб қўйилган:

“53-модда. Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодийётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчиларнинг

in.doingbusiness.org, <http://go.worldbank.org/OS6V7NIUD0> муция» сўзи лотинча (constitutio) сўзидан олинган бўлиб, «тузилиш», «...» деган лугавий маънога эга.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 16-моддасининг 2-қисми мазмунида: *“Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қондаларига зид келиши мумкин эмас”.* Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган. – Т.: Ўзбекистон, 2018. *Ўзбекистон Конституциясига киритилган охириги ўзгаришлар билан берилган Конституциянинг сўнги таҳрири бўйича қаранг:* <http://www.lex.uz>

²⁵ Асосий қонун деганда Конституция назарда тутилмоқда. Бироқ бу ибора ҳуқуқий-норматив ҳужжатларда учрамайди. Шундай бўлса-да, ҳуқуқий-назарий адабиётларда Конституция тушунчасининг синоними сифатида кенг қўлланади.

ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқчилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин”.

Конституциянинг 53-моддасида хилма-хил мулк шаклларига асосланган бозор муносабатларининг ривожланишида тадбиркорлик фаолиятига алоҳида эътибор берилган.

Конституцияда белгилаб қўйилган нормалар мамлакатимизда тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиши учун ҳуқуқий асослар бўлиб хизмат қиладиган тегишли қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда кенг ва атрофлича ёритилган. Тадбиркорлик билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи ана шундай норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардан бири – бу **Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси**дир. Фуқаролик кодекси тадбиркорларнинг ҳуқуқ лаёқати²⁶ ва муомала лаёқати²⁷, тадбиркорлар ҳуқуқ ва мажбуриятларининг вужудга келиш асослари, тадбиркорларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш усуллари, тадбиркорлик фаолиятининг субъектлари ва объектлари, тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқий ваколатлари, тадбиркорлик фаолияти объектларининг турлари ва хусусиятлари, битимларнинг ҳақиқийлиги ва уларнинг ҳақиқий эмаслигидан келиб чиқувчи юридик оқибатлар масалалари, тадбиркорликнинг иқтисодий манбаи бўлиб хизмат қиладиган мулкнинг шакллари, тадбиркорларнинг хусусий мулкка нисбатан бўлган ҳуқуқлари, шартномалар ва уларнинг турлари, мажбуриятлар бўйича жавобгарлик ва бошқа масалаларни тартибга солади.

²⁶ Фуқаролик кодексининг 17-моддасига кўра, барча фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқати (*ҳуқуқ лаёқати*) тенг равишда эътироф этилади. Фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати у туғилган пайтдан эътиборан вужудга келади ва вафот этиши билан тугайди.

²⁷ Фуқаролик кодекси 22-моддасининг 1-қисмига кўра, фуқаронинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлиш ва уларни амалга ошириш, ўзи учун фуқаролик бурчларини вужудга келтириш ва уларни бажариш лаёқати (*муомала лаёқати*) у воёга етгач, яъни 18 ёшга тўлгач тўла ҳажмда вужудга келади.

Масалан, Фуқаролик кодекси 2-моддасининг 2 ва 3-қисмларини кўрайлик. Уларда қуйидаги ҳуқуқий нормалар белгиланган:

“Фуқаролар, юридик шахслар ва давлат фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларнинг иштирокчилари бўладилар” (2-қисм).

“Агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, фуқаролик қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган қоидалар чет эллик фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳамда чет эллик юридик шахслар иштирокидаги муносабатларга қўлланилади” (3-қисм).

Демак, аён бўлмоқдаки, нафақат Ўзбекистон давлати, унинг жисмоний шахслари²⁸ ва юридик шахслари²⁹, балки чет эл фуқаролари ва корхоналари (чет эл жисмоний ва юридик шахслари), фуқаролиги бўлмаган шахслар³⁰ ҳам тадбиркорлик муносабатларининг иштирокчилари бўлишлари мумкин.

Ўзбекистон давлат мустақиллигининг дастлабки йилларида қабул қилинган қонунлар орасида **“Тадбиркорлик тўғрисида”**ги Қонун ҳам бор эди. Мазкур Қонун 1991 йилнинг 15 февралда қабул қилинган эди.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш тегишли давлат органи томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва муддатларда амалга оширилади³¹.

²⁸ Фуқаролик кодексининг 16-моддасида “фуқаро (жисмоний шахс)” тушунчаси берилган. Унга кўра, фуқаролар, яъни жисмоний шахслар деганда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар тушунилади.

²⁹ Фуқаролик кодекси 39-моддасининг 1-қисмида “юридик шахс”нинг таърифи берилган: *“Ўз мулкида, ҳужжалик юртишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулккий ёки шахсий номдуклий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташиклот юридик шахс ҳисобланади”*.

³⁰ Фуқаролиги бўлмаган шахс – одатда апатрид (ватани йўқ шахс) ёки аполитлар деб аталади. Фуқаролиги бўлмаган шахслар муайян давлатда маълум ҳуқуқларга эга бўладилар. Улар давлат хизматида (давлат хизматчиси) бўла олмайдилар, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига, яъни актив ва пасив сайлов ҳуқуқига эга бўлмайдилар.

³¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 24 майдаги ПҚ-357-сонли қарори билан тасдиқланган қарори билан тасдиқланган «Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартибини жорий этиш тўғрисида»ги низоми.

Рўйхатдан ўтказувчи органлар ариза берувчига тадбиркорлик фаолияти субъекти тариқасида давлат рўйхатидан ўтказишни уни ташкил этиш мақсадга мувофиқ эмас деган вазифа билан рад этишга ёки қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган қўшимча талабларни белгилашга ҳақли эмас.

Ариза берувчини тадбиркорлик фаолияти субъекти тариқасида давлат рўйхатидан ўтказишни рад этганлик, шунингдек рўйхатдан ўтказиш муддатларини бузганлик устидан судга шикоят қилиш мумкин. Рўйхатдан ўтказувчи органнинг қарори, шунингдек мазкур орган мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) суд томонидан қонунга хилоф деб топилган тақдирда улар ариза берувчига рўйхатдан ўтказишни рад этганлик ёки рўйхатдан ўтказиш муддатини бузганлик туфайли етказилган зарарнинг ўрнини қоплайдилар ва маънавий зарар учун товон тўлайдилар.

Лицензияланиши лозим бўлган тадбиркорлик фаолиятининг турлари қонунлар билан белгиланади³². Тадбиркорлик фаолиятининг айрим турларини лицензиялаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

«Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 50-моддасига мувофиқ, банклар ва кредит уюшмаларини рўйхатга олиш, шунингдек банклар, кредит уюшмалари ва гаровхоналарга лицензиялар бериш Марказий банк томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси «Нотариат тўғрисида»ги Қонунининг 3-моддасига мувофиқ, нотариал фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензия бериш тартиби Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан белгилаб қўйилади.

Тадбиркорлик фаолияти тадбиркорлик субъектларининг ўз мол-мулки асосида ва/ёки жалб этилган мол-мулк асосида амалга оширилиши мумкин.

³² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 12 майдаги 222-П-сон «Амалга оширилиши учун лицензиялар талаб қилинадиган фаолият турларининг рўйхати тўғрисида»ги қарори.

Тадбиркорлик субъектлари тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишига асос ва восита бўлган мол-мулк, шу жумладан мулкый ҳуқуқлар қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ҳуқуқларнинг белгиланиши, ўзгартирилиши ва бекор бўлиши билан боғлиқ олди-сотди, гаров, ижара ва бошқа битимлар объекти бўлиши мумкин.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларини кредитлаш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади. Тадбиркорлик фаолияти субъектига кредит берилаётганда банк муассасалари, бошқа кредит ёки суғурта ташкилотлари кафил бўлишлари мумкин. Тўловга қобилиятли юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кафил бўлишлари мумкин³³.

Тадбиркорлик фаолияти субъекти кредит шартномалари бўйича мажбуриятларни таъминлаш тариқасида ўз мол-мулкидан, шу жумладан ашёлари ва мулкый ҳуқуқларидан, шунингдек ўзи олган кредитни тўлай олмаслик хавфи суғуртаси тўғрисидаги суғурта полисидан фойдаланиши мумкин.

Тадбиркорлик субъектлари қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда имтиёзли кредитланиш ҳуқуқига эга. Тадбиркорлик фаолияти субъектларини суғурта қилиш суғурта ташкилотлари томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари қуйидагиларга ҳақли:

- қонун ҳужжатларига мувофиқ ўзига тегишли мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш;
- муσταқил равишда ишлаб чиқариш дастурини шакллантириш, маҳсулот етказиб берувчиларни ва ўз маҳсулотининг (ишлари, хизматларининг) истеъмолчиларини танлаш;
- тадбиркорликдан чекланмаган миқдорда даромад (фойда) олиш ва уни ўз ихтиёрига кўра тасарруф этиш, товарлар (ишлар, хизматлар) бозорида устун

³³ Қўшимча маълумот учун қаранг: Ўзбекистон Республикаси «Микромолиялаш тўғрисида»ги Қонунининг 18-моддаси.

мавқени эгаллаб турган тадбиркорлик фаолияти субъектлари бундан мустасно;

- ўз маҳсулотини (ишлари, хизматларини), ишлаб чиқариш чиқиндиларини бозор конъюнктурасидан келиб чиқиб, муσταқил равишда белгиланадиган нархлар ва тарифлар бўйича ёки шартнома асосида реализация қилиш, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно;

- бинолар, иншоотлар, усқуналар ва бошқа мол-мулкни олиш ва (ёки) ижарага олиш, шу жумладан лизинг йўли билан;

- белгиланган тартибда ташки иктисодий фаолиятни амалга ошириш.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари:

- ўзлари тузган шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажаришлари;

- ёллаш асосида жалб этилган ходимлар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилишлари;

- хавфсизлик, экология, санитария, гигиена ва меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига риоя этишлари;

- реализация қилинадиган товарлар учун қонун ҳужжатларига мувофиқ сертификатларга эга бўлишлари;

- почта манзили ва бошқа реквизитлари ўзгарганлиги тўғрисида тегишли давлат органларини ўз вақтида хабардор қилишлари³⁴;

- бухгалтерия, тезкор ва статистика ҳисобини қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ юритишлари;

- ўз фаолиятлари тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли органларга белгиланган тартибда ва муддатларда тақдим этишлари шарт.

³⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 24 майдаги ПҚ-357-сонли қарори билан тасдиқланган «Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартибини жорий этиш тўғрисида»ги Низомнинг 36-бандига мувофиқ, тадбиркорлик субъектлари ўз почта манзили ўзгарган тақдирда 10 кун муддатда бу ҳақда рўйхатдан ўтказувчи органларни ёзма равишда хабардор қилишлари шарт.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларининг зиммасида конун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

Тадбиркорлик субъектлари ўз ҳуқуқларини ҳамда манфаатларини химоя қилиш мақсадларида конунга мувофиқ уюшмалар (иттифоқлар) ва бошқа бирлашмаларга бирлашишлари мумкин.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларининг бирлашмаларини тузиш, уларнинг фаолият юритиши, қайта ташкил этилиши ва тугатилиши билан боғлиқ муносабатлар конун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқлари:

- Ўзига тегишли:

- мол-мулкка ЭГАЛИК ҚИЛИШ,
- мол-мулкдан ФОЙДАЛАНИШ,
- мол-мулкни ТАСАРРУФ ЭТИШ.

- **Мустақил равишда:**

- ишлаб чиқариш дастурини шакллантириш,
- маҳсулот етказиб берувчиларни танлаш,
- истеъмолчиларни танлаш:
 - ўз маҳсулотининг,
 - ўз ишларининг,
 - ўз хизматларининг.

- Тадбиркорликдан *чекланмаган миқдорда* ДАРОМАД (ФОЙДА) ОЛИШ.

- Якка тартибдаги тадбиркор қуйдагиларга ҳақли:

- ШАХСИЙ ИШ ҲУЖЖАТЛАРИ БЛАНКАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ,
- МУХРДАН ФОЙДАЛАНИШ,
- ШТАМПЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ.

NOTA BENE:

Юқоридаларнинг матнлари мазкур шахс якка тартибдаги тадбиркор эканлигидан далолат бериши лозим!

- Даромад (фойда)ни *ўз ихтиёрига кўра* ТАСАРРУФ ЭТИШ.

Истисно:

Товарлар (ишлар, хизматлар) бозорида устун мавқени эгаллаб турган тадбиркорлик фаолияти субъектлари.

- Ўз маҳсулотини (ишлари, хизматларини), ишлаб чиқариш чиқиндиларини реализация қилиш:

- бозор конъюнктурасидан келиб чиқиб,
- *мустақил равишда белгиланадиган* нархлар бўйича,
- *мустақил равишда белгиланадиган* тарифлар бўйича,
- (ёки) шартнома асосида.

Истисно:

Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар.

- Бинолар, иншоотлар, ускуналар ва бошқа мол-мулкни:

- *сотиб олиш,*
- *ижарага олиш,*
- *лизингга олиш.*

- УЮШМАЛАР (ИТТИФОҚЛАР) ВА БОШҚА БИРЛАШМАЛАРГА БИРЛАШИШ.

Мақсад:

Ўз ҳуқуқларини ва манфаатларини химоя қилиш!

NOTA BENE:

Қуйдагилар конун ҳужжатлари билан тартибга солинади:

- бирлашмани тузиш,
- бирлашманинг фаолият юритиши,
- бирлашмани қайта ташкил этиш,
- бирлашманинг тугатилиши.

- ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТни амалга ошириш:

— *Мустақил тарзда* амалга оширади. Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш (+ *валюта ҳисобварақларини очии*) учун АСОС:

→ Давлат рўйхатидан ўтказилганлик!

→ Ташқи иқтисодий алоқалар иштирокчиси сифатида рўйхатдан ўтказилганлик (товарларни импорт қилувчи якка тартибдаги тадбиркорлар учун)!

- БОШҚА ХУҚУҚЛАР (қонун ҳужжатларига мувофиқ).

ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТИНИНГ МАЖБУРИЯТЛАРИ:

● Шартномалардан келиб чиқадиган МАЖБУРИЯТЛАРНИ БАЖАРИШ;

- Ходимлар билан ўз вақтида ҲИСОБ-КИТОБ ҚИЛИШ;

- Ушбулар ТАЛАБЛАРИГА РИОЯ ЭТИШ:

— хавфсизлик,

— экология,

— санитария,

— гигиена,

— меҳнатни муҳофаза қилиш.

● Реализация қилинадиган товарлар учун СЕРТИФИКАТларга эга бўлиш;

● Почта манзили ва бошқа РЕКВИЗИТЛАРИ ЎЗГАРГАНЛИГИ ТЎҒРИСИДА тегишли давлат органларини ўз вақтида хабардор қилиш;

- Ушбу ҲИСОБЛАРНИ (қонун ҳужжатларига мувофиқ) ЮРИТИШ:

— бухгалтерия ҳисоби,

— тезкор ҳисоб,

— статистика ҳисоби.

● ҲИСОБОТларни (*белгиланган тартибда ва муддатларда*) тақдим этиш (ҳисоботни қонун ҳужжатларига мувофиқ юритади):

— Белгиланган шаклда: *ДАВЛАТ СТАТИСТИКА ОРГАНИГА!*

— Белгиланган шаклда: *ДАВЛАТ СОЛИҚ ОРГАНИГА!*

NOTA BENE:

Қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган *қўшимча ҳисобот турларини белгилаш* (давлат бошқарув органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан) *ман этилади*.

● *Якка тартибдаги тадбиркор* мажбуриятларга эга бўлади ва уларни амалга оширади.

- Бошқа мажбуриятлар.

ЯККА ТАРТИБДАГИ ТАДБИРКОРЛИК:

● Жисмоний шахс (якка тартибдаги тадбиркор) томонидан амалга оширилади.

- Юридик шахс ташкил этмаган ҳолда амалга оширилади.

- Ходимларни ёллаш ҳуқуқидан фойдаланиш мумкин.

- Мулк ҳуқуқи асосида амалга оширилади.

- Ўзига тегишли бўлган мол-мулк негизда амалга оширилади.

- Мустақил равишда амалга оширилади.

● Якка тартибдаги тадбиркор ўз номидан тадбиркорлик билан шуғулланади.

● Якка тартибдаги тадбиркор ҳуқуқларга эга бўлади ва уларни амалга оширади.

● Жисмоний шахс ўзининг тадбиркорлик билан боғлиқ битимларни тузаётганида якка тартибдаги тадбиркор тарикасида ҳаракат қилаётганлигини кўрсатиши лозим (*агар битимнинг мазмунидан якка тартибдаги тадбиркор иштирок этаётганлиги аниқ билиниб турса, шарт эмас*).

NOTA BENE:

Бундай эслатманинг бўлмаслиги якка тартибдаги тадбиркорни жавобгарликдан озод этмайди.

● Якка тартибдаги тадбиркорликни амалга ошириш учун эр-хотиндан бири эр-хотиннинг умумий биргаликдаги мол-мулкидан фойдаланадиган

холларда эрнинг (хотиннинг) розилиги талаб қилинади.

Истисно:

- Агар қонунларда бошқача қоида назарда тутилган бўлса!
- Агар никоҳ шартномасида бошқача қоида назарда тутилган бўлса!
- Агар эр-хотин ўртасидаги ўзга келишувда бошқача қоида назарда тутилган бўлса!

Такрорлаш учун саволлар

1. *Тадбиркорлик ҳуқуқининг субъекти тушунчасига таъриф беринг.*
2. *Хусусий тадбиркорлик деганда нимани тушунасиз?*
3. *Юридик шахс мақомини олмасдан туриб якка тадбиркорлик фаолиятини юритиш деганда нимани тушунасиз?*
4. *Якка тадбиркорликнинг хусусий тадбиркорликдан фарқи нимада?*
5. *Қандай шахслар тадбиркорлик фаолияти билан шугулланишига ҳақли эмаслар?*
6. *Кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари ҳақида нималарни биласиз?*
7. *Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари кимлар бўлишлари мумкин ва улар қандай белгиларга эга бўлишлари керак?*
8. *Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйишнинг умумий тартиби қайси қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланади?*
9. *Якка тартибдаги тадбиркорлик қайси норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга асосан ва қандай тартибда амалга оширилади?*
10. *Фермер хўжаликлари тадбиркорлик субъекти сифатида қандай мақомга эга?*
11. *Хусусий корхонани ташкил этиш ва фаолият олиб бориш тартибининг ўзига хос хусусияти нимада?*
12. *Кичик тадбиркорлик субъектлари ва микрофирмаларнинг ҳуқуқий мақоми нимага асосан белгиланади?*

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”, 2018 й. – 376 б.
2. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик ҳуқуқи. – Тошкент: Молия, 2001. - 218 б.
3. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Дарслик. 1-2 том. Ш.Н. Рўзиназаров ва бошқалар. – Тошкент: Консаудитинформ, 2002.
4. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Муаллифлар жамоаси. Отахонов Ф.Х.нинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: Адолат, 2007. – 466 б.
5. Хозяйственное (предпринимательское) право. Учебник. // под ред. Окюлова О. – Т.: ТГЮИ, 2010. – 560 с.

4-мавзу. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қайта ташкил этиш ва тугатиш

1. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қайта ташкил этиш тушунчаси.

2. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қайта ташкил этишда ҳуқуқий ворислик.

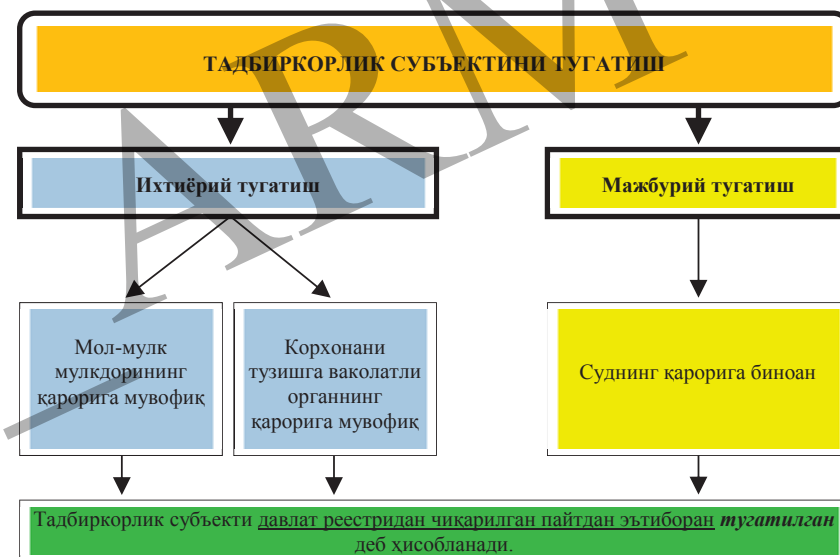
3. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини тугатиш.

4. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини тугатиш босқичлари.

1. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қайта ташкил этиш тушунчаси

Юридик шахснинг вужудга келишининг ҳуқуқий аҳамияти муҳим ҳодиса бўлганлиги туфайли, фуқаролик ҳуқуқида юридик шахс фаолиятининг бекор бўлиши ҳам муҳим ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган ҳаракатлардан ҳисобланади. Бунда бир қанча ҳуқуқ ва мажбуриятлар юзага келади. Умумий қоидага кўра, юридик шахснинг фаолияти қайта ташкил этиш ёки тугатиш натижасида бекор бўлади. Қайта ташкил этиш, илгари мавжуд бўлган корхонанинг бекор қилиниши ва янги ҳуқуқ субъекти сифатида тадбиркорлик фаолиятини давом эттирилиши демакдир. Корхона, у ёки бу маънода бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятлар олувчиси (янги ҳуқуқ субъекти), янги юридик шахс томонидан амалга оширилади. Тугатишдан фарқли ўлароқ, қайта ташкил этишда мулк сақланади, хўжалик ва мулк ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳам мавжудлигини йўқотмайди. Ишлаб чиқариш бўлинмалари ҳам қисқарган ёки йириклашган ҳолда фаолиятини давом эттиради. Қайта ташкил этиш ҳар доим ҳуқуқий ворислик билан боғлиқ, яъни мулк ҳуқуқ (мажбурият)ларнинг бекор қилинган (турини ўзгартирган) бир ҳуқуқ субъектидан бошқасига, қайтадан вужудга келтирилган корхонага ўтади. Юридик шахс қайта ташкил этилган тақдирда, унга мулк ҳуқуқи асосида тегишли мол-мулк янгида вужудга келган юридик шахсларга ўтади. Юридик шахсни тугатишдан бунинг

асосий фарқи ҳам шунда ифодаланади. Қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқий ворислари унинг фаолиятини давом эттиради. Шу билан боғлиқ равишда охир оқибатда барча ҳуқуқ ва мажбуриятлар тўлиқ ўтиши лозим. Улар қайта ташкил этилган юридик шахснинг универсал ҳуқуқий вориси, топшириш ҳужжати, худди шунингдек, тақсимлаш балансида қайд қилинган ёки қилинмаган бўлса ҳам, унинг барча ҳуқуқ ва мажбуриятларининг вориси бўлиб қолади.

Қайта ташкил этиш. Хўжалик субъектининг *қайта ташкил этилиши* – хўжалик субъекти ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ҳуқуқий ворислик асосида бошқа шахсга ўтиши орқали унинг тугатилишидир. Юридик шахснинг ҳуқуқий мақомини ўзгартириш қайта ташкил этишнинг мақсади бўлиб ҳисобланади. Тадбиркорлик субъектининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳуқуқий ворислик асосида бошқа шахсга ўтиши орқали унинг *тугатилиши* тушунилади, қайта ташкил этишнинг мақсади бўлиб, юридик шахснинг *ҳуқуқий мақомини ўзгартириш* бўлиб ҳисобланади.

Қайта ташкил этиш (а) *ихтиёрӣ* ва (б) *мажбурий* бўлиши мумкин.

а) *Ихтиёрий қайта ташкил* этиш тўғрисидаги қарор таъсисчилар ёки унинг таъсис ҳужжатларида ваколат берилган органлар томонидан қабул қилиниши мумкин.

б) *Мажбурий қайта ташкил* этиш эса таъсисчиларнинг хоши-иродасига қарши, яъни ваколатли давлат органи ёки суд томонидан қабул қилинган қарорга асосан амалга оширилади. Бундай ҳоллар қонун ҳужжатларида тўғридан-тўғри белгиланган бўлиши мумкин.

Амалдаги қонунларга мувофиқ (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 49-моддаси) юридик шахсларни қайта ташкил этишнинг бешта усули мавжуд:

1. Юридик шахсларни қўшиб юбориш (икки ва ундан ортиқ юридик шахслар бир шахсга айланади).

2. Юридик шахсларни қўшиб олиш (бир ёки бир неча юридик шахслар бошқасига қўшилади).

3. Юридик шахсларни бўлиш (юридик шахс ўз фаолиятини тўхтатиб, икки ва ундан ортиқ юридик шахсларга бўлинади).

4. Юридик шахсларни ажратиб чиқариш (юридик шахс таркибидан бир ёки бир неча юридик шахслар ажралади, бунда аввалги юридик шахс ҳам мавжуд бўлиб қолаверади).

5. Юридик шахсларни ўзгартириш (бир ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги юридик шахс бошқа шаклдаги юридик шахсга ўзгаради).

ЎзР Фуқаролик кодексининг 50-моддасига мувофиқ қўшиб юбориш, қўшиб олиш ва ўзгартиришда ҳуқуқий ворислик топшириш ҳужжатида ўз аксини топишлиги, бўлиш ва ажратиб тақсимлаш балансига мувофиқ аниқланиши мустаҳкамланган.

Қонун ҳужжатларига биноан тақсимлаш, баланс ва топшириш ҳужжатида куйидаги талаблар қўйилади:

Топшириш ҳужжати ва тақсимлаш баланси ҳўжалик субъекти муассислари томонидан ёки ҳўжаликни қайта ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилган орган томонидан тасдиқланади ҳамда таъсис ҳужжатлари билан

бирга янгидан вужудга келган ҳўжалик субъектини давлат рўйхатидан ўтказиш ёки мавжуд ҳўжалик субъектининг таъсис ҳужжатларига ўзгартишлар киритиш учун тақдим этилади.

Таъсис ҳужжатлари билан бирга тегишли тартибда ҳужжатини ёки тақсимлаш балансини тақдим этмаслик, шунингдек улардан қайта ташкил этилган юридик шахснинг мажбуриятлари бўйича ҳуқуқий ворислик тўғрисидаги қоидаларнинг йўқлиги, вужудга келган юридик шахснинг давлат рўйхатидан ўтказишнинг рад этилишига сабаб бўлади. Энг аввало ҳўжалик субъектини қайта ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилган тадбиркорлик субъекти муассислари ёки орган қайта ташкил этилаётган тадбиркорлик субъектининг кредиторларини бу ҳақда ёзма равишда хабардор қилишлари шарт.

2. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қайта ташкил этишда ҳуқуқий ворислик

Ҳуқуқий ворислик – субъектив ҳуқуқнинг бир шахсдан иккинчи бир шахсга ўтиши. Ҳуқуқ берувчидан ҳуқуқий ворис (субъект)га субъектив ҳуқуқнинг берилиши натижасида ҳуқуқий муносабатларда ўзгаришлар содир бўлади. Ҳуқуқий муносабатлар субъекти таркибини ўзгартиришда ҳар доим ҳуқуқ бир шахсдан иккинчи шахсга ўтади. Бунда эски ва янги ҳуқуқий муносабатлар ўртасида алоқа ўрнатилади. Ҳуқуқий ворислик юридик шахсни қайта ташкил этишда келиб чиқади, қайта ташкил этишда юридик шахс ўзининг ҳуқуқий ворислари тимсолида мавжуд бўлади ва ҳаракат қилади. Бу қайта ташкил этилган юридик шахс кредиторлари учун биринчи даражали аҳамиятга эга.

Юридик адабиётларда таъкидланганидек, ҳуқуқий ворислик умумий (универсал) ва қисман (сингуляр) турларга ажратилади. Универсал ҳуқуқий ворисликда маълум ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг жами ўтади. Масалан, бир неча юридик шахслар қўшиб юборилганда, янги ташкил бўлган юридик шахсга универсал ворислик тартибда олдингиларнинг барча ҳуқуқ ва мажбуриятлари

ўтади. Универсал ҳуқуқий ворисликнинг предметини ҳуқуқни қабул қилиб олувчи (янги ҳуқуқ субъекти)га ўтадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндиси ташкил қилади. Ҳуқуқий ворислик ўз ичига муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларни камраб олади. Ҳуқуқий ворисга маълум ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуасини бериш билан бирга маълум шахсда мавжуд бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндисининг ўтиши, яъни универсал ҳуқуқий ворислик муҳим ўрин эгаллайди. У ўзининг туб моҳиятига кўра сингуляр (қисман) ҳуқуқий ворислик, яъни ҳуқуқ ва мажбуриятлар бир қисмининг ҳуқуқий ворислигидан фарқ қилади. Универсал ҳуқуқий ворисликда шахс ҳуқуқ ва мажбуриятлари йиғиндиси сифатида, унга тегишли бўлган мол-мулк ҳуқуқий ворисга ёки ҳуқуқий ворисларга тўлиқ равишда ўтади. Яъни мол-мулк бир корхонадан иккинчисига ўтганда мулк билан бирга қайта ташкил этилган корхона зиммасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар юкланади. Айни шундай ҳолатлар универсал ҳуқуқий ворислик ҳолатларига тааллуқли бўлиб, бунда ҳуқуқ субъективлигининг тўлиқ ворислиги муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Фуқаролик кодексининг 51-моддасини қуйидагича тартибда ҳам шарҳлаш мумкин: юридик шахс қайта ташкил этилиши натижасида янгидан вужудга келган юридик шахснинг мулкка оид ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўтиш вақтининг муассислари ёки қайта ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилган орган томонидан топшириш ҳужжати ва тақсимлаш балансида имзоланган ва тасдиқланган сана ҳисобланади. Топшириш ҳужжати билан тақсимлаш балансини улар юридик табиати ва мазмунига кўра корхонанинг устави ва низомига тенглаштириш мумкин. Шунинг учун қайта ташкил этишда топшириш ҳужжати ёки тақсимлаш баланси тузилгунга қадар инвентаризация далолатномаси, бухгалтерия баланси, мустақил аудиторнинг корхона таркиби ва мол-мулки тўғрисидаги ҳулосасини, шунингдек кредиторлар, улар қўяётган талаблар хусусияти, миқдори ва муддатлари кўрсатилган ҳолда корхона таркибига киритилган барча қарз (мажбурият)лар рўйхатини томонлар тузган ва кўриб чиққан бўлиши керак. Лекин тақсимлаш баланси ва топшириш ҳужжатини низосиз ҳужжат деб бўлмайди. Бундай ҳолатлар юзасидан келиб

чиққан келишмовчиликлар суд тартибида ҳал этилади.

Кўриб чиқилаётган қайта ташкил этиш ва ҳуқуқий ворислик тўғрисидаги нормалар тушунчалари вақтга ва мазмунига чамбарчас боғлиқликда таҳлил қилиниши лозим.

Биринчидан, ҳеч ким топшириш ҳужжати ва тақсимлаш балансини тасдиқловчи юридик шахс муассиси (иштирокчиси)нинг қайта ташкил этиш ҳақидаги қарорини ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳуқуқини давлат рўйхатидан ўтказиш вақтигача чеклаб қўя олмайди. Муассиснинг бу ҳуқуқи қонунга зид бўлмайди ва қайта ташкил этишнинг ҳуқуқий табиатига тўлиқ тўғри келади.

Иккинчидан, агар топшириш ҳужжати ва тақсимлаш балансида юридик шахснинг мажбуриятлари бўйича ҳуқуқий ворислик тўғрисидаги қоидалар бўлмаса, янгидан вужудга келган юридик шахснинг давлат рўйхатидан ўтказиш рад этилиши мумкин. Шундай қилиб, Фуқаролик кодексига ҳуқуқий ворислик объектини аниқлашда қонун чиқарувчини ёндашишига эътиборни қаратиш керак.

Қайта ташкил этилган корхона ҳуқуқий ворислари универсал ҳуқуқий ворис бўладилар, бу ҳақда топшириш ҳужжати ва тақсимлаш балансида қайд этилган ёки этилмаган бўлсада, улар ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўз зиммаларига оладилар. Демак, ворислик ҳуқуқининг мазмунини мол-мулкни топшириш ҳужжати ва уни тақсимлаш баланси ташкил этади.

Ҳар бир ҳуқуқий ворис мулкдор ёки хўжалик юритиш, оператив бошқариш тарзида ўтувчи мол-мулк таркиби (мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлар), мулкдор ёки улар томонидан вакил этилган орган томонидан белгиланиб, тақсимлаш баланси ва топшириш ҳужжати орқали аниқлаштирилади. Худди шундай тартибда мулкӣ ҳуқуқларнинг ўтиш пайти белгиланади. Берилаётган мол-мулк таркибига кирувчи алоҳида объектлар юзасидан келиб чиққан низолар, мулкдорлар томонидан мазкур ҳужжатлар асосида ҳал этилади. Сингуляр тартибда ворисларга ҳуқуқнинг белгиланган маълум қисми ўтиши мумкин. Сингуляр ворислик юридик шахснинг қайта ташкил қилишда истисно сифатида қўлланиши мумкин.

Хукукий муносабатларда иштирокчиларнинг алмашилиши, айниқса мажбуриятда шахсларнинг ўзгариши, процессуал хукукий ворисликка ёки бошқа процессуал оқибатларга олиб келиши мумкин. Агар судда хўжалик низоларини ҳал қилишда бир томоннинг ўрнига бошқа томоннинг процесда иштирок этиши лозим бўлса, яъни низолашаётган тарафни аниқлаб жавобгарлик чораларини қўллашда процессуал хукукий ворислик муҳим ўрин тутади.

Корхона эгаси алмашганда, яъни корхона қайта ташкил этилганда ходимнинг розилиги билан бўлган муносабат давом этади. Иш берувчи томонидан меҳнат шартномасининг тўхтатилиши иш ўринларининг қисқариши натижасида амалга оширилиши мумкин. Корхона таркибида бир ёки бир неча таркибий бўлинмаларнинг барпо этиш йўли билан янги корхона ташкил этилмайди, чунки қайта ташкил этиш жараёнининг субъекти юридик шахс хукукига эга бўлган корхона саналади. Хусусий тадбиркор – жисмоний шахс ҳам қайта ташкил этилмайди. Шундай қилиб, кўрсатиб ўтилган ҳолатларда тадбиркорлик фаолияти тугатиш йўли билан тўхтатилади.

Корхонани қайта ташкил этишдан унинг предмет ва фаолиятини ўзгартиришни фарқлаш зарур. Бунда у корхона мулкдори (таъсисчиси) томонидан мавжуд бўлган юридик шахси доирасида амалга оширилади.

Хукукий ворислик *умумий (универсал)* ва *қисман (сингуляр)* турларга ажратилади. Универсал хукукий ворисликда маълум хукук ва мажбуриятларнинг жами, тўлиқ ўтади. Низолашаётган тарафни аниқлаб жавобгарлик чораларини қўллашда *процессуал хукукий ворислик* муҳим ўрин тутади.

3. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини тугатиш

Тугатиш. Тадбиркорлик субъектини тугатиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3-июлдаги 327-сонли “Молиявий-хўжалик фаолиятини амалга оширмаган ва қонунчиликда белгиланган муддатга

ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналарни тугатиш тартиби тўғрисида”ги қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 24 апрелдаги ПҚ-630 сонли “Тадбиркорлик субъектларини ихтиёрий тугатиш ва уларнинг фаолиятини тўхтатиш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори ва ушбу қарор билан тасдиқланган “Тадбиркорлик субъектларини ихтиёрий тугатиш ва уларнинг фаолиятини тўхтатиш тартиби тўғрисида”ги низом билан тартибга солинади.

Хўжалик хукуки субъектининг *тугатилиши* унинг хукук ва мажбуриятларининг хукукий ворислик тартибида бошқа шахсларга ўтмасдан бекор қилинишидир. Хўжалик хукуки субъектининг тугатилиши (а) *ихтиёрий* ва (б) *мажбурий* асосда бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида юридик шахсларни икки хил усулда тугатиш белгиланган:

1. **Ихтиёрий усул.** Бу муассислар (иштирокчилари) ёки таъсис ҳужжатлари билан тугатишга ваколат берилган юридик шахс органининг қарорига мувофиқ;

юридик шахснинг фаолият юритиш муддатининг тугаши;
уни ташкил этишдан қўзланган мақсадга эришилганлиги муносабати билан;

юридик шахсни ташкил этиш чоғида қонун ҳужжатлари бузилишига йўл қўйилганлиги сабабли, агар бу бузилишларни бартараф этиб бўлмаса, суд юридик шахсни рўйхатдан ўтказишни ҳақиқий эмас деб топганда;

муассислар (иштирокчилар) ёки юридик шахс органи томонидан ташкилотни тугатиш учун етарли бўлган бошқа сабабларни тан олиши билан.

2. **Мажбурий усул.** Бу суд қарори бўйича амалга оширилади:
фаолиятни тегишли рухсатномасиз (лицензиясиз) амалга ошириш;
қонун томонидан тақиқлаб қўйилган фаолиятни амалга оширган ёки қонун ёки хукукий актларни бир неча марта ва қўпол равишда бузиш ҳолатларида;

Фуқаролик кодексида назарда тутилган бошқа ҳолатларда.

Тугатиш учун уни ташкил этишдан қўзланган мақсадга эришилганлиги

ёки хўжалик юритувчи субъектни ташкил қилиш вақтида қонун ҳужжатлари бузилишига йўл қўйилган бўлса ва буларни бартараф этиб бўлмаса, манфаатдор шахсларнинг аризаларига мувофиқ суд хўжалик субъектини рўйхатдан ўтказишни ҳақиқий эмас деб топиши мумкин.

Қонун айрим тоифадаги фуқароларни тадбиркор мақомини олишларига монелик қилади. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ходимлари ва уларнинг мансабдор шахслари, судьялар, прокуратура ходимлари, шунингдек тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари қонун ҳужжатларида ман этилган бошқа шахслар тадбиркор мақомини олишга ҳақли эмаслар.

Якка тадбиркор фаолиятини ихтиёрий тугатиш тартиби. Якка тартибдаги тадбиркорликни тугатиш – якка тадбиркор фаолиятини бутунлай тўхтатишдан иборат. Тадбиркорлик субъекти – жисмоний шахс фаолиятини ихтиёрий тўхтатиш Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 27 апрелдаги ПҚ–630-сон қарори билан тасдиқланган “Тадбиркорлик субъектларини ихтиёрий тугатиш ва уларнинг фаолиятини тўхтатиш тартиби тўғрисида”ги низом талаблари асосида амалга оширилади. Тадбиркорлик субъекти – жисмоний шахс ўз фаолиятини ихтиёрий тугатиши учун уни рўйхатдан ўтказган органга ариза тақдим этиши лозим. Аризага қуйидаги ҳужжатлар илова қилинади:

давлат солиқ хизмати органининг солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарзи йўқлиги тўғрисидаги маълумотномаси. Маълумотнома давлат солиқ хизмати органи томонидан тадбиркорлик субъекти – жисмоний шахс мурожаат қилгандан кейин 2 иш кунидан кечиктирмай, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарзлар мавжуд бўлганда эса, улар тўланганидан кейин 2 иш кунидан кечиктирмай берилади;

муҳр ва штамплар, агар улар мавжуд бўлса;

барча лицензия (рухсатнома)ларнинг асл нусхалари, агар улар мавжуд бўлса;

давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома;

банкларда ҳисоб рақамлари очилмаганлиги тўғрисидаги хат ёки, агар мавжуд бўлса, асосий ҳисоб рақами ёпилгани тўғрисидаги банк маълумотномаси.

Агар тадбиркорлик субъекти – жисмоний шахс банкларда ҳисоб рақамлари очилмагани тўғрисида хат тақдим этса, рўйхатдан ўтказган орган хат олингандан сўнг кейинги иш кунидан кечиктирмай тадбиркорлик субъекти – жисмоний шахс давлат рўйхатидан ўтказилган жойдаги давлат солиқ хизмати органига унинг ҳисоб рақами очмаганлигини тасдиқлаш учун сўровнома юборади. Бунда давлат солиқ хизмати органи сўровнома олинган кундан бошлаб икки кун мобайнида ёзма жавоб юборади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 27 апрелдаги ПҚ–630-сон қарори билан тасдиқланган “Тадбиркорлик субъектларини ихтиёрий тугатиш ва уларнинг фаолиятини тўхтатиш тартиби тўғрисида”ги низомга мувофиқ рўйхатдан ўтказган орган давлат реестрига ариза билан бирга қўшиб берилиши лозим бўлган барча ҳужжатлар ва давлат солиқ хизмати органининг ҳисоб рақами очилмагани тўғрисидаги тасдиқномаси олингандан кейин бир иш куни мобайнида тадбиркорлик субъекти – жисмоний шахс фаолиятини тўхтатиш тўғрисидаги ёзувни киритади.

Рўйхатдан ўтказган органнинг тадбиркорлик субъекти – жисмоний шахс фаолиятини тўхтатиш тўғрисидаги ёзувни давлат реестрига киритиш ҳақидаги қарори қабул қилингандан сўнг, бир иш куни мобайнида тадбиркорлик субъекти – жисмоний шахснинг бевосита ўзига берилади ёки унга почта орқали жўнатилади.

Давлат реестрига тадбиркорлик субъекти – жисмоний шахс фаолиятини тўхтатиш тўғрисидаги ёзув киритилгандан кейин рўйхатдан ўтказган орган бир ҳафта муддатда:

давлат солиқ хизмати органини тадбиркорлик субъекти – жисмоний шахс фаолияти тўхтатилгани тўғрисида қабул қилинган қарор ҳақида хабардор қилади;

фаолияти тўхтатилган тадбиркорлик субъекти – жисмоний шахснинг муҳри ва штампларини уларни йўқ қилиш учун (улар мавжуд бўлганда) ички ишлар органига топширади;

лицензия ва рухсатномаларни (улар мавжуд бўлганда) уларни берган органларга топширади.

Тадбиркорлик субъекти сифатида фаолиятни тўхтатиш кредиторлар олдидagi тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ мажбуриятлардан озод қилмайди.

Юридик шахсни тугатиш ҳақида қарор қабул қилингандан сўнг солиқ тўловчи 15 кун ичида солиқ органига ҳисоботлар, солиқ бўйича ҳисоб-китобларни тақдим этиши шарт. Даромад (фойда) солиғи бўйича ҳисоботлар, ҳисоб-китоблар қонун ҳужжатларида белгиланган шакл ва тартибда тақдим этилади. Шунингдек, корхона тугатилганда солиққа тортиш масалалари маълум идоравий йўриқнома асосида ҳал этилиши мумкин. Шу билан бирга, юридик шахсни тугатилиши тўғрисида пенсия фондлари ҳамда суғурта жамғармаларини огоҳлантириб, ўзларининг ҳисоб рақамларини ёпиш чораларини кўриши лозим.

Тугатишда мазкур юридик шахс фаолияти тўлиқ бекор қилиниб, унинг иши тўхтатилади ва мол-мулки тугатилади. Бундай ҳолда **тугатиш комиссияси** тузилади. Қоидага кўра, амалиётда тугатиш комиссияси таркибига муассислар (иштирокчилар), тугатилаётган ташкилот маъмурияти вакиллари киради. Шунингдек, улар тугатиш комиссияси ёки тугатувчининг асосий вазифаларини аниқлаштириш билан бир вақтда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига мувофиқ тугатиш тартибини ҳамда муддатини белгилаб оладилар. Тугатиш комиссияси матбуот органларида юридик шахснинг тугатилиши ҳамда унинг кредиторлари томонидан талабларни баён этиш тартиби ва муддати ҳақида хабар эълон қилади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 55-моддасига мувофиқ, бу муддат тугатиш ҳақида хабар эълон қилинган пайдан бошлаб “икки ойдан кам бўлиши мумкин эмас”. Ундан олдин қабул қилинган қонун ҳужжатларида эса бу муддат икки ойгача

деб кўрсатилар эди. Лекин амалиётда бир ой кўрсатилиб эълон қилинар эди. Шу билан кредиторлар томонидан ўз талабларини баён қилиш учун зарур бўлган имконият чекланади. “Икки ойдан кам бўлиши мумкин эмас” деб кўрсатилган Кодексда ўрнатилган императив норма кредиторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун тегишли қафолат яратишга қаратилган.

Тугатиш комиссияси тасдиқланган кундан бошлаб юридик шахснинг ишларини бошқариш соҳасидаги ваколатлари унинг ихтиёрига ўтади. Шунининг алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, мазкур комиссия тугатувчи мустақил ҳуқуқ субъекти бўлиб ҳисобланмайди. У фақат тугатиш жараёнида кредиторлар, қарздорлар, давлат ҳокимияти органлари ва бошқа шахслар билан муносабатга киришиб, тугатилаётган юридик шахс номидан ҳаракат қилади.

Тугатиш комиссияси тугатилаётган юридик шахс номидан судда иштирок этади. Тугатиш комиссияси тугатилаётган юридик шахс ҳисоб варақлари очилган банкка тугатиш комиссиясининг рухсатисиз ҳисобдан фойдаланмаслик тўғрисида ариза юборади. Мана шу аризага кўра банк тугатилаётган корхона ҳисоби бўйича кейинчалик юборилаётган ижро ва бошқа ҳужжатларни қабул қилишни тўхтатади. Тугатиш комиссияси барча кредиторларни аниқлаш ва дебиторлик қарзларини ундириш, шунингдек юридик шахс тугатилаётганлиги ҳақида кредиторларни ёзма хабардор қилиш чораларини кўриш лозим. Дебиторлик қарзларини ундириш мақсадида қарздорларга талаб қўйишлари зарур. Агар қарзларни қайтариш рад қилинса тегишли даъво билан судга муурожаат этиш керак. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонунининг 21-моддасига мувофиқ юридик шахс тугатилаётган тақдирда молиявий ҳисобот тузилади.

4. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини тугатиш босқичлари

Агарда юридик шахс суд тартибида тугатилаётган бўлса, суд унинг муассислари ва иштирокчилари ёки ваколатли органга ўз бурчларини тўғри бажариш масъулиятини юклайди. Уларнинг бурчлари тугатишни суд қарорида белгиланган муддатда ва тартибда амалга ошириши лозим. Лекин суд қарори

тўғри ва лозим даражада бажарилмаган бўлса, суд тугатиш комиссиясини тузади ёки тугатувчини тайинлаб, унга тугатишни амалга ошириш вазифаларини юклайди. Масалан, етказилган зарар зарар етказишни давом эттираётган корхона, иншоотдан фойдаланиш ёхуд бошқа ишлаб чиқариш фаолиятининг оқибати бўлса, суд жавобгарга зарарни қоплашдан ташқари тегишли фаолиятни тўхтатиб туриш ёки тугатиш мажбуриятини юклашга ҳақли (ЎзР ФК, 986-модда, 2-қисм). Бу чора-тадбирлар тугатиш жараёнининг бошланғич, **биринчи босқичини** ташкил этади.

Тугатиш жараёнининг аввалида тугатиш комиссияси (тугатувчи) юридик шахснинг барча кредиторларини аниқлаш ишларини олиб боради. Унинг асосий мазмунини кредиторларнинг мавжуд талабларини аниқлаш ва уларни қондириш ташкил этади. Бунинг учун юридик шахсни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилган юридик шахс муассислари (иштирокчилари) ёки ваколатли орган бу ҳақда юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органга дархол ёзма хабар бериши лозим. Шунингдек, юридик шахс ўзининг тугатилаётганлиги ҳақида матбуот органлари орқали эълон қилиб, унда кредиторлари томонидан талабларини баён қилиш тартиби ва муддатини белгилаб қўяди. Бу муддат тугатиш ҳақида хабар эълон қилинган пайтдан бошлаб **икки ойдан кам бўлиши мумкин эмас**. Юқорида айтиб ўтилган ушбу тадбирлар ҳам аввало кредиторлар манфаатларининг ҳимоясига қаратилган. Чунки юридик шахс тугатилгач, қолган мол-мулк унинг таъсисчилари ва аъзолари ўртасида тақсимланиб, уларнинг хусусий мулкига айланиши мумкин.

Кредиторлар талабларини қаноатлантириш тугатишнинг муҳим бир босқичларидан ҳисобланади. Шунинг учун, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 55-моддасида тугатиш комиссиясини вазифаси сифатида **иккинчи босқичда** кредиторларни аниқлаш ва дебиторлик қарзларини олиш чораларини кўриш, шунингдек кредиторларни юридик шахснинг тугатилиши ҳақида ёзма хабардор қилиши кераклиги мустаҳкамланган. Амалиётда қарздорнинг мажбуриятини бажариш муддати бошланмаган бўлса, улар ўртасида муаммо пайдо бўлиши мумкин. Мазкур

ҳолатда тугатилувчи юридик шахс ўзининг тугатилаётганлигини асос қилган ҳолда, қарздорларидан ўз мажбуриятларини бажаришларини талаб қилишга ҳақли эмас. Улар бу мажбуриятни тугатиш муддатини белгилаш чоғида ҳисобга олишлари керак эди. Мавжуд вазиятдан қутилишнинг бирдан-бир йўли тугатилувчи юридик шахс қарздори билан келишувга эришиб, унга нисбатан қўйилувчи талабни бошқа шахс ҳисобига бажариши ҳақида келишувга эришиш мумкин.

Кредиторлар томонидан талабларни қўйиш учун белгиланган муддат тамом бўлганидан кейин юридик шахсни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилган юридик шахс муассислари ва иштирокчилари ҳамда давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишилган ҳолда, тугатиш комиссияси оралиқ тугатиш балансини тузади. Балансда тугатилаётган юридик шахс мол-мулкнинг таркиби, кредиторлар қўйган талаблар рўйхати, шунингдек уларни кўриб чиқиш натижалари тўғрисидаги маълумотлар қайд этилади. Оралиқ тугатиш баланси юридик шахсни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилган юридик шахс муассислари (иштирокчилари) ёки орган томонидан юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишган ҳолда тасдиқланади. Давлат рўйхатидан ўтказувчи орган балансининг тўғрилигини, асослантирилганлигини назорат қилиши зарур. Агар тугатилаётган юридик шахс (муассасалардан ташқари) ихтиёридаги пул маблағлари кредиторларнинг талабларини қондириш учун етарли бўлмаса, тугатиш комиссияси юридик шахснинг мол-мулкни ким ошди савдоси орқали суд қарорларини ижро этиш учун белгиланган тартибда сотади ва қарзларини тўлаш учун ишлатади. Яъни қарзларни тўлаш бўйича кредиторлар талаблари энди мазкур юридик шахснинг мол-мулкига қаратилиши мумкин. Бу тугатиш жараёнининг **учинчи босқичига** хос хусусиятдир.

Агарда оралиқ балансини белгилаш чоғида тугатилувчи корхонанин мол-мулки етарли эмаслиги аниқланса, бундай юридик шахс фақат банкротлик йўли билан тугатилади. Банкротлик чора-тадбирлари мажмуаси барча тижорат ва нотижорат ташкилотлари учун тадбиқ этилиши мумкин. Тугатиш жараёни

олиб борилаётган вақтда ҳам, тугатиш комиссияси ёки тугатувчи томонидан юридик шахснинг ночорлиги (банкротлиги) аниқланса, унга нисбатан банкрот бўлганликка доир иш юритишни қўзғатишга асос бўлади. Унинг тугатилиш жараёнида эканлиги иш юритишни қўзғатишга тўсқинлик қила олмайди.

Кейинги **тўртинчи босқичда** тугатиш комиссияси оралик тугатиш балансига биноан тўловларни тайёрлайди. Кредиторларни талабларини кондиритиш навбати Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 56-моддасида белгиланган бўлиб, **биринчи навбатда**, фуқароларнинг меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблари кондирилади. Мазкур қондан белгиланган мамлакатимизда фуқаролар меҳнатини муҳофаза қилиш ва Меҳнат кодекси нормалари инobatга олинган. **Иккинчи навбатда** алиментларни ундиришдан ва муаллифлик шартномалари бўйича мукофот тўлаш ҳақидаги талаблар, **учинчи навбатда** эса тугатилаётган юридик шахс жавобгар бўлган фуқароларнинг ҳаётига ва соғлиғига зарар етказилганлиги учун берилган талаблари тегишли вақтбай тўловларни капиталлаштириш йўли билан қаноатлантирилади. Мана шундай ҳаёт ва соғлиққа етказилган зарар учун белгиланган тартибда жавобгар деб топилган юридик шахс тугатилган тақдирда, тегишли тўловлар уларни конун ҳужжатларида белгиланган қондаларга кўра жабрланувчига тўлаш учун капиталлаштирилиши лозим. Тугатилаётган юридик шахснинг мол-мулки йўқлиги ёки етарли эмаслиги сабабли тўловларни капиталлаштириш мумкин бўлмаган ҳолларда, белгиланган суммалар жабрланувчига давлат томонидан конунда назарда тутилган тартибда тўланади (ЎзР ФК, 1015-м.). Ҳар бир навбатдаги талаб олдинги навбатдаги талаблар қаноатлантирилгандан сўнг амалга оширилади.

Бошқа кредиторларнинг талаблари конун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда қаноатлантирилади (ЎзР ФК, 56-модда). Биз юқорида қайд этиб ўтган фуқароларнинг талаблари тўлиқ кондирилгандан кейин, қолган мол-мулк қуйидаги тартибда тақсимланади: биринчидан, шу мол-мулк қийматидан суд қароридан кимнинг талаби биринчи бўлиб кондирилиши кўрсатилган бўлса, шу кредиторларнинг қарзлари тўланади; иккинчидан, қолган мол-мулк қийматидан

талабнома тақдим этиш муддати ўтиб кетгандан сўнг, берилган талаблар кондирилиши мумкин.

Барча кредиторлар билан ҳисоб китоб ишлари ниҳоясига етказилгандан сўнг, **тугатишнинг якунловчи босқичи** бошланади.

Тугатиш комиссияси муассислар ва иштирокчилар билан келишиб, давлат рўйхатидан ўтказувчи орган томонидан тасдиқланган тугатиш балансини тузади. Юридик шахснинг кредиторлари талаблари кондирилгандан кейин қолган мол-мулк унинг шу мол-мулкка ашёвий ҳуқуқларга ёки ушбу юридик шахсга нисбатан мажбурий ҳуқуқларга эга бўлган муассисларига ва иштирокчиларига топширилади. Шундан сўнг юридик шахснинг тугатилиши ҳақидаги ёзув юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритилиб юридик шахсни тугатиш тамомланган, юридик шахснинг махсус ҳуқуқ лаёқати эса тугаган ҳисобланади.

Мазкур юридик шахсни тугатиш босқичлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, бири иккинчисини тўлдириб боради. Биронтасининг тўғри бажарилишига эътибор берилмаса, тугатиш жараёнининг аниқ ва изчил амалга оширилишига салбий таъсир этиши мумкин.

Такрорлаш учун саволлар

1. *Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қайта ташкил этиш деганда нимани тушунади?*
2. *Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қайта ташкил этиш жараёнида юзага келадиган ҳуқуқий ворислик масаласи нима учун муҳим ҳисобланади?*
3. *Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қайта ташкил этиш ва тугатиш тушунчалари ўртасида қандай фарқ мавжуд?*
4. *Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини тугатишнинг қандай босқичлари бор?*

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”, 2018 й. – 376 б.
2. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик ҳуқуқи. – Тошкент: Молия, 2001. - 218 б.
3. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Дарслик. 1-2 том. Ш.Н. Рўзиназаров ва бошқалар. – Тошкент: Консаудитинформ, 2002.
4. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Муаллифлар жамоаси. Отахонов Ф.Х.нинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: Адолат, 2007. – 466 б.
5. Хозяйственное (предпринимательское) право. Учебник. // под ред. Окюлова О. – Т.: ТГЮИ, 2010. – 560 с.

5-маву. Тадбиркорлик субъектларининг банкротлиги

1. Ўзбекистон Республикасида банкротлик қонунчилигининг ривожланишига умумий тавсиф.
2. Банкротликка оид муносабатларда кредиторлар йиғилиши ва уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари.
3. Суд бошқарувчилари ва уларнинг фаолиятини тартибга солишнинг ҳуқуқий масалалари.
4. Банкротлик тўғрисидаги ишлар бўйича қабул қилинадиган суд ҳужжатлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

1. Ўзбекистон Республикасида банкротлик қонунчилигининг ривожланишига умумий тавсиф

Банкротлик институтининг манбалари деганда, банкротликни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган, ушбу муносабатларда иштирок этувчи барча иштирокчилар учун мажбурий характерга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳисобланади. Банкротлик институти бозор муносабатлари шароитида эркин рақобати муҳитида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва унда муайян иқтисодий қийинчиликларга дучор бўлган қарздорнинг фаолиятини моддий ва процессуал тартибини белгиловчи муайян норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар базасига эга. Бунда, айниқса, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси алоҳида ўринга эга бўлиб, у умумий раҳбарий қоидаларни ўзида мужассам этади. Унинг иқтисодий фаолият олиб бориш, хўжалик юритиш, мулкий муносабатларга оид нормалари асосий ҳуқуқий манба сифатида муҳим аҳамиятга эга.

Банкротлик қонунчилигининг мақсади турли давлатларда ҳар хил талқин қилинади. Ўзбекистонда “*Банкротлик соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш*” деб белгиланган. Англия қонунчилиги кўпроқ кредиторлар манфаатларига хизмат қилса, АҚШ ва Франция қонунчилиги кўпроқ қарздорни

соғломлаштиришга қаратилган нормаларни ўз ичига олади. 1979 йилги Банкротлик ва тўловга қобилиятсизлик тўғрисидаги АҚШ федерал қонуни корпорация, жамият ва жисмоний шахсларнинг банкротлигига нисбатан қўлланилади. Банкротлик тўғрисидаги иш фақат кредитор ва қарздорнинг аризасига кўра кўзгатилиши мумкин³⁵.

Банкротлик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган махсус қонун – бу “Банкротлик тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни ҳисобланади. “Банкротлик тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни дастлаб 1994 йил 5 майда қабул қилинди. Ушбу қонунда илк маротаба хўжалик субъектларининг ўз фаолияти натижалари учун энг аввало ўз кредиторлари олдида жавобгар эканликлари, самарали иш юритмаганликлари учун биринчи навбатда ўз мол-мулклари билан иқтисодий масъулиятга эга эканликлари мустаҳкамланди. Қонунда банкротлик тушунчасига таъриф бериш билан бирга банкрот деб топишнинг аниқ механизмлари ўрнатилди, банкротликнинг иқтисодий ва ҳуқуқий оқибатлари белгилаб берилди. Мазкур қонун 35 та моддадан иборат эди. “Банкротлик тўғрисида”ги қонун 1998 йил 28 августда янги таҳрирда қабул қилинди. У мазмунан бойитилиб, янги тартиб-таомилларни белгилаб берди. Мазкур қонун 133 та моддадан ташкил топган эди. Банкротлик тўғрисидаги қонунчилик тизимида Ўзбекистон Республикасининг амалдаги 2003 йил 24 апрелда қабул қилинган “Банкротлик тўғрисида”ги Қонунининг янги таҳрири муҳим аҳамиятга эга. Мазкур қонун банкротликка оид муносабатларни тартибга солувчи махсус қонун бўлиб, банкротликнинг асосий тартиб-таомилларини белгилаб берувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир. Ушбу янги таҳрирдаги қонун 1994 ва 1998 йиллардаги “Банкротлик тўғрисида”ги қонунлардан сезиларли даражада ўзига хос қўшимча ва ўзгартиришлар билан фарқланади. Қонуннинг янги таҳрири 12 та боб, 192 та моддадан иборат бўлиб, ушбу қонунда аввалгиларидан фарқли равишда банкротликнинг асосий белгилари ўзгарди, юридик шахс ва яқка тартибдаги тадбиркорларнинг банкротлиги тушунчалари бир-биридан

³⁵ United States Code. Title 11.

фарқланди. Алоҳида тоифадаги субъектлар банкротлигининг қоидалари белгиланди.

Хўжалик юритувчи субъектлар, шу жумладан тадбиркорлик субъектларининг банкротлиги билан боғлиқ қоидалар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Иқтисодий процессуал кодекс, Жиноят кодекси, Солиқ кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс ва бошқа бир қатор кодексларда, шунингдек тадбиркорлик фаолиятига оид бўлган қатор қонунларда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон, қарор ва фармойишларида, Ҳукумат қарорларида мустаҳкамланган.

“Банкротлик тўғрисида”ги қонунга мувофиқ ҳамда корпоратив бошқарув сифатини яхшилаш, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий аҳоли барқарорлиги юзасидан уларнинг раҳбарлари ва мулкдорларининг масъулиятини ошириш, шунингдек сохта банкротлик, банкротликни яшириш ва қасдан банкротликка олиб келинган ҳолатларини ўз вақтида аниқлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 14 августдаги “Сохта банкротлик, банкротликни яшириш ва қасдан банкротликка олиб келиш аломатларини аниқлаш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 224-сонли қарори қабул қилинди. Мазкур Қоидалар суд бошқарувчиси ва давлат солиқ инспекциялари ходимлари томонидан қарздорнинг молиявий-хўжалик фаолиятини сохта банкротлик, банкротликни яшириш ва қасдан банкротликка олиб келиш аломатларини аниқлаш юзасидан таҳлил қилиш тартибини белгилайди. Ушбу норматив ҳужжат сохта банкротлик, банкротликни яшириш ва қасдан банкротликка олиб келиш каби ҳаракатлар учун масъул шахсларнинг жавобгарликдан қочиб қолишини истисно этишда муҳим аҳамият касб этади.

“Банкротлик тўғрисида”ги Қонунга ва Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 14 августдаги “Сохта банкротлик, банкротликни яшириш ва қасдан банкротликка олиб келиш аломатларини аниқлаш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 224-сонли Қарорига мувофиқ, Вазирлар Маҳкамасининг “Иқтисодий ночор корхоналарнинг суд бошқарувчилари фаолиятини ташкил

этиш чора-тадбирлари тўғрисида” 2004 йил 23 мартдаги 138-сон қарорига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги 2013 йил 8 октябрь 277-сонли қарори қабул қилинди. Мазкур қарорга мувофиқ суд бошқарувчиларнинг вазифаларига ва уларни аттестациядан ўтказиш талабларига бир қатор қўшимча ва ўзгартишлар киритилди.

Банкротликка оид масалаларни ҳал этишда норматив-ҳуқуқий ҳужжат саналмаса-да, муҳим аҳамиятга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми ва Раёсати қарорлари ҳам алоҳида ўринга эга. Чунки, ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги мулкӣ муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликни такомиллашуви, фуқаролик муносабатларида янги институтларнинг пайдо бўлиши билан вужудга келаётган қийинчиликларнинг ечимини топишда Олий ҳўжалик суди Пленумининг ҳўжалик судларига раҳбарий кўрсатмалари (Қарорлари)га таянилганида асосли бўлиши мумкин. Шунинг учун Пленум томонидан қонунларни ва бошқа меъёрий ҳужжатларни қўллаш бўйича ишлаб чиқилган кўрсатмалар нафақат судлар учун, балки иқтисодий муносабатлар иштирокчилари учун ҳам муҳимдир. Ўз навбатида ушбу қарорлар низоларни моддий ва процессуал ҳуқуқ нормалари асосида адолатли ҳал этиш ва суд амалиётининг бир хиллигини таъминлаш, тегишли норматив ҳужжатларни тушуниш ва шарҳлашдаги ноаниқликларни бартараф этиш, суд ҳужжатлари сифатини ошириш, тадбиркорлик ва бошқа иқтисодий фаолиятда қонунбузарликларнинг олдини олиш ҳамда қонунчиликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Халқаро муносабатларда банкротлик билан боғлиқ масалалар ҳуқуқий тартибга солишда БМТнинг халқаро савдо ҳуқуқи Комиссияси (ЮНСИТРАЛ) томонидан трансчегаравий ноҳорлик ҳақида Намунавий қонун ишлаб чиқилган. Мазкур қонун давлатларга ўз миллий қонунчилиги тизимига инкорпорация қилиш учун тавсия қилинган (1997 йил 15 декабрдаги БМТ Бош Ассамблеясининг 52/158 резолюцияси).

2. Банкротликка оид муносабатларда кредиторлар йиғилиши ва улар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари

“Банкротлик тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида кредиторлар йиғилиши тушунчаси берилмаган.

Кредиторлар йиғилишининг бош мақсади – банкрот қорхона кредиторларини уюштириш, уларнинг талабларини ўзаро мувофиқлаштириш, ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишлари учун зарур ташкилий ва ҳуқуқий механизмларни биргаликда ўзаро келишган ҳолда ишлаб чиқиш, амалга ошириш шу асосда банкрот қорхонага нисбатан мавжуд талабларни максимал даражада қондирилишига эришишдан иборат. Мазкур қонун 10-моддасининг иккинчи қисмида қарздорга нисбатан содир этиладиган ҳаракатларнинг ҳаммасини барча кредиторлар номидан кредиторлар йиғилиши ёки кредиторлар қўмитаси амалга ошириши белгиланган. Ушбу модданинг учинчи қисмига кўра кредиторлар, мажбурий тўловларга доир талаблар қисми бўйича эса давлат солиқ хизмати органлари ва бошқа ваколатли органлар кредиторлар йиғилишининг овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган иштирокчиларидир. Кредиторлар йиғилишида маслаҳат овози ҳуқуқи билан қарздор ходимларининг вакили, суд бошқарувчиси, қарздор муассисларининг (иштирокчиларининг) ёки қарздор мол-мулки эгасининг вакили иштирок этади. Демак, юқоридаги нормаларнинг мазмунидан келиб чиқиб, **кредиторлар йиғилиши** – бу барча кредиторлар манфаатларини ҳимоя қилувчи, уларнинг қарздорларга нисбатан содир этиладиган барча ҳаракатларини амалга оширувчи, кредиторлар, тегишли ваколатли органлари ходимлари, суд бошқарувчиси ҳамда қарздорнинг ваколатли вакиллари иштирокидаги органдир.

“Банкротлик тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 10-моддасида кредиторлар йиғилиши ўтказиш асослари, шартлари ва тартиблари белгилаб берилган. Ушбу моддада кредиторлар йиғилиши мажлисининг ваколатлари ва асосий вазифалари назарда тутилган. Қонуннинг 11-моддаси

кредиторлар йиғилиши ўтказилиши тўғрисида манфаатдор шахсларни хабардор қилиш масалалари ёритилган.

Кредиторлар, мажбурий тўловларга доир талаблар қисми бўйича эса давлат солиқ органлари ва бошқа ваколатли органлар кредиторлар йиғилишининг овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган иштирокчилари ҳисобланади.

Банкротлик таомили қўлланилаётганда барча кредиторларнинг манфаатларини қонунга мувофиқ ташкил этиладиган кредиторларнинг йиғилиши ёки кредиторлар қўмитаси ҳимоя қилади ва қарздорга нисбатан содир этиладиган ҳаракатларнинг ҳаммасини амалга оширади. Кредиторларнинг биринчи йиғилиши иқтисодий суд томонидан аризани кўриб чиқишга қабул қилиш тўғрисидаги ажрим асосида, йиғилиш ўтказиладиган жой ва вақтни кўрсатган ҳолда, ажрим чиқарилган вақтдан эътиборан 10 кун ичида матбуотда эълон қилиш орқали чақирилади. Иқтисодий суд кредиторлар йиғилишини ўтказишни кредиторга, қарздога, солиқ идорасига ёки бошқа органларга юклаши мумкин. Хўжалик юритувчи субъектни банкрот деб топишни сўраб ариза билан судга мурожаат қилган шахс банкротлик таомилини қўллашдан бевосита манфаатдор экан, у ушбу қорхонага нисбатан банкротлик таомилини қўллашнинг таъминланишига қўмаклашиши лозим. Демак, кредиторлар йиғилишини ташкил этиш ва ўтказиш **суд бошқарувчиси** томонидан амалга оширилади. Кредиторлар йиғилиши, агар унда қарздорнинг пул мажбуриятлари ва (ёки) мажбурий тўловлари **умумий суммасининг камида учдан икки қисми миқдорида талаблар билдираётган, овоз бериш ҳуқуқи бор кредиторлар** ҳозир бўлса, ваколатли ҳисобланади. Кредиторлар йиғилишининг мутлақ ваколати доирасида қабул қилинадиган қарорлар, кредиторлар йиғилиши баённомасига илова қилиниши лозим бўлган ҳужжатлар, кредиторлар йиғилишини ўтказиш тўғрисида хабардор этиш, уни чақириш, қарор қабул қилиш тартиблари ҳам аниқ белгилаб берилган.

Кредиторлар йиғилишда ўз вакиллари орқали иштирок этишлари ҳам мумкин. Кредиторлар йиғилишида кворум бўлмаса, 10 кунлик муддат ичида кредиторларнинг такрорий йиғилиши чақирилади, йиғилиш, унинг

ўтказиладиган санаси, вақти ва жойи тўғрисида кредиторлар лозим даражада хабардор этилади. Кредиторлар йиғилишида баённома юритилади. Кредиторлар йиғилиши баённомаси ҳамда унга илова қилинган ҳужжатлар кредиторлар йиғилиши ўтказилган санадан эътиборан **беш кундан** кечиктирмай хўжалик судига топширилиши керак. Кредиторлар қўмитаси – бу кредиторларнинг махсус органибўлиб, банкротлик тўғрисидаги муносабатларда ҳуқуқ субъекти сифатида фаолият кўрсатади. Қонун кредиторлар қўмитасининг иккита муҳим функциясини белгилайди. Биринчидан, кредиторлар қўмитаси кредиторлар манфаатини ёқлаб чиқади; иккинчидан, суд бошқарувчиларининг хатти-ҳаракатлари устидан назоратни амалга оширади. Кредиторлар йиғилиши томонидан кредиторлар сони 20 тадан ошқ бўлса, ташки бошқарув ва тугатишга доир иш юритиш амалга ошириладиган давр учун **кредиторлар қўмитаси** сайланади. Қўмита ташки бошқарувчи ва ишончли вакилдан қарздорнинг молиявий аҳволи ва иш юритишнинг бориши тўғрисидаги маълумотларни олиш, уларнинг ҳаракатлари устидан судга мурожаат қилиш ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳуқуқларга эга.

Агарда, банкротлик ҳақидаги иш бўйича иш юритиш кўзгатилгандан сўнг, иқтисодий судга бошқа кредитор томонидан ўша қарздорни ночор деб топиш ҳақида ариза тушса, суд аризани қабул қилишни рад этади ва айни пайтда аризага кредиторлар йиғилишида иштирок этиш ҳуқуқини кўрсатади.

Банкротлик тўғрисидаги ишда ягона кредитор иштирок этаётган бўлса, кредиторлар йиғилишининг мутлақ ваколатига тааллуқли қарорларни қабул қилишни шу кредиторнинг ўзи амалга оширади.

Реестр – банкротлик жараёнига хос муҳим ҳужжатлардан бирidir. Реестрга киритилган кредиторлар ишда иштирок этувчи шахслар мақомига эга бўлади ва реестрда кўрсатилган навбат тартибида ўз талабларини қондириши мумкин.

Кредиторларнинг талаблари реестри **фақат суд бошқарувчиси** томонидан юритилади. Шунинг таъкидлаш керакки, ҳар бир кейинги суд бошқарувчиси ундан олдинги банкротлик таомилида тузилган реестрни қабул

килади ва келиб чиқадиган ҳолатларга кўра тегишли ўзгартиришлар киритади. Кейинчалик суд бошқарувчиси реестрдаги хато ёки ноаниқликларни топганда, тегишли ўзгартиришларни киритади, бу ҳақда талаблари юзасидан ўзгартиришлар киритилган кредиторга хабар қилинади. Бундай ҳолларда мазкур кредитор конунга асосан, у билан суд бошқарувчиси ўртасида келиб чиққан келишмовчиликларни ҳал этиш мақсадида иқтисодий судга мурожаат қилишга ҳақли.

Кредиторлар реестри Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасида, яъни сўмда юритилади. Агар қарздорнинг чет эл валютасидаги қарзлари бўлса, кредиторларнинг талаблари реестрига киритиладиган кредиторлар талабларининг ҳажми биринчи йиғилиш ўтказилиши учун қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза қабул қилинган кундаги расмий курс бўйича белгиланади, кейинги таомилларда эса, башарти кредитор ва қарздор ўртасидаги шартномада бошқача тартиб кўрсатилмаган бўлса, тегишли банкротлик таомили ўтказиладиган санадаги расмий курс бўйича белгиланади.

Реестрда ҳар бир кредитор ҳақида маълумотлар, қарздор олдида қўйилган талабларининг аниқланган ҳажми, уларни Қонуннинг тегишли моддалари бўйича қондирилиш навбати кўрсатилади.

Иқтисодий суд томонидан қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги аризани қабул қилганидан кейинги қарздорнинг кредитор олдидаги келиб чиққан мажбуриятлари ҳамда тегишли банкротлик таомили бошлангандан кейин ижро муддати келган мажбуриятлар жорий деб топилади ва кредиторларнинг талаблари реестрига киритилмайди. Шунини айтиш жоизки, тугатишга доир иш юритишда қоидага кўра, барча кредиторлар унинг талаблари қайси навбатда қондирилишидан катъи назар реестрда киритилади (навбатдан ташқари тугатишга доир иш юритиш бошлангунга қадар вужудга келган навбатдан ташқарилар ҳам назарда тутилмоқда). Бунинг зарурати суд бошқарувчиси ва кредиторлар қарздор мажбуриятларининг умумий ҳажмини билишларига имконият бериши билан белгиланади.

Кредитор ҳақида маълумотларни реестрда киритиш имкони бўлиши учун, кредитор ўз талабларини баён этганда аризада ўзи ҳақидаги маълумотларни (юримдик шахслар учун фирманинг номини, жойлашган ерини; жисмоний шахслар учун исми, фамилияси, отасининг исми, паспортга оид маълумотларини), шунингдек, банк реквизитларини (агар улар бўлса) кўрсатиши шарт. Реестрда киритилган маълумотлар ўз моҳиятига кўра *конфиденциал деб ҳисобланмайди*, шунинг учун унинг ошқоралиги ва барча учун танишиш имконияти борлиги айтилганда кредиторлар учун фақат ижобий аҳамиятни касб этади.

Кредиторларнинг талаблари реестрини тузишда пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловларнинг навбати, таркиби ва миқдори билан боғлиқ ҳолда кредитор, қарздор ва суд бошқарувчиси ўртасида юзага келадиган келишмовчиликлар суд томонидан кўриб чиқилади.

3. Суд бошқарувчилари ва улар фаолиятини тартибга солишнинг ҳуқуқий масалалари

Ўзбекистон Республикаси Вази́рлар Маҳкамасининг 2004 йил 23 мартдаги 138-сонли қарори билан тасдиқланган “Суд бошқарувчилари тўғрисида”ги Низомнинг 2-бандига кўра хўжалик суди (ҳозирги иқтисодий суд) томонидан банкротлик тўғрисидаги аниқ иш бўйича қуйидаги турдаги суд бошқарувчилари тайинланади:

- кузатиш тартиботи жорий этилганда – муваққат бошқарувчи;
- суд санацияси тартиботи ўтказилганда – санация бошқарувчиси;
- ташки бошқарув жорий этилганда – ташки бошқарувчи;
- тугатишга доир иш бошланганда – тугатиш бошқарувчиси.

Суд бошқарувчилари барча банкротлик таомилларида, муваққат, санация қилувчи, ташки ва тугатиш бошқарувчиси сифатида қатнашади. Ҳар қандай суд бошқарувчиси қилиб тайинланган номзод шартли равишда иккига, яъни ижобий (мавжуд бўлиш керак) ва салбий (мавжуд бўлмаслиги керак)га

таснифланадиган муайян талабларга жавоб бериши керак. Ижобий талаблар ОХС Пленумининг 27.01.2006 йилдаги 142-сонли қарорининг 11-банди ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 23.03.2004 йилдаги 138-сонли қарори билан тасдиқланган «Суд бошқарувчиларини аттестациядан ўтказиш тўғрисида Низомнинг» 7-бандида белгиланган.

Қарздор ёки кредиторга нисбатан манфаатдор шахслар; судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаган шахслар; банкротлик таомили жорий этилган яқка тартибдаги тадбиркорлар; илгари суд бошқарувчиси вазифасини бажараётган пайтда қарздорга, кредиторларга зарар етказиб, бу зарарни қопламаган шахслар; бошқа шахсларнинг ишларини ва (ёки) мол-мулкни бошқариш билан боғлиқ фаолиятни амалга оширишига чеклов белгиланган шахслар (бундай фаолият билан шуғулланишдан маҳрум этилган ёки нолайиқ деб топилган шахслар) **суд бошқарувчилари этиб тайинланиши мумкин эмас.**

Суд бошқарувчиси суд томонидан вазифага тайинланган санадан эътиборан **ўн кун ичида** банкротлик тўғрисидаги ишда иштирок этаётган шахсларга зарар етказилиши ҳодисаси учун ўз жавобгарлигини қонун ҳужжатларида белгиланадиган тартибда суғурталаш лозим. Қонунда ушбу талабларни мустаҳкамловчи норманинг мавжудлиги муҳим аҳамиятга эгадир. Аммо ушбу талаблар банкротликнинг соддалаштирилган таомилини амалга ошираётган суд бошқарувчиларига нисбатан татбиқ этилмайди.

Суд бошқарувчиларининг профессионал бирлашмалари нодавлат ноижорат ташкилотлари бўлиб, мазкур бирлашмалар ўз фаолиятида даромад (фойда) олишни кўзламайди ва олинган даромад (фойда)ни ўз аъзолари ўртасида тақсимламайди. Суд бошқарувчиларининг профессионал бирлашмалари Ўзбекистон Республикасининг «*Нодавлат ноижорат ташкилотлари тўғрисида*»ги Қонуни ва бошқа қонунлар асосида ташкил этилади ва фаолият юритади.

Суд бошқарувчиси раҳбар билан бир қаторда ўз номидан ҳам, қарздор номидан ҳам мустақил ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга. Шу ўринда суд

бошқарувчиси ўз номидан ҳаракат қилсада, ҳуқуқ ва мажбуриятлар бари бир қарздорда юзага келади. Суд бошқарувчиси қарздор ва кредиторларнинг манфаатларини кўзлаб иш олиб боради. Шундан келиб чиқиб, суд бошқарувчиси банкротлик таомилларида белгиланган тадбирларни ўтказиш зарурати билан белгиланган махсус мақомга эга ҳуқуқ субъекти ҳисобланади. Бу билан суд бошқарувчисининг комплекс ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланган. **Суд бошқарувчиси** ўз ваколатлари доирасида кредиторлар йиғилишини чақириш, қонунда назарда тутилган ҳолларда кредиторлар қўмитаси чақирилишини талаб қилиш, олдиндан давлат божи тўламай туриб, даъво аризалари ва бошқа аризалар билан судга мурожаат этиш, ўз ваколатларини амалга оширишни таъминлаш учун бошқа шахсларни шартнома асосида улар фаолиятига қарздорнинг маблағлари ҳисобидан ҳақ тўлаган ҳолда, жалб этиш, ўз вазифасини бажаришни муддатидан илгари тугатиш тўғрисида судга ариза бериш каби ҳуқуқларга эга. Юқорида кўрсатилганидан ташқари, суд бошқарувчиси қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин. Хусусан, ҳар бир банкротлик таомилида суд бошқарувчиси фойдаланиши мумкин бўлган ҳуқуқлар ҳажми мавжуд. Ўз навбатида **суд бошқарувчисига** қарздорнинг мол-мулки бут сақланиши юзасидан чоралар кўриши, кредиторларнинг талаблари реестрини юритиши, қарздорнинг молиявий аҳволини таҳлил этиши, суд томонидан белгиланган вазифаларни бажариши, зиммасига юклатилган вазифаларни бажармаганда ёки лозим даражада бажармаганда қарздорга, кредиторларга ва учинчи шахсларга зарар етказилган бўлса, уларга етказилган зарарнинг ўрнини қоплаши шарт дейилган мажбуриятлар юкланади.

Суд бошқарувчиси банкротлик таомилларини ўтказётганда қарздор ва кредиторларнинг манфаатларини кўзлаб, инсоф билан оқилона иш олиб бориши шарт, чунки суд томонидан суд бошқарувчилари кредиторлар ва қарздорнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун тайинланади. Айниқса қонундаги суд бошқарувчиси банкротлик таомилларини ўтказётганда қарздор ва

кредиторларнинг манфаатларини кўзлаб инсоф билан ва оқилона иш олиб бориши шарт дейилган норма уларнинг ўз вазифасига масъулиятини оширади.

Суд бошқарувчиси ҳуқуқ ва мажбуриятлари доирасида фаолият юритиши лозим бўлиб, унинг томонидан зиммасига қонунан юкланган вазифаларнинг қарздорга ёки кредиторга зарар етказилишига олиб келган тарзда бажарганда ёки лозим даражада бажармаганда вазифасидан озод этишга асос бўлади. Бунда қарздор, кредиторлар етказилган зарарнинг ўрнини қопланишини талаб қилишга ҳақлидирлар. Ушбу белгиланган мажбуриятлардан ташқари, суд бошқарувчисининг зиммасида қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин. Масалан, *“Банкротлик тўғрисида”ги Қонуннинг 52-моддаси учинчи қисмида* назарда тутилган тартибда у банкротлик бўйича эълон қилиниши лозим бўлган маълумотларни махсус белгиланган расмий нашр органига юбориши керак, кредиторлар йиғилишини ташкил этиш ва ўтказиш, баённомалар юритилишини таъминлаши, шунингдек юқоридаги Қонуннинг 67, 82, 128-моддаларида кўрсатилган суд бошқарувчилари мажбуриятларини бажариш шарт. Ўз мажбуриятларини бажаришда суд бошқарувчилари мазкур Қонун, шунингдек, *“Суд бошқарувчилари тўғрисида”ги Низомда* (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 23.03.2004 йилдаги 138-сонли қарорига 1-илова) белгиланган қоидаларга амал қиладилар.

Қонунчиликка мувофиқ, суд бошқарувчиси бошқа асослар бўйича ҳам озод этилиши мумкин, масалан унинг ўз аризасига биноан, банкротлик ишлари бўйича давлат органининг қарорига асосан (*“Банкротлик тўғрисида”ги Қонуннинг 96-моддаси*). Кредиторлар йиғилиши ва (ёки) банкротлик тўғрисидаги иш бўйича давлат органи судга суд бошқарувчисини озод этиш тўғрисида илтимоснома билан мурожаат этиши мумкин. Суд аризани кўриб чиқиш натижасида ажрим чиқаради ва ушбу ажрим устидан Қонуннинг 60-моддасида назарда тутилган тартибда шикоят қилиниши мумкин. Суд бошқарувчисининг ўз вазифаларини бажарганлик учун ҳақ олиш ҳуқуқи *“Банкротлик тўғрисида”ги Қонуннинг 19-моддаси биринчи қисми* (умумий

қоидалар), 65-модда (муваққат бошқарувчи бўйича), 97-модданинг иккинчи қисми (ташки бошқарувчи бўйича)га мувофиқ белгиланган.

Суд бошқарувчисига ҳақ тўлаш аввало қарздорнинг мол-мулки ҳисобидан амалга оширилади. Шу ўринда айтиш жоизки, суд бошқарувчисига ўз вазифасини бажарганлик учун ҳақ тўлашнинг миқдори ва тартибини белгилаш кредиторлар йиғилиши ваколатига, уни тасдиқлаш эса суд ваколатига берилгандир.

Қарздорнинг мол-мулки мавжуд бўлмаган тақдирда, суд бошқарувчисига ҳақ тўлаш тартиби кредиторлар йиғилиши томонидан худди шундай тартибда ҳал қилинади. Агар кредиторлар йиғилиши томонидан ушбу масала тўғрисида аниқ бир келишувга эришилмаса, суд бошқарувчисига ҳақ тўланиш харажатлари аналогия асосида Қонуннинг 52-моддаси олтинчи қисмига мувофиқ, судга қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза билан мурожаат қилган кредиторга юкланади. Банкротликнинг соддалаштирилган таомилида, қоида тариқасида суд бошқарувчиси этиб, суд бошқарувчисининг 4-даражали аттестатига эга бўлган давлат солиқ органларининг хизматчиларидан бири тайинланади, шунга кўра, уларга ҳақ тўланиши белгиланмаган. Кредиторлар йиғилишининг қарори билан суд бошқарувчисига унинг фаолият натижаларига қараб тўланадиган қўшимча ҳақ белгиланиши мумкинлиги кўрсатиб ўтилган (*ОХС Пленумининг 27.01.2006 йил 142-сонли қарори 15-банди*). Шу билан бирга, суд бошқарувчисига қарздорнинг мол-мулкидан қўшимча ҳақ тўланиши қонунда инкор этилмайди ва асосий ҳақ тўланишидан фарқли равишда суд томонидан тасдиқланмайди. Қўшимча ҳақ ҳам кредиторлар билан бошқача келишув белгиланмаган бўлса, қарздорнинг мол-мулки ҳисобидан амалга оширилади.

4. Банкротлик тўғрисидаги ишлар бўйича қабул қилинадиган суд ҳужжатлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари

Иқтисодий суднинг судьяси *“Банкротлик тўғрисида”ги қонун* ва *Иқтисодий процессуал кодекси* нормаларида ўрнатилган талабларга риоя этилган ҳолда берилган қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги аризани

қабул қилади ва уни кўриб ҳал этади. Судья қарздорни банкрот деб топиш тўғрисида берилган аризани ўз иш юритишига қабул қилади. Судья қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги аризани иш юритишига қабул қилар экан, кузатувни жорий этиш ва муваққат бошқарувчини тайинлаш тўғрисида ажрим чиқариши мумкин. Амалиётда суд судьялари қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги аризани иш юритувга қабул қилиш ҳақидаги ажримда банкротлик тўғрисидаги ишни қўзғаш ҳақидаги масалани ҳам ҳал қилиб битта ажрим қабул қилади. Шу билан бирга баъзида қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги аризани иш юритувга қабул қилиш ҳақидаги ажримда кузатув таомилини қўллаган ҳолда ва муваққат бошқарувчини тайинлаган ҳолда иш қўзғатиш тўғрисида ажрим қабул қилинади. Шунингдек, судлар амалиётида қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги аризани иш юритувга қабул қилиш ва ишни суд муҳакамасига тайёрлаш ҳақидаги ажрим қабул қилиш учраб туради.

Суднинг қабул қилган қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги аризани қабул қилиш ва банкротлик тўғрисидаги ишни қўзғатиш ҳақидаги ажрим суд томонидан давлат солиқ хизмати органларига ва бошқа ваколатли давлат органларига, қарздор жойлашган ердаги (яшаш жойидаги) МИБга юборилади. Қарздор юридик шахснинг ўзига нисбатан банкротлик тўғрисида иш қўзғатиш ҳақидаги ажримнинг нусхасини ўзининг ваколатхоналари ва филиаллари жойлашган ердаги шундай шахсларга (органларга) юбориш мажбурияти унинг ўзига юклатилади.

“Банкротлик тўғрисида”ги Қонуннинг 39-моддасига мувофиқ кредиторларнинг талаблари бўйича пул мажбуриятларининг миқдори башарти, суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори билан тасдиқланган бўлса ёки қарздор ушбу мажбуриятларни тан олган ҳужжатлар мавжуд бўлса, шунингдек, қонунда кўрсатилган бошқа ҳолларда белгиланган деб ҳисобланади. Кредиторнинг судни ҳал қилув қарори билан ёки қарздорнинг ёзма равишдаги тан олганлиги тасдиқланмаган талабига эътироз билдирилган ҳолларда, пул мажбуриятлари ва (ёки) мажбурий тўловларнинг миқдори суд томонидан белгиланади. Қарздорнинг эътирозлари асослигини кўриш натижалари бўйича

суд томонидан ажрим чиқарилади, бунда кредитор, солиқ ва бошқа ваколатли органларнинг белгиланган тадбирларининг миқдори кўрсатилади. Ажрим кредиторлар йиғилишида муайян кредиторга тегишли бўлган овозлар сонини белгилаш учун асос бўлиб ҳисобланади, шунингдек тугатиш ишларида талабларини қондириш учун асос бўлади.

Банкротлик тўғрисидаги иш суднинг мажлисида қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза иш юритишга қабул қилинганлиги ҳақида ажрим чиқарилган кундан эътиборан икки ойдан ортиқ бўлмаган муддатда кўриб чиқилиши лозим. Банкротлик тўғрисидаги ишни кўриш алоҳида ҳолларда икки ойдан ошмаган муддатга узайтирилиши мумкин.

Банкротлик тўғрисидаги иш бўйича суд ҳужжатлари, агар қонунда бошқача қоида белгиланган бўлмаса, дарҳол ижро этилиши лозим. Банкротлик тўғрисидаги иш бўйича суд ҳужжатининг кўчирма нусхаси суд томонидан дарҳол қарздорнинг турган жойидаги (яшаш жойидаги) МИБга юборилади.

Суд банкротлик ишларини кўриб чиқишда қуйидаги ажримларни қабул қилиши мумкин:

банкрот деб эътироф этиш ҳақидаги аризани иш юритишга қабул қилиб олиш ҳақида ажрим;

банкротлик тўғрисидаги ишни кўриб чиқишга тайёрлаш ҳақида ажрим;

аризани иш юритишга қабул қилиш ва кўриб чиқишга тайёрлаш тўғрисидаги ажримда кредиторларнинг талабларини қондиришга доир чора-тадбирлар ҳам кўрсатиб ўтилиши мумкин. Суд амалиётида бу икки масалани бир ажримда кўрсатиб ўтиш одат тусига кирган. Судья қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги аризани ўз иш юритувига қабул қилаётган вақтда кузатувни жорий этиш ва муваққат бошқарувчини тайинлаш тўғрисида ажрим чиқариши мумкин. Банкротлик иши бўйича судья томонидан ҳар бир амалга оширилган тадбирлар тегишли суд ҳужжати билан мустаҳкамланади.

Банкротлик тўғрисидаги иш бўйича суд ҳужжатлари, агар қонунда бошқача қоида белгиланган бўлмаса, **дарҳол ижро** этилиши лозим.

Суд санациясини, ташқи бошқарувни жорий этиш, келишув битимини тасдиқлаш ёки банкротлик тўғрисидаги иш юритишни тугатиш учун асослар бўлмаганда, суднинг қарздор юридик шахсни банкрот деб топиш ҳамда тугатишга доир иш юритишни бошлаш тўғрисидаги қарори банкротлик аломатлари аниқланган ҳолларда қабул қилинади.

Суднинг қарздор юридик шахсни банкрот деб топиш ва тугатишга доир иш юритишни бошлаш тўғрисидаги қарорида қарздорни банкрот деб топиш ҳамда тугатишга доир иш юритишни бошлаш, тугатиш бошқарувчисини тайинлаш ва унга ҳақ тўлаш ҳақидаги кўрсатма акс эттирилиши лозим.

Суднинг қарздорни банкрот деб топиш ҳамда тугатишга доир иш юритишни бошлаш тўғрисидаги қарори устидан шикоят берилиши (протест келтирилиши) мумкин. Суд томонидан кузатувни, суд санациясини, ташқи бошқарувни жорий этиш, банкротлик тўғрисидаги иш юритишни тугатиш, суд бошқарувчисини тайинлаш, алмаштириш ёки вазифасидан озод қилиш ҳақида чиқарилган ажримлар ҳақидаги, қарздорни банкрот деб топиш ва тугатишга доир иш юритишни бошлаш тўғрисида қарорлар, мазкур ҳужжатларни ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисида қарорлар қабул қилинганлиги ҳақидаги маълумотлар расмий нашрда эълон қилинади. Расмий нашрнинг тиражи, даврийлиги ва шундай маълумотларни эълон қилиш муддати, кўрсатиладиган хизматларни молиялаштириш тартиби ҳамда бундай хизматларнинг нархлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади ва исталган манфаатдор шахснинг мазкур маълумотлардан эркин фойдалана олиши учун монелик қилмаслиги лозим. Эълон қилиш учун юборилган суд ҳужжатлари тўғрисидаги маълумотларни эълон қилиш бу маълумотлар олинган пайтдан эътиборан **ўн кун ичида** амалга оширилади. Маълумотларни эълон қилиш билан боғлиқ харажатларни қоплаш, қарздорнинг пул маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Қарздорда пул маблағлари бўлмаса, бундай маълумотларни эълон қилиш ҳақини тўлашни суд бошқарувчиси амалга оширади, бу маблағлар кейинчалик қарздорнинг мол-мулки ҳисобидан қопланади. Қарздорда эълон қилиш харажатларини қоплашга етарли мол-мулк

бўлмаса, харажатларни қоплаш қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза билан мурожаат этган кредитор ҳисобидан амалга оширилади. Суд томонидан чиқарилган суд ҳужжатлари ҳақидаги маълумотлар бошқа оммавий ахборот воситаларида ҳам эълон қилиниши мумкин. Банкротлик таомиллари жараёни ҳақидаги маълумотлар ҳам расмий нашрда эълон қилиниши шарт ҳисобланади.

Агар қарздорнинг кредиторлари сони эллик кишидан ортиқ бўлса ёки уларнинг сонини аниқлаш мумкин бўлмаса, қарздорга нисбатан қўлланиладиган ҳар бир банкротлик таомили бошланиши ҳақидаги маълумотлар ҳам расмий нашрда эълон қилиниши шарт.

Кредиторлар йиғилиши ёки кредиторлар қўмитасининг қарори асосида эълон қилиниши лозим бўлган маълумотлар бошқа оммавий ахборот воситаларида ҳам эълон қилиниши мумкин. Банкротлик таомиллари жараёни ҳақидаги эълон қилинган маълумотларда қуйидагилар бўлиши лозим:

қарздорнинг номи (фамилияси, исми, отасининг исми) ва унинг почта манзили;

суд ҳужжатини қабул қилган суднинг номи, шу суд ҳужжати қабул қилинган сана ва жорий қилинган банкротлик таомили номи, шунингдек банкротлик тўғрисидаги ишнинг тартиб рақами;

тайинланган суд бошқарувчисининг фамилияси, исми, отасининг исми ва унинг почта манзили;

банкротлик тўғрисидаги ишни кўриш бўйича кейинги суд мажлисининг суд томонидан белгиланган санаси.

ЯТТ банкротлигида қарзларни узиш режасини бажарганлиги натижасида кредиторларнинг талаблари тўла ҳажмда қаноатлантирилган бўлса, банкротлик тўғрисидаги иш юритиш тугатилади (*176-модданинг бешинчи қисми*), қарздор барча қарзларни ўзининг аризасига кўра иш кўриб чиқилиши кечиктирилган муддатда тўласа (*179-модда*), суд 54-модданинг биринчи қисмига мувофиқ, қарздорни банкрот деб топишни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Суд конунга мувофиқ бошқа ҳолларда ҳам банкротлик тўғрисидаги иш юритишни тугатиши мумкин.

Тадбиркорлик субъектларининг банкротлиги – бу иқтисодий суд томонидан эътироф этилган, қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини тўла ҳажмда қондиришга ва/ёки мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини тўла ҳажмда бажаришга қодир эмаслиги ҳисобланади. Банкротлик италянча **banco rotto** сўзидан олинган бўлиб, аслида *курсининг (ўриндиқнинг) синиши* деган маънони билдирса-да, ушбу сўз қарздорнинг ночор аҳволга тушиб синиши, инқирози, барбод бўлиши маъносига ишлатилади. Банкротлик институтининг олдига *икки асосий вазифа* қўйилади. Улардан *бири* – вақтинча тўловга қобилиятсиз, иқтисодий қийинчиликка дучор бўлган хўжалик юритувчи субъектга муайян қондалар асосида ўзини ўнглаб олиш ва сўнгра ўз мажбуриятларини бажаришга имкон беришдан иборат. *Иккинчиси* эса, агар қарздорнинг ўзини ўнглаб олиш имкони йўқ эканлиги аниқланса, у ҳолда уни тугатиш билан боғлиқ жараёни бошлаш ва бу жараёнда кредиторларнинг талаблари энг мақбул даражада таъминланиши назарда тутилади.

Қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва/ёки мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини бажаришга қодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва/ёки тўловлар мажбурияти юзага келган кундан эътиборан *уч ой давомида* қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, унинг **банкротлик аломатлари** деб эътироф этилади.

Банкротлик тўғрисидаги иш банкротлик аломатлари мавжуд бўлган тақдирда, агар қарздор **юримдик шахсга** нисбатан жами талаблар энг кам иш ҳақи миқдорининг камида 500 қаррасини ташкил этадиган бўлса, қарздор **якка тартибдаги тадбиркорга** нисбатан эса энг кам иш ҳақи миқдорининг камида 30 қаррасини ташкил этадиган бўлса, иқтисодий суд томонидан қўзғатилиши мумкин.

Банкротликка оид конунчилик тизимида амалдаги Ўзбекистон Республикасининг *“Банкротлик тўғрисида”ги Қонуни* етакчи ўрин тутади.

Мазкур конун банкротликка оид муносабатларни махсус ва батафсил тартибга солувчи ҳуқуқий ҳужжатдир.

Мамлакатимизда банкротликка оид муносабатларни тартибга солишда Президент ва Вазирлар Маҳкамасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари муҳим роль ўйнайди. Булар: 1998 йил 4 мартдаги “Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ночорлиги ва шартнома мажбуриятларини бажарилиши учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш тўғрисида”ги, 1999 йил 23 июлдаги “Қорхоналар банкротлиги ва санацияси механизмини такомиллаштириш тўғрисида”ги фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 26 июлдаги “Қорхоналарнинг банкротлиги тўғрисидаги конунчиликни амалга оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар ҳақида”ги 362-сонли қарори ва бошқалар. Шунингдек, ваколатли давлат органлари томонидан қабул қилиниб, тегишли тартибда Адлия вазирлигидан 1997 йил 3 июлда рўйхатдан ўтказилган 352-сонли “Қорхоналарни молиявий соғломлаштириш ва тўлов қобилиятини тиклаш Намунали режаси”, 2000 йил 22 декабрда рўйхатда ўтказилган 993-сонли “Банкрот қорхонани тугатиш бўйича иш юритувни амалга ошириш тўғрисида низом” ва бошқа ҳужжатлар шулар жумласидандир.

Тадбиркорлик субъектида банкротлик аломатлари пайдо бўлганда қарздор, унинг таъсисчилари ёки мулкдори томонидан судгача санация қўллаш масаласи кўриб чиқилиши мумкин. Қарздор юридик шахснинг банкротлиги тўғрисидаги иш кўрилаётганда қуйидаги таомиллар қўлланилади:

- кузатув;
- суд санацияси;
- ташки бошқарув;
- тугатишга доир иш юритиш;
- келишув битими.

Қарздор якка тартибдаги тадбиркорнинг банкротлиги тўғрисидаги иш кўрилаётганда қуйидаги таомиллар қўлланилади:

- келишув битими;
- тугатишга доир иш юритиш.

Суд бошқарувчиси (муваққат бошқарувчи, санация қилувчи бошқарувчи, ташки бошқарувчи, тугатиш бошқарувчиси) – банкротлик таомилларини ўтказиш мақсадида иқтисодий суд томонидан тайинланадиган шахсдир.

Суд бошқарувчиси тайинлашнинг асосий мақсади корхонани иқтисодий-молиявий соғломлаштириш, кредиторлар манфаатларини химоя қилишдан иборат. Қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза билан пул мажбуриятлари бажарилмаган ҳолларда, (1) қарздор; (2) кредитор ва (3) прокурор мурожаат этиш ҳуқуқига эга. Мажбурий тўловлар мажбурияти бажарилмаганлиги натижасида эса ариза билан иқтисодий судга мурожаат этиш ҳуқуқига (1) қарздор; (2) прокурор; (3) давлат солиқ хизмати ва бошқа ваколатли органлар эга.

Банкротлик билан боғлиқ муносабатлар илк бор XVI асрнинг ўрталарида қонун нормалари билан тартибга солинган. У пайтда кўпроқ жиноий-ҳуқуқий норма сифатида вужудга келган. Францияда Наполеон кодексига 1907 йилда ўзгартиш киритилиб, корхонани банкротликка олиб келган шахсга албатта жиноят иши қўзғатиладиган бўлган. Аммо бундай қоида тескари натижа олиб келган. Яъни банкротликка олиб келишдан кўра банкротликни яшириш жинояти кўпайиб кетган ва бу ўзгартиш тезда олиб ташланган.

Жаҳонда банкротлик тўғрисидаги қонунчиликнинг ривожини асосан 2 турли йўналишдан бормоқда. Биринчи йўналишнинг (Англия, Германия ва ҳ.к. давлатларда) моҳияти шундан иборатки, бунда банкротликка оид қонунчиликнинг моҳияти асосан ночор аҳволга тушган корхонани тезроқ тугатиб (банкрот қилиб), унинг кредиторлари қарзини қайтаришга қаратилган бўлади. Қонунчилиги иккинчи йўналиш бўйича ривожланаётган давлатлардаги (АҚШ, Франция ва ҳ.к. давлатларда) банкротликка оид ҳуқуқ нормаларида эса ночор аҳволга тушган корхонани имкон қадар саклаб қолиб, уни ночор аҳволдан чиқаришга кўпроқ эътибор берилди. Биздаги банкротликка оид қонунчилигимиз ҳам шу йўналишда ривожланмоқда.

“Банкротлик тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг дастлабки қонуни 1994 йил 5 майда қабул қилинган. Ушбу қонун атиги 35 та моддадан

иборат эди. Уни амалиётга тадбиқ этиш жараёни қийин кечди. 1995 йилнинг июль ойида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида махсус комиссия тузилгач, банкрот деб топилаётган корхоналарнинг сони сезиларли даражада кўпая бошлади.

2003 йил 24 апрелда “Банкротлик тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни янги таҳрирда қабул қилинди ва у 192 та моддадан иборат бўлди. Унда Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексига белгиланмаган алоҳида ўзига хос процессуал қоидалар ҳам акс этди.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2006 йил 27 январдаги «Банкротлик тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунини ҳўжалик судлари томонидан қўллашнинг айрим масалалари ҳақида»ги 142-сонли қарори (Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2008 йил 30 октябрдаги 189-сонли ва 2011 йил 1 декабрдаги 235-сонли қарорлари асосида киритилган ўзгартиришлар билан)да ҳам банкротлик тўғрисидаги ишларни кўришган оид бир қанча муҳим тушунтиришлар берилди.

Юридик шахсларнинг қайта ташкил этилиши ва тугатилиши билан боғлиқ ҳуқуқий нормалар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 49-57-моддаларида акс эттирилган бўлиб, қайта ташкил этишда ҳуқуқий ворислик мавжуд бўлади, тугатишда эса мавжуд бўлмайди. Корхоналарни тугатиш ёки банкрот деб топиш бўйича иқтисодий судга даъво аризаси эмас, балки ариза берилди. Чунки бу ерда даъво йўқ. Шунинг учун тарафлар даъвогар ва жавобгар деб эмас, балки аризачи ва жавобгар ёки аризачи ва қарздор деб аталади.

Тугатишда давлат божи, бошқа суд харажатлари ва почта харажатлари тўланмайди, банкротликда энг кам ойлик иш ҳақининг 3 баравари миқдорида давлат божи тўланади.

Иқтисодий судга юридик шахс мақомига эга бўлган ташкилотни тугатиш ёки банкрот деб топиш тўғрисида ариза бериш мумкин. Юридик шахс мақомига эга бўлмаган филиаллар, ваколатхоналар ва юридик шахснинг бошқа хил

бўлинмалари судда тараф сифатида иштирок эта олмаслиги сабабли уларни тугатиш ҳам мумкин эмас.

Агар юридик шахснинг фаолиятида ҳам тугатиш, ҳам банкротлик аломатлари мавжуд бўлса, аризадачи хоҳлаганини сўраб судга мурожаат этиши мумкин. Яъни у бундай ҳолда судга фақат юридик шахсни банкрот деб топиш тўғрисида мурожаат этишга мажбур эмас.

Тугатилаётган корхона кредиторларининг талабларини тўлиқ ҳажмда қондиришнинг мумкин эмаслиги аниқланган тақдирда тугатувчи корхона банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза билан иқтисодий судга мурожаат қилиши шарт. Корхона банкрот деб топилган вақтдан бошлаб ихтиёрий тугатиш тўхтатилади ва бундан кейинги тартибот банкротлик тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Қарздорни банкрот деб топиш учун қуйидаги 2 та шарт мавжуд бўлиши керак:

- 1) кредиторлик қарзини 3 ой давомида қаноатлантира олмаслик;
- 2) қарзи юридик шахслар учун энг кам иш ҳақининг 500 баравари, жисмоний шахслар учун энг кам ойлик иш ҳақининг 30 бараварига етган бўлганлик.

Баъзи хорижий давлатларнинг қонунчилигига кўра, кредиторлик қарз мажбуриятини бажариш муддати бошланган куннинг эртасидан бошлаб, корхона банкрот деб эътироф этиш мумкин. Яъни кредиторларнинг талаблари маълум вақт мобайнида ижро этилмаётган бўлиши уларнинг қонунчилигида талаб қилинмайди. Аммо шу билан бирга уларда банкрот деб эътироф этилиши учун корхонанинг кредиторлик қарзини энг оз қиймати белгилаб қўйилган. Масалан, АКШда 5 минг доллар, Англияда 750 фунт стерлинг, Россияда энг кам ойлик иш ҳақининг 500 (жисмоний шахслар учун 100) баравари миқдорда ва ҳ.к.

Қонунга кўра, қарздорнинг кредиторлик қарзи тан олинган бўлиши керак. Яъни кредиторлар олдидаги қарз қарздор томонидан ва/ёки суд бошқарувчиси томонидан тан олинган ёхуд қонуний кучга кирган суд ҳужжатлари (ҳал қилув

қарори, қарор, ҳукм, ажрим, суд буйруғи) билан тасдиқланган, шунингдек давлат органларининг ҳужжатлари билан аниқланган бўлиши лозим. Агар кредиторнинг аризасида кўрсатилган талаб қарздор томонидан тан олинмаган бўлса, қарздор банкрот деб топилмайди ва аризадаги талаб рад қилинади. Қарз бўйича низо мавжуд экан, кредитор бу ерда аввало ушбу қарзини ундириш учун иқтисодий судга даъво аризаси билан мурожаат этиши лозим.

Қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза иқтисодий суд томонидан қабул қилингандан кейин вужудга келган қарздорнинг кредиторлар олдидаги мажбуриятлари кредиторларнинг талаблари реестрига киритилмайди ва қарздорнинг улар олдидаги мажбуриятлари навбатдан ташқари бажарилади.

Иқтисодий судга банкротлик тўғрисидаги ариза билан қуйидаги шахслар мурожаат қилишга ҳақлидир:

қарздор;

кредитор;

прокурор (банкротликнинг яширилган аломатларини аниқлаганида ва кредитор манфаатларини кўзлаб);

давлат солиқ хизмати органлари (солиқдан қарзи бўлса);

банкротлик ишлари бўйича ваколатли давлат органи, яъни Ўзбекистон Республикасининг Хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси ва унинг ҳудудий бошқармалари (устав фондида давлат улуши бўлса ёки Ўзбекистон Республикаси олдида пул мажбуриятлари бўйича қарзи бор бўлса).

Судга қарздорни банкрот деб топиш тўғрисида ариза келиб тушгач, кредиторлар шу қарздорга нисбатан ўз талабларини қондириш учун яқка ҳолда даъво аризаси билан судга мурожаат эта олмайди. Агар хўжалик субъекти банкрот деб топилса, кредиторлар ўз талабларини кредиторлар йиғилиши ёки кредиторлар қўмитаси орқали тугатиш комиссиясига билдиришлари керак.

Қонуннинг кўра, банкротлик тўғрисидаги иш иқтисодий суднинг мажлисида қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза иш юритишга қабул қилинганлиги ҳақида ажрим чиқарилган кундан эътиборан 2 ойдан ортиқ

бўлмаган муддатда кўриб чиқилиши лозим. Банкротлик тўғрисидаги ишни кўриш алоҳида ҳолларда 2 ойдан ошмаган муддатга узайтирилиши мумкин.

Қарздор раҳбари, тугатиш комиссияси аъзолари ёки тугатувчи томонидан иқтисодий судга қарздорнинг аризаси тақдим этилмаганлиги қонунда назарда тутилган 1 ойлик муддат тугаганидан кейин юзага келган қарздорнинг кредиторлар олдидаги пул мажбуриятлари ва ёки мажбурий тўловлар бўйича қарздор раҳбарининг, тугатиш комиссияси аъзоларининг ёки тугатувчининг субсидиар жавобгарлигига сабаб бўлади.

Суд бошқарувчиси (муваққат бошқарувчи, санация қилувчи бошқарувчи, ташки бошқарувчи, тугатиш бошқарувчиси) — банкротлик таомилларини ўтказиш мақсадида иқтисодий суд томонидан тайинланадиган шахсдир. Суд бошқарувчиси фақат жисмоний шахс бўлади. Унга ҳақ тўлашнинг миқдори ва тартиби кредиторлар йиғилиши томонидан белгиланади ва иқтисодий суд томонидан тасдиқланади.

Қонунга кўра, суддан ташқари, яъни судгача бажариладиган таомилларга – судгача санация қилиш ёки қарздорни ихтиёрий равишда тугатиш (фаолиятини тугатиш) киради.

Судгача санация қилишда қарздор фаолиятида банкротлик аломатлари юзага келган тақдирда унинг раҳбари бу ҳақда қарздорнинг муассисларига (иштирокчиларига), бошқарув органларига ёки қарздорнинг мол-мулки эгасига ёзма шаклда хабар қилиши шарт. Улар банкротликнинг олдини олиш мақсадида қарздорни молиявий жиҳатдан соғломлаштиришга қаратилган чора-тадбирларни кўради. Қарздорни молиявий жиҳатдан соғломлаштиришга қаратилган чора-тадбирлар қарздор билан тузилган битимга асосан кредиторлар ёки бошқа шахслар томонидан ҳам кўрилиши мумкин.

Судгача санация қилишнинг асосий чора-тадбирлари қуйидагилардан иборат:

а) тўлов муддати ўтказиб юборилган қарзларни тўла ёки қисман сотиб олиш;

б) ишлаб чиқаришни рақобатбардош маҳсулот чиқаришга мослаб қайта ихтисослаштириш;

в) четдан юқори малакали мутахассисларни жалб этиш; ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш;

г) қарздорнинг тўлов қобилияти тикланиши ҳамда фаолиятини давом эттиришидан манфаатдор бўлган юридик ва жисмоний шахслар томонидан молиявий ёрдам кўрсатилиши;

д) қарздорнинг фаолиятини давом эттириши учун қарздор билан кредиторлар ўртасида кредиторларга тўланадиган тўловлар муддатини кечиктириш ва ёки уни бўлиб-бўлиб тўлаш ёхуд қарзлардан сийлов бериш тўғрисида ахдлашувга эришишга қаратилган битим;

е) мажбурий тўлов мажбуриятини бажаришни ва кредитларни қайтаришни судгача санация қилиш муддатига кечиктириш;

ж) қарздор юридик шахсни қайта ташкил этиш.

Судгача санация қилиш таомилида бошқа чора-тадбирлар ҳам бўлиши мумкин.

Судгача санация қилишни давлат томонидан ёрдам кўрсатган ҳолда ўтказиш ваколатли давлат органининг қарори асосида амалга оширилади. Қарздорни давлат томонидан ёрдам кўрсатган ҳолда судгача санация қилиш 12 ойдан 24 ойгача муддатга жорий этилади.

Қонунга кўра, суд томонидан, яъни қарздор юридик шахснинг банкротлиги тўғрисидаги иш кўрилаётганда қуйидаги таомиллар қўлланилади:

кузатув;

суд санацияси;

келишув битими;

ташки бошқарув;

тугатишга доир иш юритиш.

Кузатув жараёнида қарздор, қарздор муассислари (иштирокчилари) ёки қарздор мол-мулкининг эгаси, шунингдек учинчи шахс (шахслар) суд санациясини жорий этиш ҳақида иқтисодий судга мурожаат қилиш тўғрисидаги

илтимоснома билан кредиторларнинг биринчи йиғилишига ёхуд суд санациясини жорий этиш ҳақидаги илтимоснома билан бевосита иктисодий судга мурожаат қилишга ҳақли. Илтимосномага суд санациясининг таклиф қилинаётган муддати ва қарзни узиш жадвали кўрсатилган ҳолда қарздорнинг суд санацияси режаси илова қилинмоғи лозим.

Суд санацияси ҳам корхонани соғломлаштириш чораларидан ҳисобланади. Бундай чоралар турлича бўлиши мумкин. Суд санацияси иктисодий суднинг ажрими билан кредиторлар йиғилишининг қарори асосида кўпи билан 24 ойлик муддатга жорий этилади, бу муддат кредиторларнинг талабларини қондириш учун иктисодий суд томонидан кўпи билан 6 ойга узайтирилиши мумкин. Суд санацияси жорий этилган пайтда кредиторларнинг талабларини таъминлаш юзасидан илгари қабул қилинган чоралар бекор қилинади, суд санацияси пайтида юзага келган пул мажбуриятларини ва/ёки мажбурий тўловлар бўйича мажбуриятни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун неустойка (жарима, пеня) ва бошқа иктисодий (молиявий) санкциялар, тўланиши лозим бўладиган фоизлар қўлланилмайди. Аммо кредиторнинг талаблари суммасига Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 327-моддасида назарда тутилган тартибда ва миқдорда фоизлар ҳисобланади. Агар узилмаган қарз қолмаган бўлса, суд санация қилувчи бошқарувчининг ҳисоботини тасдиқлайди ва банкротлик тўғрисидаги иш юритишни тугатиш тўғрисида ажрим чиқаради.

Қонунга кўра, агар қарздорнинг тўлов қобилиятини тиклашнинг ҳақиқий имконияти аниқланган бўлса, ташқи бошқарув кредиторлар йиғилишининг илтимосномаси, мол-мулкида давлат улуши бўлган корхоналар бўйича эса банкротлик тўғрисидаги ишлар бўйича давлат органининг аризаси асосида иктисодий суднинг ажрими билан 12 ойдан 24 ойгача жорий этилади. Агар суд санацияси ҳам жорий этилган бўлса, суд санацияси ва ташқи бошқарувнинг жами муддати 36 ойдан ошмаслиги лозим.

Ташқи бошқарув жорий этилган пайтдан эътиборан: қарздорнинг раҳбари ўз вазифасини бажаришдан четлаштирилади, қарздорнинг ишларини

бошқариш ташқи бошқарувчи зиммасига юклатилади, қарздорнинг бошқарув органлари ваколатлари тугатилади. Қарздорнинг раҳбари ва қарздорнинг бошқа бошқарув органлари ваколатлари ташқи бошқарувчига ўтади. Кредиторларнинг талабларини таъминлаш юзасидан илгари кўрилган чора-тадбирлар бекор қилинади, қарздорнинг пул мажбуриятлари ва/ёки мажбурий тўловлари юзасидан кредиторлар талабларининг қондирилишига нисбатан мораторий жорий этилади.

Кредиторларнинг талабларини қондиришга нисбатан мораторий ташқи бошқарув жорий этилгунга қадар бажарилиш муддати келган пул мажбуриятларига ва/ёки мажбурий тўловларга татбиқ этилади, ушбу қарзлар учун неустойка (жарима, пеня) ва бошқа иктисодий (молиявий) санкциялар қўлланилмайди, қарздорга нисбатан қузатув ва/ёки суд санацияси жорий этилганидан кейин юзага келган пул мажбуриятлари ва/ёки мажбурий тўловлар бундан мустасно.

Мораторийнинг амал қилиши фуқароларнинг меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талабларига, алиментлар ундиришга ҳамда муаллифлик шартномалари асосида ҳақ тўлашга доир талабларига, шунингдек қарздор қайси фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказилганлиги учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгар бўлса, ана шу фуқаронинг талабларига татбиқ этилмайди.

Агар қонунда ёки ташқи бошқарув режасида бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, йирик битимлар ва манфаатдорлик назарда тутилган битимлар ташқи бошқарувчи томонидан фақат кредиторлар йиғилишининг ёки кредиторлар қўмитасининг розилиги билан тузилади. Йирик битимларга баланс қиймати қарздорнинг қўчмас мол-мулкни ёки битим тузиш пайтидаги активлари баланс қийматининг 10 фоизидан кўпрогини ташкил этувчи бошқа мол-мулкни тасарруф этишга олиб келувчи битимлар қиради. Битимни тузган тарафлардан бири ташқи бошқарувчига ёки кредиторга нисбатан манфаатдор шахс бўлса, бундай битимлар манфаатдорлик назарда тутилган битимлар деб эътироф этилади. Ундан ташқари, қарздорнинг ташқи бошқарув жорий

этилиши жараёнида юзага келган пул мажбуриятлари миқдори кредиторлар талаблари суммасининг 20 фоизидан ортиқроғини ташкил этган ҳолларда қарздорнинг янги пул мажбуриятларини келтириб чиқарувчи битимлар, ташқи бошқарув режасида назарда тутилган битимларни истисно этганда, ташқи бошқарувчи томонидан фақат кредиторлар йиғилиши ёки кредиторлар қўмитаси розилиги билан тузилиши мумкин. Ушбу қоида бузилган ҳолда тузилган битимлар ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Ташқи бошқарув муддати тугагач, ташқи бошқарувчи ҳисобот тайёрлайди ва уни иқтисодий суд тасдиқлайди. Яъни иқтисодий суд, агар барча кредиторлар талаблари қаноатлантирилган бўлса ёки *келишув битими* тузилган бўлса, банкротлик тўғрисидаги иш юритишни тугатиш ҳақида, агар қарздорнинг тўлов қобилияти тикланиши муносабати билан кредиторлар йиғилишининг ташқи бошқарувни тугатиш тўғрисидаги илтимосномаси қондирилган тақдирда, кредиторлар билан ҳисоб-китобларга ўтиш ҳақида ажрим чиқаради. Кредиторлар билан ҳисоб-китобларга ўтиш тўғрисида иқтисодий суд чиқарган ажримда кредиторлар билан ҳисоб-китобларни тугатиш муддати белгиланади, бу муддат мазкур ажрим чиқарилган санадан эътиборан 6 ойдан ошмаслиги лозим.

Иқтисодий суд томонидан қарздорни банкрот деб топиш тўғрисида қарор қабул қилиниши тугатишга доир иш юритишнинг бошланишига сабаб бўлади. Тугатишга доир иш юритиш муддати бир йилдан ошиши мумкин эмас. Зарурат бўлганда, бу муддат иқтисодий суднинг ажрими билан яна бир йилга узайтирилиши мумкин.

Иқтисодий суд қарздорнинг фаолияти хусусиятидан келиб чиқиб, қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ҳал қилув қарорида кредиторлар йиғилишининг ва/ёки тегишли давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг илтимосномасига кўра қарздорнинг фаолиятини тўхтатмасдан тугатишга доир иш юритиш ўтказилишини кўрсатиши мумкин.

Иқтисодий суд томонидан қарздорни банкрот деб топиш ва тугатишга доир иш юритишни бошлаш тўғрисида қарор қабул қилинган пайтдан эътиборан:

- қарздорнинг мол-мулкани бошқа шахсга ўтказиш билан боғлиқ ёки унинг мол-мулкани учинчи шахслар фойдаланиши учун топширишга сабаб бўлувчи битимлар тузишга фақат белгиланган тартибда йўл қўйилади;
- қарздорнинг барча пул мажбуриятларини бажариш муддати, шунингдек кечиктирилган мажбурий тўловларни тўлаш муддати бошланган деб ҳисобланади;
- қарздорнинг барча турдаги қарзлари бўйича неустойка (жарима, пеня) ва фоизларни ҳисоблаш тугатилади;
- мол-мулк солиғи, ер солиғи, шунингдек аввал ҳисобланган ва ундирилмаган мажбурий тўловлар бўйича пеня ва жарималар ҳисоблаш тўхтатиб турилади;
- қарздорнинг молиявий аҳволи тўғрисидаги маълумотлар махфий тоифага (шу жумладан тижорат сирига) мансублигини йўқотади;
- ундирувчи қарздорнинг мол-мулкига қаратишга доир барча чекловлар олиб ташланади;
- ижро ҳужжатларини ижро этиш тугатилади (жро этилиши тугатилган ижро ҳужжатлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда МИБ томонидан тугатиш бошқарувчисига ўтказилади), қарздорнинг бошқарув органлари четлаштирилади, раҳбарининг ваколатлари тугатилади.

Қарздорнинг мол-мулки инвентаризация қилинганидан ва баҳоланганидан кейин очик кимошди савдосида сотилади. Қарздорнинг мол-мулкани сотиш тартиби ва муддатлари (жадвали) кредиторлар йиғилиши ёки кредиторлар қўмитаси томонидан маъқулланади.

Қонуна кредиторларнинг талабларини қондириш навбати кўрсатилган бўлиб, унга кўра суд харажатларини, суд бошқарувчиларига ҳақ тўлаш билан боғлиқ харажатларни, коммунал хизматлар ва фойдаланиш харажатларига оид жорий тўловларни, қарздорнинг мол-мулкани суғурта қилиш харажатларини

қоплаш, шунингдек қарздорнинг банкротлик тўғрисидаги иш қўзғатилганидан кейин юзага келган мажбуриятларига доир талабларни ҳамда қарздор қайси фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказилганлиги учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўлса, ана шу фуқаронинг талабларини қондириш **навбатдан ташқари тарзда** амалга оширилади. Мажбурий тўловларни ҳамда иш ҳақи тўлаш учун пул маблағлари берилишини назарда тутувчи тўлов (ижро) ҳужжатлари бўйича, алиментларни ундириш тўғрисидаги талабларни қондириш учун ҳисобварақдан пул маблағларини ўтказишни ёки беришни назарда тутувчи ижро ҳужжатлари бўйича, муаллифлик шартномалари юзасидан ҳақ тўлаш бўйича, қарздорнинг меҳнатга оид муносабатлар ва уларга тенглаштирилган ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи мажбурий тўловлар ҳамда талаблар бўйича мажбуриятлари бир хил – тенг даражада бажарилишини таъминлайдиган, шунингдек жиноят ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик оқибатида фуқароларнинг мол-мулкига етказилган зарарнинг ўрнини қоплашга доир талаблари **биринчи навбатда** қондирилади. Мажбурий суғурта бўйича талаблар, шунингдек банкларнинг кредитлари ва банк кредитлари суғуртаси бўйича талаблар **иккинчи навбатда** қондирилади. Кредиторларнинг гаров билан таъминланган талаблари **учинчи навбатда** қондирилади. Кредиторларнинг гаров билан таъминланмаган талаблари **тўртинчи навбатда** қондирилади. Акциялар эгаларининг талаблари **бешинчи навбатда** қондирилади. Қолган барча талаблар **олтинчи навбатда** қондирилади.

Ҳар қайси навбат бўйича талаблар олдинги навбат талаблари тўла қаноатлантирилганидан кейин қондирилади. Ундириб олинаётган сумма бир навбатнинг барча талабларини тўла қондиришга етарли бўлмаса, бу талаблар ҳар бир ундирувчи олиши лозим бўлган суммага **мутаносиб равишда** қондирилади. Мол-мулк қийматининг кредиторлар талаблари қондирилганидан ва банкротлик тўғрисидаги иш юритиш харажатлари тўланганидан кейин қолган қолдиғи, шунингдек тугатиш жараёнида сотилмай қолган мол-мулк қарздорнинг муассислари (иштирокчилари) ёки тугатилаётган қарздор мол-

мулкнинг эгасига берилади. Мол-мулк етмаганлиги учун қондирилмаган қарз мажбуриятлари **қаноатлантирилган мажбуриятлар** деб ҳисобланади.

Мажбурий тўловлар бўйича қарздорлиги мавжуд бўлган қарздорнинг сотишга таклиф қилинган, лекин тугатиш мобайнида сотилмаган мол-мулки тугатиш бошқарувчиси томонидан маҳаллий давлат ҳокимияти органлари балансига қуйидаги ҳолларда ўтказилади, агар мажбурий тўловлар ва молиявий санкциялар бўйича қарздорлик миқдори қарздорнинг мол-мулки қийматига тенг ёки ундан ортиқ бўлса – биринчи навбатдаги бошқа кредиторлар ушбу мол-мулкни ўз талабларини қаноатлантириш ҳисобига қабул қилишни рад этганда, қарздорнинг мол-мулки қийматидан кам бўлса – барча навбатдаги кредиторлар ушбу мол-мулкни ўз талабларини қаноатлантириш ҳисобига қабул қилишни рад этганда. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари 15 кун ичида мол-мулкни қабул қилмаса, тугатиш бошқарувчиси уни мазкур мол-мулкни қабул қилишга мажбурлаш тўғрисидаги ариза билан иқтисодий судга мурожаат этишга ҳақли.

Кредиторларнинг барча талаблари қаноатлантирилган тақдирда, шунингдек мажбурий тўловлар бўйича қарзи бўлмаган қарздорнинг сотилмай қолган мол-мулкни кредиторлар олишдан бош тортишган тақдирда, қарздорнинг сотилмай қолган мол-мулкни қарздорнинг муассислари (иштирокчилари) ёки қарздорнинг мол-мулки эгаси ҳам олишмаса, тугатиш бошқарувчиси мол-мулкни маҳаллий давлат ҳокимияти органига беради. Улар ҳам мол-мулкни қабул қилишдан бош тортишса, тугатиш бошқарувчиси ушбу органни мазкур мол-мулк қабул қилишга ундаш тўғрисидаги ариза билан иқтисодий судга мурожаат этишга ҳақли.

Тугатиш ишлари тугагач, тугатиш бошқарувчиси иқтисодий судга ҳисобот тақдим этади. Суд ҳисоботни кўриб чиқиб, тугатишга доир иш юритиш тамомланганлиги ҳақида ажрим чиқаради ва тугатиш бошқарувчиси зиммасига мазкур ажримни юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органга 10 кун ичида тақдим этиш мажбуриятини юклайди. Суднинг ажрими юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига қарздор тугатилганлиги тўғрисида ёзув

киритилиши учун асос бўлади. Юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига қарздор тугатилганлиги тўғрисидаги ёзув киритилган пайтдан бошлаб, тугатиш бошқарувчисининг ваколатлари тугатилган, *тугатишга доир иш юритиш мамолланган*, қарздор эса *тугатилган* деб ҳисобланади.

Қонунга кўра, банкротлик тўғрисидаги ишда аризалар, шикоятлар (илтимосномалар) ва келишмовчиликлар кўриб чиқилиб, ажрим чиқарилади ва у чиқарилган пайтдан эътиборан 10 кун ўтгандан кейин қонуний кучга киради. Ушбу ажрим устидан апелляция шикояти берилиши мумкин. Аммо ажрим кассация ва назорат тартибида қайта кўриб чиқилмайди.

Қарздор ва кредиторлар банкротлик тўғрисидаги ишни кўриб чиқишнинг ҳар қандай босқичида *келишув битими* тузишга ҳақли. Келишув битими суд томонидан тасдиқланиши керак, бу ҳақда ажрим чиқарилиб, унда банкротлик тўғрисида иш юритишни тугатиш кўрсатилади. Агар келишув битими тугатишга доир иш юритиш жараёнида тузилган бўлса, ажримда қарздорни банкрот деб топиш ва тугатишга доир иш юритишни бошлаш тўғрисидаги қарор ижро этилмаслиги кўрсатилади.

Келишув битими фақат харажатлар қопланганидан ва қонунда назарда тутилган талаблар ҳамда иш ҳақини тўлаш учун пул маблағлари берилишини назарда тутувчи тўлов ҳужжатлари бўйича талаблар қондирилганидан кейин иқтисодий суд томонидан тасдиқланиши мумкин.

Келишув битими шартли бўлмаслиги, 3-шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатини бузмаслиги, қонунга хилоф бўлмаслиги керак. Келишув битими қарздор томонидан бажарилмаган тақдирда кредиторлар келишув битимида назарда тутилган ҳажмда талаблар тақдим этишга ҳақли. Қонунда айрим тоифадаги қарздор юридик шахслар (шаҳарни ташкил этувчи корхона ҳамда унга тенглаштирилган корхона, қишлоқ хўжалиги корхоналари, банклар, суғурта ташкилотлари, қимматли қоғозлар бозори профессионал иштирокчилари), шунингдек қарздор якка тартибдаги тадбиркор банкротлигининг ўзига хос хусусиятлари ҳам белгилаб берилган.

Қонунда банкротликнинг соддалаштирилган таомиллари сифатида 2 хил таомил белгиланган:

1. Тугатилаётган юридик шахснинг банкротлиги;

2. Ҳозир бўлмаган қарздорнинг банкротлиги. Қарздорни банкротликнинг соддалаштирилган таомили бўйича банкрот деб топиш (тугатилаётган ёки ҳозир бўлмаган қарздор) ҳақидаги аризани қабул қилишда кредиторлик қарзларининг миқдори аҳамиятга эга эмас.

Агар қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаганлиги ва ёки ўз устав фондини шакллантирмаганлиги муносабати билан тугатилиши тўғрисида қарор қабул қилинган юридик шахснинг мол-мулки қиймати кредиторларнинг талабларини қондириш учун етарли бўлмаса, бундай юридик шахс қонунда назарда тутилган тартибда тугатилади. Назарда тутилган ҳолатлар аниқланган тақдирда, тугатиш комиссияси (тугатувчи) тугатилаётган юридик шахсни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза билан иқтисодий судга ёки қонун ҳужжатларида назарда тутилган тегишли чораларни кўриши учун давлат солиқ хизмати органларига мурожаат этиши шарт. Ушбу талаб бузилишига йўл қўйган тугатиш комиссиясининг раиси ёки тугатувчи тугатилаётган юридик шахснинг пул мажбуриятлари ва (ёки) мажбурий тўловлари юзасидан қондирилмаган талаблар бўйича субсидиар жавобгар бўлади. Тугатилаётган юридик шахснинг банкротлигида кузатув, суд санацияси ва ташки бошқарув таомиллари қўлланилмайди.

Ўз фаолиятини тугатган қарздор якка тартибдаги тадбиркор ёки тугатилаётган юридик шахснинг раҳбари ҳозир бўлмаган ва уларнинг турган жойини (яшаш жойини) аниқлашнинг имкони бўлмаган тақдирда, ҳозир бўлмаган қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза, кредиторлик қарзи миқдоридан қатъи назар, кредитор, банкротлик тўғрисидаги ишлар бўйича давлат органи, давлат солиқ хизмати органи ёки бошқа ваколатли орган, шунингдек прокурор томонидан берилиши мумкин. Иқтисодий суд ҳозир бўлмаган қарздорни банкрот деб топиш ҳақидаги аризани ўз иш юритувида

қабул қилиб олган кундан эътиборан 2 ҳафталик муддат ичида қарздорни банкрот деб топиш ва тугатишга доир иш юритишни бошлаш тўғрисида қарор қабул қилади. Ҳозир бўлмаган қарздорнинг банкротлигида кузатув, суд санацис ва ташқи бошқарув таомиллари қўлланилмайди. Тугатиш бошқарувчиси ҳозир бўлмаган қарздорнинг мол-мулкани аниқлаган тақдирда суд мазкур бошқарувчининг илтимосномасига биноан банкротликнинг соддалаштирилган таомилини бекор қилиш ҳамда банкротликнинг умумий таомилларига ўтиш тўғрисида ажрим чиқариши мумкин.

Қонунда банкротликка олиб келган ғайриқонуний ҳаракатлар ҳақида тушунча берилган. *Банкротликка олиб келган ғайриқонуний ҳаракатлар* – қарздорга ёки кредиторларга зарар етказган мансабдор шахсларнинг ёки қарздор мол-мулки эгасининг ёхуд кредиторлар ёки бошқа шахсларнинг қасдан қилган ҳаракатлари билан боғлиқ қоидабузарликлар:

қарздор мол-мулкнинг ёки мажбуриятларининг ҳаммасини ёхуд бир қисмини яшириш;

қарздорнинг хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ ҳисобга олишга оид ҳар қандай ҳужжатини яшириш, йўқ қилиш, бузиб кўрсатиш, сохталаштириш;

мол-мулкни (шу жумладан пул маблағларини) яшириш мақсадида бошқа юридик ва жисмоний шахсларга бериб юбориш;

бухгалтерия ҳужжатларига зарур ёзувларни киритмаслик;

қарздорнинг кредитга олинган ва ҳақи тўланмаган мол-мулкнинг ҳаммасини ёки бир қисмини сотиш, йўқ қилиш, гаров сифатида қўйиш;

мансабдор шахсларнинг ёки қарздор мол-мулки эгасининг шахсий манфаатларини ёхуд учинчи шахсларнинг манфаатларини кўзлаб қарздорнинг тўловга қобилиятсизлигини ошириш;

айланма маблағларни қайтармай бошқа мақсадларга ишлатиш;

кредиторларга зарар етказиш мақсадини кўзлаган ҳолда қасдан банкротликка олиб келиш;

кредиторнинг талабларини бошқа кредиторларнинг зарар кўриши ҳисобига афзалроқ қондириш, шундай қондиришга розилик бериш;

қарздорнинг пул мажбуриятлари ва/ёки мажбурий тўловлар бўйича мажбуриятини бажаришдан қочиш мақсадида қасдан ўзини ўзи тугатиши.

ЎЗР Жиноят кодексининг 180-моддасида сохта банкротлик учун, 181-моддасида банкротликни яширганлик учун, 181-1-моддасида қасдан банкротликка олиб келганлик учун жиноий жавобгарлик жазолари белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 14 августдаги 224-сонли қарори билан “Сохта банкротлик, банкротликни яшириш ва қасдан банкротликка олиб келиш аломатларини аниқлаш қоидалари” тасдиқланган. Ушбу қоидаларда қуйидаги тушунчалар ҳам берилган:

Тўловга қобилиятсизлик — қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторларнинг талабларини қондириш ва/ёки мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини бажаришга қодир эмаслиги, агар улар томонидан мажбуриятнинг бошланган кунидан 3 ой муддатда, шахар барпо этувчи ва унга тенглаштирилаётган корхоналар учун эса — 6 ой мобайнида тегишли мажбуриятлар ва/ёки вазифалар бажарилмаса;

Сохта банкротлик — хўжалик юритувчи субъектнинг ўз мажбуриятларини иқтисодий жиҳатдан бажара олмаслиги ҳақида била туриб, ҳақиқатга тўғри келмайдиган эълон бериши кредиторларга кўп миқдорда зарар етказилиши;

Банкротликни яшириш — хўжалик юритувчи субъектнинг ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумот ва ҳужжатларни тақдим этиш, бухгалтерлик ҳисоботларини бузиб кўрсатиш йўли билан иқтисодий жиҳатдан ўзининг тўловга қодирлигини йўқотганлигини ёки иқтисодий ночорлигини бошқача тарзда қасдан яшириши кредиторларга кўп миқдорда зарар етказилиши;

Қасдан банкротликка олиб келиш — шахсий манфаатлари ёки бошқа шахсларнинг манфаатлари учун яқка тартибдаги тадбиркор ёки юридик шахснинг бошқарув органи, кузатув кенгаши таркибига қирадиган шахс, муассис (иштирокчи) ёхуд юридик шахснинг мулкдори томонидан қасдан

тўловга қобилиятсизлигини юзага келтириш ёки ошириш содир этилиши, ушбу якка тартибдаги тадбиркорнинг ёки юридик шахснинг иқтисодий ночорликка (банкротликка) олиб келиши.

Суд бошқарувчиси томонидан банкротлик тўғрисида иш қўзғатишдан олдинги 2 йилгача бўлган даврдаги фаолият таҳлил қилинади. Суд бошқарувчиси қоидаларда назарда тутилган маълумотлар ва ҳужжатларни ўрганиш учун аудиторлик ва баҳолаш ташкилотларини жалб қилиш ҳуқуқига эга. Таҳлил натижалари бўйича суд бошқарувчиси томонидан сохта банкротлик, банкротликни яшириш ёки қасдан банкротликка олиб келиш аломатлари мавжудлиги тўғрисидаги хулоса ёхуд ушбу аломатларнинг мавжуд эмаслиги, шунингдек таҳлил қилиш учун зарур маълумотлар ва ҳужжатларнинг йўқлиги тўғрисидаги хулоса тузилади. Сохта банкротлик, банкротликни яшириш ёки қасдан банкротликка олиб келиш аломатлари мавжудлиги тўғрисидаги хулоса имзолангандан кейин 10 иш кунидан кечикмай кредиторлар йиғилишига, иқтисодий судга ва прокуратура органларига тақдим этилади. Агар бундай аломатлар мавжуд бўлмаса, хулоса кредиторлар йиғилишига ва иқтисодий судга тақдим этилади.

Ўзбекистон Республикасининг ваколатли давлат органида бундай хулосани кўриб чиқиш ва улар бўйича фикрни тақдим этиш учун доимий ишловчи комиссия ташкил қилинган бўлиб, иқтисодий суд хулосанинг асослигини ўрганиш учун ушбу комиссияга сўровнома юбориш ҳуқуқига эга. Комиссия хулоса ва унга илова қилинган материалларни *бир ой ичида* кўриб чиқиб, натижаси бўйича тақдим этилган материаллар асосида хулосани тасдиқлайди ёхуд унинг асоссизлигини тасдиқлайди ва иқтисодий судга тақдим этади.

Такрорлаш учун саволлар

1. *Ўзбекистон Республикасида банкротлик тўғрисидаги қонунчиликнинг ривожланишини ёритиб беринг.*
2. *Банкротликка оид муносабатларда кредиторлар йиғилиши ва*

уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тартибини изоҳланг.

3. *Суд бошқарувчилари ва улар фаолиятини тартибга солишнинг ҳуқуқий жиҳатларини тушунтириб беринг.*
4. *Банкротлик тўғрисидаги ишлар бўйича қабул қилинадиган суд ҳужжатлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?*

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”, 2018 й. – 376 б.
2. Эгамбердиев Э. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқи // Ҳаёт ва қонун, 1996, 6-сон.
3. Шуқуруллаев А. Банкротликка оид қонунчилик мазмун-моҳияти. // Олий хўжалик суди ахборотномаси. 2009, № 9.
4. Окюлов О. Сохта банкротликка оид қонунчиликни такомиллаштиришнинг айрим масалалари // Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Ахборотномаси. 2012. № 4. – Б. 43-46.
5. Мамасиддиқов М.М. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқи // Ҳаёт ва қонун, 2003, 6-сон. – Б. 50-51.
6. Азимов М.К. Низоларни хўжалик судларига тааллуқлилиги. «Хўжалик ва ҳуқуқ», 1998, 2-сон.
7. Ўзбекистон Республикасининг “Банкротлик тўғрисида”ги Қонунига шарҳлар. М.К.Азимов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: НМАК БТ “Шарк”, 2007.
8. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Муаллифлар жамоаси. Отахонов Ф.Х.нинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: Адолат, 2007. – 466 б.
9. Тадбиркорлик соҳасида маъмурий тартиб-қоидалар бўйича қўлланма. Ғ.Б.Ҳидоятлов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: НМАК БТ “Шарк”, 2011.
10. Ибротова Ф.Б. Айрим тоифадаги қарздорлар банкротлигининг ҳуқуқий муаммолари. Монография. – Тошкент: ТДЮИ, 2012. – 405 б.

6-мавзу. Корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш

1. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тушунчаси ва ҳуқуқий асослари.
2. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш субъектлари ва объектлари.
3. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш усуллари.
4. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тартиби.

1. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тушунчаси ва ҳуқуқий асослари

Мулкий муносабатларни такомиллаштириш, мулкчиликни таркибий ўзгартириш бозор иқтисодиёти шароитидаги мамлакатлар учун энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Шу боисдан, Ўзбекистонда мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб мулкий муносабатларга, жумладан, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларига алоҳида эътибор қаратилди. Маълумки, тоталитар тузумда иқтисодий ҳаёт сохта сиёсат, мафкуравий мақсадларга бўйсундирилади. Сиёсат ва мафкура иқтисодиётдан устун ҳисобланади ҳамда иқтисодиётни ривожлантириш стратегияси уларга мослаштирилади. Собиқ Иттифок даврида тадбиркорлик, бизнес билан шуғулланиш ниҳоятда чекланган бўлгани боис, бундай фаолият билан шуғулланганлар чайковчи сифатида жиноий жавобгарликка тортилган. Шунинг учун ҳам халқда, ҳам давлатда мазкур мулкка нисбатан мулкдорлик ҳисси мавжуд бўлмаган. Бу эса, унинг талон-тарож қилинишига сабаб бўлган. Ўша вақтда амалда бўлган ушбу тизимдан фарқли равишда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг асосий моҳияти жамиятдаги мулкни ҳақиқий мулкдорлар қўлига топширишдан иборат. Бунда мулкдор ўз мулкини авайлаб-асрайди, уни ўзгалар томонидан талон-тарож этилишига йўл қўймайди ва энг асосийси ўз мулкдан даромад олиш мақсадида фойдалана олади.

Давлат тасарруфидан чиқариш – бу давлатнинг иқтисодиётдаги ҳаддан ташқари ролини қисқартиришга йуналтирилган давлатнинг мулкка эгаллигини қайтадан ташкил қилишдир. Бундан ташқари, давлат тасарруфидан чиқариш хўжалик бошқаруви функцияларининг катта қисмини давлатдан четлаштириш, корхоналарга тегишли ваколатларни бериш, вертикал хўжалик алоқаларни горизонтал муносабатларга алмаштиришни англатади.

1991 йил 19 ноябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ, **давлат тасарруфидан чиқариш** – давлат корхоналарини ва ташкилотларини хўжалик ширкатлари ва жамиятларига, оммавий мулк бўлмайдиган бошқа корхоналар ва ташкилотларга айлантиришдир.

Давлат тасарруфидан чиқаришда давлатга тегишли бўлган корхоналар ва ташкилотлар хусусий мулкдорлар томонидан сотиб олинади. Бунда юридик шахслар каби жисмоний шахслар ҳам, уларнинг бир гуруҳи ҳам давлат корхоналари ва ташкилотларининг мулкдорлари бўлиши мумкин. Давлат тасарруфидан чиқариш жараёни давлат эгаллигини сақлаб қолади ва корхоналарнинг давлат секторида қолганларини амал қилишини самарадорлигини оширишга йуналтирилган бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ, **хусусийлаштириш** – жисмоний шахсларнинг ва давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларнинг оммавий мулки объектларини ёки давлат акцияли жамиятларининг акцияларини давлатдан сотиб олишидир.

Хусусийлаштириш иқтисодий тушунча бўлиб, мулкка эгаллик ҳуқуқини давлатдан корхоналар ва алоҳида шахсларга берилиши, хусусий секторга давлат хизматлари кўрсатилишини чеклашни ёки хусусий ташаббускорлик учун кенг имкониятлар бериш мақсадларида давлатнинг фаолият соҳасини торайтиришни билдиради. Бу жараён янги мулкдорлар синфини вужудга келишига кумаклашади, зеро усиз бозор иқтисодиётини шакллантириш мумкин эмас. Бошқача айтганда, хусусийлаштириш дейилганда фуқаролар ва давлатга

тааллуқли бўлмаган юридик шахсларни давлат мулки объектларини ёки давлат акцияларини давлатдан сотиб олиши тушунилади. Ўз навбатида, хусусийлаштириш давлат ҳуқуқий воқеилиги сифатида давлатда мавжуд мулкий муносабатларни ўзгартириш ҳисобланади. Демак, хусусийлаштириш – бу мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва нодавлат мулк шаклларини ривожлантиришни билдириб, монополлашган бозор иқтисодиётидан эркин бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқ ҳодисадир. Мазкур ҳодиса давлат мулки монополиясини тугатишга қаратилган бўлиб, у антимонопол характерга эга, яъни мулкдорлар, мустақил товар ишлаб чиқарувчиларни кўпайтириб, соғлом рақобат муҳитига йўл очади. Ўз навбатида, хусусийлаштиришнинг асосий мақсади мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва кўп укладли мулк шаклларини ташкил этиш эвазига мулкдор синфини шакллантириш, аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий қўллаб қувватлаш, аҳоли ўсишини ҳисобга олиб, аста-секин ижтимоий кафолатлар тизимига ўтиш ва аҳолини турмуш тарзини оширишдир. Давлат мулкни хусусийлаштириш тушунчаси ҳам давлатнинг ўз ихтиёридаги ишлаб чиқариш воситалари, мол-мулк объектларини, корхоналар, уй-жой, транспорт воситалари, табиат ресурслари ва бошқаларни давлат тасарруфидан чиқариши ва фуқаролар, жамоалар, шунингдек, давлатга тегишли бўлмаган юридик шахсларга бериши ёки сотилиши, давлат мулки асосида турли (акцияли, хусусий, оилавий, қўшма, аралаш, корпоратив) мулк шаклларини вужудга келтиришни англатади. Давлат мулкни хусусийлаштириш давлат мулкни келгусида шу мулк негизида хўжалик фаолияти юритувчи ва унинг натижалари бўйича тўлиқ мулкий масъулиятни зиммасига олувчи иқтисодий субъектларга турли шартларда бериш ёки сотиш орқали амалга оширилади ва мулк эгасини ўзгартиришни назарда тутаяди.

Давлат тасарруфидан чиқариш – давлат корхоналарини ва ташкилотларини жамоа, ижара корхоналарига, хўжалик жамиятлари ва ширкатларига, давлатга қарашли мулк бўлмайдиган бошқа корхоналар ва ташкилотларга айлантириши.

Хусусийлаштириш – жисмоний шахсларнинг ва давлатга таълуқли бўлмаган юридик шахсларнинг давлат мулки объектларини ёки давлат акцияли жамиятларнинг акцияларини давлатдан сотиб олиш.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш хусусида фикр юритар эканмиз, қуйидаги масалаларга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. **Биринчидан**, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тушунчаларини ўзаро фарқлаш лозим. Давлат тасарруфидан чиқариш бу давлат мулкни жамоат ва хусусий мулкка айланиши, хусусийлаштириш эса, давлат мулкни хусусий мулкка ўтишидир. Мулкни давлат тасарруфидан чиқаришдан фарқли равишда хусусийлаштиришда хусусийлаштирилаётган мол-мулк объекти шакли оқибатда ўзгаради – оммавий мулкдан хусусий мулкка ўтади. Бошқача айтганда, хусусийлаштириш мулкка эгалликни давлат тасарруфидан чиқариш йўналишларидан бири бўлиб, уларни фуқаролар ва юридик шахсларнинг хусусий эгаллигига берилиши билан яқунланади. **Иккинчидан**, адабиётларда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга берилган таъриф маълум бир тушунмовчиликларни келтириб чиқаради. Масалан, айрим адабиётларда давлат тасарруфидан чиқариш дейилганда, давлат корхоналари ва ташкилотларини жамоа ижара корхоналарига, акцияли жамғармаларига, давлатга қарашли бўлмаган бошқа корхоналар, ташкилотларга айлантирилиши тушунилади,³⁶ деб қайд этилган.

³⁶ Зокиров И. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик ҳуқуқи. – Тошкент: Адолат, 1996. – Б. 156.

Ҳар бир соҳа фаолиятининг ўзига хос тамойиллари бўлганидек, хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқаришнинг ҳам белгиланган тамойиллари мавжуд. Қуйидагилар давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг асосий принциплари ҳисобланади:

давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш шакллари мекнат жамоасининг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда аниқлаш;

давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш вақтида мулкни пулли ва пулсиз топширишни қўшиб олиб бориш;

пулсиз ва пулли хусусийлаштириладиган мулкдан улуш олишда фуқароларнинг ҳуқуқлари тенглиги;

давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш шароитида барча фуқаролар ижтимоий ҳимоя қилинишини таъминлаш;

ошкоралик давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тадбирларини амалга ошириш устидан давлат ва жамоат назоратини йўлга қўйиш;

рақобат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талабларига риоя этиш.

Хусусийлаштиришнинг стратегияси ва тактикаси қуйидагилардан иборат:

биринчидан, хусусийлаштириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг ички мантиқига бўйсундирилган бўлиб, уларнинг ўзагини ташкил этиши керак;

иккинчидан, давлат бош ислохотчи экан, хусусийлаштириш жараёни ҳам бошқарилиши керак;

учинчидан, мулкчилик шаклидан қатъи назар қонун устуворлигини таъминлаш керак;

тўртинчидан, хусусийлаштириш жараёнида аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш устивор аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаш керак;

бешинчидан, жаҳон тажрибасини ўрганган ҳолда инқилобий сакрашларсиз, яъни эволюцион йўл билан босқичма-босқич хусусийлаштиришни амалга ошириш керак.

Сўнги йилларда хусусийлаштириш шакл ва услубларини такомиллаштириш, корхоналарни тўлик ва акцияларнинг давлат пакетларини хусусий мулкка сотиш бўйича қабул қилинган чора-тадбирлар иқтисодиётнинг амалдаги барча соҳаларида мулкчилик муносабатларини тубдан ўзгартириш жараёнларини жадаллаштириш ва чуқурлаштириш учун шарт-шароит яратди. Давлат активлари ва акциялар пакетларини нолга тенг қиймат бўйича сотиш кейинги йилларда амалга оширилган хусусийлаштириш жараёнининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Хусусий секторни кенгайтириш, кичик бизнес, фермер хўжаликлари ва тадбиркорликни жадал ривожлантириш борасида туб бурилиш амалга оширилмоқда.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг зарурияти давлатнинг мулкчилик ҳамда хўжалик юритиш соҳасидаги монополиясига барҳам бериш орқали кўп укладли иқтисодиётни вужудга келтиришдир. Чунки хусусийлаштириш натижасида турли хил мулк шакллари вужудга келади ва улар асосида турли ташкилий-ҳуқуқий шаклга эга бўлган хўжалик юритувчи субъектлар (акциядорлик жамиятлари, хўжалик жамиятлари, хўжалик ширкатлари ва ҳ.к.) ташкил этилади.

2. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш субъектлари ва объектлари

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни амалга ошириш чоғида қуйидагилар оммавий мулкни сотиб олувчи субъектлар бўлиши мумкин:

- 1) Ўзбекистон Республикасининг, бошқа давлатларнинг фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар;
- 2) давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахслар;
- 3) ажнабий юридик шахслар.

Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши ман этилган шахслар давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган объектларни сотиб олишлари, танлов ва ким ошди савдосида харидор сифатида қатнашишлари,

хусусийлаштирилаётган корхоналарнинг акцияларини сотиб олишлари мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонунининг 4-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси оммавий мулки объектлари тўлиқ равишда ёки қисман давлат тасарруфидан чиқарилади ва хусусийлаштирилади.

Қуйидаги давлат мулки объектлари давлат тасарруфидан чиқарилмайди ва хусусийлаштирилмайди:

1) Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасида ер (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно), ер ости бойликлари, ички сувлар, ҳаво ҳавзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси;

2) маданий мерос объектлари, давлат фондларини киритган ҳолда, шу жумладан китобларнинг, кино, фото ва фоноҳужжатлар, архивлар ва илмий-тадқиқот муассасаларининг фондлари, музейлар ва музей бойликлари, шунингдек муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар;

3) Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг, валюта захирасининг, давлат мақсадли жамғармаларининг, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг маблағлари, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг олтин захираси;

4) пул муомаласи бўйича хизмат кўрсатувчи давлат ташкилотлари, қимматли қоғозларни, орденларни, медалларни ва почта тўлови белгиларини ишлаб чиқаришни таъминловчи корхоналар ва ташкилотлар;

5) Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг, Миллий хавфсизлик хизматининг ва Ички ишлар вазирлигининг корхоналари, муассасалари ва ҳарбий-техникавий мол-мулки (саноатда қайта ишлов берилгунига қадар, шунингдек саноатда қайта ишлов берилиши мумкин бўлмаган мол-мулк);

6) ионловчи нурланиш манбаларидан фойдаланиб илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишларини олиб борувчи, рентген ускуналари, асбоб-ускуналар ва жиҳозларни ишлаб чиқиш, тайёрлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва объектлар;

7) радиоактив моддаларни кавлаб олиш, ишлаб чиқариш, ташиш, қайта ишлашни, радиоактив чиқиндиларни кўмиш, уран ва бошқа бўлинувчи материалларни, шунингдек улардан ясалган буюмларни реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва объектлар;

8) қурол-яроғ ва ўқ-дорилар, химоя воситалари, ҳарбий техника, эҳтиёт қисмлар, бутловчи қисмлар ва улар учун асбоб-ускуналар, портловчи моддалар, пиротехника маҳсулотлари, шунингдек уларни ишлаб чиқариш учун махсус материаллар ва ускуналар ишлаб чиқиш, тайёрлаш, таъмирлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар;

9) овчилик ва спорт соҳасида фойдаланиладиган ўқотар қуроллар ва ўқ-дорилар, шунингдек тиғ қурол (совға тарзидаги миллий пичоқлар бундан мустасно) ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

10) кучли таъсир этадиган заҳарлар, гиёҳвандлик моддалари ва заҳарли моддалар ишлаб чиқарувчи, шунингдек таркибида гиёҳвандлик моддалари ва заҳарли моддалар бўлган экинлар экувчи, етиштирувчи ва уларга қайта ишлов берувчи корхоналар;

11) Ўзбекистон Республикасининг давлат захиралари. Фуқаро муҳофазаси ва сафарбарлик мақсадидаги объектлар ҳамда мол-мулк;

12) атом энергетикаси объектларини (ускуналари, тизимлари ва аппаратларини ўрнатиш) ва стратегик аҳамиятдаги объектларни қуриш ва монтаж қилиш ишларини олиб бориш, улардан фойдаланиш ҳамда уларни таъмирлашни амалга оширувчи ихтисослаштирилган корхоналар ва ташкилотлар;

13) портлаш хавфи бўлган ва заҳарли моддаларни ташишни амалга оширувчи ихтисослаштирилган корхоналар;

14) умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари;

15) санитария-эпидемиология станциялари. Суд-тиббий экспертизаси бюрolari. Атроф муҳит ҳолатини назорат қилувчи ҳамда табиатни муҳофаза қилувчи хизматлар;

16) даволаш-ишлаб чиқариш устахоналари, жазони ижро этиш муассасаларининг корхоналари;

17) махсус вазифаларни бажарадиган корхоналар (Республика махсус алоқа узели, 15361 рақамли Ҳарбий қисм, Электромагнит мослик маркази);

18) қабристонлар.

Қуйидаги давлат мулки объектларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорига биноан амалга оширилади (Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонунининг 7-моддасида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно):

1) асосий фондларининг баланс қиймати (2005 йил 1 январь ҳолатига кўра) бир миллиард сўмдан ортиқ бўлган корхоналар;

2) қимматбаҳо, нодир металллар, қимматбаҳо тошларни қавлаб олиш ҳамда қайта ишлаш корхоналари;

3) саноатнинг таянч тармоқлари: ёқилғи-энергетика, қончилик, машинасозлик ва пахтани қайта ишлаш мажмуаларининг корхоналари ва ташкилотлари. Нефть, газ ва кўмир қазиб чиқариш, қудуқлар бургулаш корхоналари ва ташкилотлари. Магистрал нефть қувурлари ва газ қувурлари, нефть маҳсулотларини оқизма ҳолда етказиб берадиган қувурлар, электр ва иссиқлик ҳосил қилувчи станциялар ва ҳудудий қозонхоналар, тизим ҳосил этадиган электр тармоқлари. Автомобилларга ёнилғи қуйиш ва газ тўлдириш станциялари;

4) қимё корхоналари (гербицидлар, минерал ўғитлар, синтетик толалар, қишлоқ хўжалиги зараркунандаларига қарши курашда ишлатиладиган заҳарли қимёвий дорилар ва шу қабиларни ишлаб чиқариш);

5) фармацевтика саноати ҳамда тиббий-биологик дори-дармонлар саноати корхоналари;

6) электр алоқаси корхоналари, телевизион, радио қабул қилиш ва радио узатиш марказлари ҳамда уларнинг муҳандислик иншоотлари;

7) ракета-космик мажмуалари, алоқа тизимлари ва уларни бошқариш воситаларини ишлаб чиқиш, тайёрлаш, таъмирлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва объектлар;

8) матбаа корхоналари ва нашриётлар;

9) ахборот ва телеграф агентликлари;

10) шифрлашда ишлатиладиган техникани ишлаб чиқариш, таъмирлаш, реализация қилиш ва ундан фойдаланишни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

11) стандартлаштириш ва метрология корхоналари ҳамда ташкилотлари;

12) таваккалчилик хавфи юқори бўлган объектлар ҳамда ички ва ташқи хавф-хатари бор ишлаб чиқариш объектлари қуриш ҳамда улардан фойдаланишни, улар учун усқуналар, назорат қилиш ва фалокатларнинг олдини олиш тизимларини тайёрлашни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

13) ёнғинга қарши автоматика воситаларини, қўриқловчи, ёнғиндан огоҳлантирувчи ва қўриқлаш-ёнғиндан огоҳлантиришга мўлжалланган сигнал бериш воситаларини лойиҳалаш, таъмирлаш, монтаж қилиш, соzлашни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

14) сув хўжалиги ҳамда мелиорация тизимларини лойиҳалаш, қуриш, таъмирлаш ҳамда улардан фойдаланишни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар, авария-қутқарув кемалари, гидротехника иншоотларини техник назорат қилиш кемалари;

15) муҳандислик инфратузилмаси объектлари: туман марказлари ва шаҳарларнинг электр, иссиқлик ва газ таъминоти, водопровод-каналзация хўжалиги, ташқи ёритиш, ташқи ободонлаштириш объектлари, шунингдек бундай объектларни лойиҳалаш, қуриш, улардан фойдаланиш ва уларга хизмат кўрсатишни амалга оширувчи корхоналар;

16) темир йўл, ҳаво ва дарё транспортида йўловчилар ҳамда юқлар ташишни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

17) шаҳарда йўловчилар ташишни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар. Ҳарбий турдаги автомобиль колонналари;

18) вазирликлар, давлат кўмиталари, идораларнинг олий, ўрта махсус ва касб-хунар ўқув юртлари, шунингдек умумтаълим муассасалари;

19) Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг, Ўзбекистон кишлоқ хўжалиги илмий-ишлаб чиқариш марказининг ташкилотлари. Давлат илмий марказлари;

20) давлат наслчилик хўжаликлари ва фермалари, от заводлари, элита-уруғчилик хўжаликлари, уруғчилик ва селекция станциялари, давлат уруғчилик инспекциялари ва кишлоқ хўжалик экинларининг технологик сифатини баҳолаш лабораториялари, нав синов станциялари ва участкалари;

21) почта алоқаси корхоналари;

22) ўрмон хўжалигининг, геология, картография-геодезия, гидрометеорология хизмати корхоналари ва ташкилотлари ҳамда уларнинг ахборот марказлари;

23) саноатнинг қаттиқ чикиндилари ва рўзғор чикиндилари кўмиладиган майдонлар, бинолар, иншоотлар ва кўмиш учун керакли ускуналар, чорва моллар кўмиладиган жойлар;

24) машина синаш станциялари, элеваторлар, музлаткичхоналар, омбор хўжалиги объектлари;

25) Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида жойлашган давлат санаторий-курорт хўжаликлари;

26) концерт-томоша кўрсатиш муассасаларининг корхоналари ва объектлари, кинолаштириш объектлари, шунингдек кутубхоналар ва ўқув заллари;

27) соғлиқни сақлаш муассасалари;

28) ветеринария хизмати, ўсимликларни ҳимоя қилиш хизмати корхоналари ва муассасалари;

29) ногиронлар, қариялар ва фуқароларнинг ижтимоий жиҳатдан ҳимоя этилмаган бошқа тоифалари қаровда бўладиган уйлар ва интернатлар;

30) болалар, ўсмирлар ва ёшларнинг соғломлаштириш муассасалари;

31) маросимлар ўтказиш бўйича хизматлар кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотлар.

3. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш усуллари

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш усуллари. Бозор муносабатлари кўп укладли иктисодиёт бўлганлиги учун давлат мулкани хусусийлаштириш ҳам бир нечта шакл ва усулларда амалга оширилади. Жаҳоннинг турли мамлакатларида хусусийлаштиришнинг таҳлили унинг етгита асосий усулини алоҳида ажратиб олиш имконини беради:

1. Давлат корхоналари акцияларининг очиқ сотувини ўтказиш. Фонд бозорлари етарли ривожланмаган мамлакатларда акцияларни очиқ сотиш қийин бўлиб, қимматга тушиши мумкин. Бу кенг кўламли реклама компаниясига заруриятдан келиб чиқади. Лекин бу савъй-харакатлар тамомила ўзини оқлайди. Масалан, Ямайкада шундай компания давлат банкани сотиш бўйича ким ошди савдосида мувафакятли ўтказилишига ёрдам берди.

2. Акцияларни ким ошди савдоси йўли орқали сотиш. Хусусийлаштиришнинг кенг тарқалган бу усули ким ошди савдоси орқали амалга оширилиши керак. Бунда порахўрлик ва айрим фуқароларга устунлик берилиши олди олинади. Чунончи, Мексикада хусусийлаштиришнинг дастлабки босқичи корхоналар ҳукмрон партиёга яқин турган шахсларга анча-мунча арзон нархларда сотилишида айблаш туфайли кўплаб бахслар келтириб чиқарган эди.

3. Давлат корхоналарини хусусий инвестрларга сотиш. Бу усул ёхуд объектни тўғридан-тўғри сотиб олиш, ёхуд акциялар пакетини сотиб олиш йўли билан амалга оширилади. Хусусий инвестрлашни йирик корхоналар учун самарасиз ҳисоблайдилар, чунки давлат акцияларининг назорат пакетини ўз қўлида сақлаб қолади, бу эса келгуси мувафакятлар олдида масъулият кучли бўлган асноларда инвестиция тўғрисидаги қарорларни қабул қилишда ўз

аксини кўрсатиш мумкин. Янги инвестициялар ёхуд акцияларни очиқ сотиш ёхуд хусусий бадаллар билан жалб этиш мумкин.

4. Корхонанинг мулкани сотиш ва кейинчалик мавжуд қарзларни тўлаш йўли билан давлат корхонасини тугатиш. Бу услубдан фақат ички қайта қуришлар йўли билан корхонани сақлаб қолишга бўлган жамики умидлар йўққа чиққанида фойдаланилади. Польшада саноат корхоналарини хусусийлаштириш чоғида бу усул кенг қўлланилган.

5. Давлат корхонасини алоҳида бўлинмаларга ажратиш ёки бўлиш ва қайта қуриш йўли билан уларни қисмлар бўйича сотиш. Иқтисодиёт марказлаштирилган кўпгина мамлакатларда йирик корхоналар турли турдаги кўпдан кўп корхоналарни ўз ичига олади. Ҳар қандай хусусийлаштириш амалга оширилишидан аввал уларни ажратиш ва кичиклаштириш лозим бўлади. Бунда корхонанинг фойда келтирувчи бўлинмалари алоҳида корхоналар тарикасида сотилади.

6. Корхонанинг раҳбарлар ва меҳнат жамоаси томонидан сотиб олиниши. Бу ҳолда корхонани меҳнат жамоаси томонидан акционерлаш дастури (USOP) энг муҳим усул ҳисобланади. USOP шундай механизм ҳисобланадики, у корхона жамоасига бўлғуси жамғармалар ҳисобидан қайтариладиган қарзлар олиш имконини беради. Қарзлар қопланиши билан акциялар уларни сотиб олишда иштирок этган ҳар бир ходимнинг ўз мулкига айланади. Бундай мулк турини шакллантириш замирида бир томондан бозор ва фойдага йўналганлик, иккинчи томондан ходимнинг ижтимоий муҳофазаланганлиги ётадики, бу ходим ўз корхонаси мулкига эгалик қилиши билан узвий боғлиқдир. USOP дастуридан бу ҳолатда солиқ имтиёзлари берилиши туфайли АКШда тез-тез фойдаланилади.

7. Давлат корхонасининг хусусий шахс томонидан ижарага олиниши ёки давлат ва хусусий корхоналар ўртасида корхонани бошқариш тўғрисида битим тузиш. Бундай ёндашув олис муддатдаги истикболда кескин чекланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ, мамлакатимизда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш қуйидаги *шаклларда* амалга оширилади:

1) давлат корхонасини хўжалик ширкати ёки жамиятига айлантириш;

2) давлат мол-мулкани танлов йўли билан ва ким ошди савдосида давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларга ва жисмоний шахсларга сотиш шаклида, шунингдек Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа шаклларда амалга оширилиши мумкин.

Давлат корхонасини хўжалик ширкати ёки жамиятига айлантириш шакли ҳозирда амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ қуйидаги икки хил усулда амалга оширилади:

1) давлат корхоналари ва давлат муассасаларини акциядорлик жамияти шаклидаги хўжалик жамиятига айлантириш;

2) давлат корхоналари ва давлат муассасаларини масъулияти чекланган жамият шаклидаги хўжалик жамиятига айлантириш.

Давлат мол-мулкани танлов йўли билан ва ким ошди савдосида давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларга ва жисмоний шахсларга сотиш шакли ҳозирда амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ қуйидаги беш хил усулда амалга оширилади:

1) давлатга тегишли акцияларни сотиш;

2) масъулияти чекланган жамиятларнинг устав фондлари (устав капиталлари)даги давлат улушларини сотиш;

3) давлат кўчмас мулк объектларини сотиш;

4) давлат мулки объектларини харидор томонидан инвестициявий ва ижтимоий мажбуриятлар қабул қилиниши шарти билан “нул” харид қиймати бўйича сотиш;

5) давлат мулкни Давлат мулкни хорижий инвесторларга сотишда тендер савдоларини ўтказиш бўйича Давлат комиссияси қарорлари бўйича сотиш.

Давлат корхонасини жамоа корхонасига айлантириш, меҳнат жамоаси аъзолари томонидан давлат мулкни сотиб олинishi ёки бу мулкни уларга текин берилиши йўли билан амалга оширилади. Бунда жамоа корхонасининг уставида ҳар бир ходимнинг мол-мулкдаги ҳамда фойдадаги улуши белгилаб қўйилади. Мазкур миқдор ходимларнинг иш стажи, маошининг миқдори ва бошқа омиллардан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Ўзбекистонда хусусийлаштиришнинг давлат корхоналарини хўжалик жамиятлари ва ширкатларига айлантириш усули кенг қўлланилди. Хусусийлаштиришнинг мазкур усулини кенг қўллашдан мақсад, бозор иқтисодиёти шароитида фуқароларни мулкдор қилиш орқали уларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш эди. Чунки, бозор муносабатларига ўтиш даврида ишсиз фуқароларнинг сони ортади ҳамда уларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш долзарб муаммолардан бири бўлиб қолади. Айнан мана шундай вазиятда фуқаро бирорта корхонанинг акциясига эга бўлса ёки унинг низом жамғармасида ўз улушига эга бўлса, у ижтимоий жиҳатдан ҳимояланган бўлади, чунки улар вақти-вақти билан дивиденд олиб туришади. Дастлаб ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятлари ташкил этилган бўлса, кейинчалик фуқароларни хусусийлаштириш жараёнида фаол иштирокини таъминлаш учун, улар очик акциядорлик жамиятларига айлантирила бошланди. Бироқ, иқтисодий таҳлиллар мазкур жамият ва ширкатларда давлат улушининг сақланиб қолиши мақсадга мувофиқ эмаслигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам кейинги даврдаги иқтисодий ислохотлар хўжалик жамиятлари ва ширкатларидаги давлат улушларини мумкин қадар қисқартиришга ёки бўлмаса уларнинг барчасини хусусий секторга ўтказиб юборишга қаратилди. Энг ачинарлиси, мазкур корхоналарда акциядорларнинг ўз ҳуқуқларини билмасликлари ёки уларни амалга оширмасликлари, мулкдор сифатида уларнинг манфаатларига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам, корхоналарнинг корпоратив бошқарувини тубдан ислоҳ етиш долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда.

Давлат мулки объектларини танлов асосида сотиш хусусийлаштиришнинг самарали усулларида бири бўлиб ҳисобланади. Бунда танловни ўтказиш шартлари, тартиби ва муддати махсус танлов комиссияси томонидан белгилаб берилади. Танлов шартлари *ижтимоий* ҳамда *инвестициявий* шартлардан иборат бўлади. Ижтимоий шартларга аввалги ишчи ўринларини сақлаб қолиш, қўшимча ишчи ўринларини яратиш, ходимларнинг малакасини ошириб бориш, меҳнатни муҳофаза қилиш, корхонанинг фаолият соҳасини ўзгартирмаслик кабилар киради. Инвестицион шартларга корхона реконструкция қилиш, замонавий ускуналар сотиб олиш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва шу кабилар киради.

Давлат мулки объектини ким ошди савдосида сотиб хусусийлаштиришдан мақсад, бюджетга кўпроқ маблағ туширишдан иборат. Бунда давлат мулки объекти бир мунча юқори нархда сотилади ва уни сотиб олувчиларга ҳеч қандай шартлар қўйилмайди. Агарда хусусийлаштирилиши лозим бўлган корхона ҳеч кимни қизиқтирмаса ва унга харидор топилмаса, у тугатилади ҳамда унинг балансида бўлган мулклар сотиб юборилади. Хусусийлаштиришни самарали амалга оширишнинг асосий шартларидан бири хусусийлаштирилаётган корхонага нисбатан хусусийлаштириш усулини тўғри танлай билишдир. Масалан, аксарият ҳолларда иқтисодий жиҳатдан самарасиз ишлаётган корхоналар хусусийлаштиришга ҳаракат қилинади. Бироқ, мазкур тоифадаги корхоналар ҳеч кимни қизиқтирмайди ёки улар жуда паст нархларда сотиб юборилади. Шунинг учун ҳам, Англияда дастлаб даромад келтирувчи корхоналар хусусийлаштирилган. Чунки, бундай корхоналарнинг акцияларига талабгорлар кўп бўлади ва ушбу корхоналар анча юқори нархда сотилади. Бу эса, давлат бюджетига катта даромад келтиради.

Шарқий Европа ва собик Иттифокнинг кўпгина мамлакатларида, яъни Чехия, Словакия, Польша, Россия, Қозоғистон ва бошқа давлатларда оммавий хусусийлаштириш давлат корхоналарининг акциялари аҳоли ўртасида ваучер тарқатиш йўли билан ё бепул, ё бўлмаса, энг кам тўловлар эвазига тақсимланишини назарда тўтган эди. Ваучерлар – бу сертификатлар ёки

олдиндан бериладиган гувоҳномалар бўлиб, улар аҳоли ўртасида тақсимланади ва ўз эгаларига улар учун ким ошди савдосида сотувга қўйиладиган давлат корхоналарининг акцияларини олиш ёхуд уларни ваучерлардан фойдаланиш бўйича воситачилик вазибаларини бажаришга тайинланган инвестиция фондларига қўйиш ҳукукини беради.

Ўзбекистонда хусусийлаштиришнинг ваучерлаштириш йўли бўйича олиб борилиши учун бир қатор қатъий ички ва ташқи тақлифлар бўлишига қарамасдан, ушбу усулдан воз кечилди. Воз кечишнинг сабаби қуйидагилардан иборат: *биринчидан*, мол-мулкнинг қийматини баҳолаб, унинг миқдориди чеклар, ваучерлар ва бошқа шунга ўхшаш қимматли қоғозлар чиқариш ҳамда бу қоғозларни бутун аҳоли ўртасида тенг тақсимлаш – ижтимоий адолат тамойилига риоя қилиш эмас, балки социалистик сунъий равишда тенглаштиришнинг бузилган бир шакли, холос; *иккинчидан*, мол-мулкни бепул тарқатиш уни асраб-авайлаш ва қўпайтириш хақида қайгуришга олиб келмайди.

Бозор ислохотларига ўтишнинг Ўзбекистон моделига кўра мамлакат ва халқнинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий, маданий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қўп укладли иқтисодиётни яратиш ва хусусийлаштириш дастури ишлаб чиқилган ҳамда амалиётга татбиқ этилмоқда. Шунга кўра Ўзбекистонда, *биринчидан*, давлат мулки мулкнинг янги эгасига фақат сотиш нули билан берилиши мумкин. Бу мулк объектларининг тўғри тақсимланиши ва улардан самарали фойдаланишни таъминлайди. *Иккинчидан*, давлат мулкни хусусийлаштиришнинг махсус дастури ишлаб чиқилган ва у босқичма-босқич амалга оширилади. Хусусийлаштириш бўйича барча ишлар изчил, бир тизимда олиб борилади. Мулкка муносабатдаги узгаришлар жараёни ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган хусусийлаштиришнинг давлат дастури ва тармоқ, минтақа дастурлари асосида амалга оширилади. *Учинчидан*, хусусийлаштириш муаммолари йирик бошқарув ва ишлаб чиқариш тузилмаларини монополиядан чиқариш, уларнинг таркибидан савдо объектлари ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ажратиб олиш,

шунингдек, муқобил рақобатчи ишлаб чиқариш корхоналарини яратиш йўли билан бирга ҳал этилади.

Давлат тасарруфидан чиқаришнинг асосий йўллари қуйидагилар ҳисобланади:

- 1) бозорни либераллаштириш;
- 2) тижоратлаштириш;
- 3) аралаш корхоналар сферасини ташкил қилиш ва кенгайтиришни рағбатлантириш;
- 4) денационализация.

Бозорни либераллаштириш турли хўжалик субъектлари фойдаланиши учун кенг имкониятлар очишни мўлжаллайди. Бу давлат тулик монополияси мавжуд бўлган бозорлар ва иқтисодий секторларда рақобатни шакллантириш йўлидир. Давлат кичик бизнесни қўллаб-қувватлайди, хорижий капитални жалб қилишдаги тўсиқларни олиб ташлайди, иқтисодиётни монополиядан чиқариш чора-тадбирларини қабул қилади. Буларнинг барчаси бозорни анча эркинлаштиради. Бозорни либерализацияси давлат мулкчилигини ўзгартирмасдан давлат тасарруфидан чиқаришни англади.

Давлат корхоналарини тижоратлаштириш, уларни бозор механизми принциплари фаолиятига асосланган тижорат ҳисоб-китобига ўтишидан иборат. Давлат тасарруфидан чиқаришни яна бир йўли имтиёзли кредитланадиган ва солққа тортиладиган мулкчилик шаклидаги субъектлар ва давлат иштирокидаги аралаш корхоналарни ташкил қилиш ҳисобланади. Бу нафақат хорижий капитал иштирокини корхоналар ташкил қилишни, балки орасида мавжуд бўлган давлат мулкчилигининг бошқа шакллари ҳам қамраб олади.

Давлат тасарруфидан чиқаришнинг яна бир йўли – бу давлат мулкчилиги денационализациясидир. Давлат корхоналари эгаллиги нафақат хусусий қўлларга, балки банкларга, давлат корхоналари жамоасига, кооперативларга ўтиши мумкин. Давлат тасарруфидан чиқаришнинг бу барча йўллари бозор

иктисодиёти механизми хўжалигини такомиллаштириб, мулкка эгалликни умумлаштириб акс эттиради.

4. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тартиби

Турли мамлакатларда давлат корхоналарини хусусийлаштиришни режалаштириш ва амалга ошириш жараёни коида тарикасида 3 асосий босқич ажратилади:

- 1) мақсадга мавофикликни баҳолаш;
- 2) тайёргарлик тадбирлари;
- 3) амалда рўёбга чиқариш.

Биринчи босқичда хусусийлаштириладиган корхоналар танлаб олинади ва хусусийлаштириш усуллари белгиланади. Танлов ишбилармонлик фаолиятининг умумий шарт-шароитларини бозорнинг тегишли бўғимлари хусусиятини потенциал инвесторларни манфаатдорлик даражасини, молиявий ресурсларнинг мавжудлигини, корхоналар иш олиб боришнинг асосий хусусиятларини баҳолаш асосида амалга оширилади. Навбатдаги босқичда хусусийлаштирилаётган корхоналарни тайёрлаш амалга оширилади, меъёрий асослар ишлаб чиқилади, дастлабки баҳолаш бажарилади ва айрим муҳим қарорлар қилинади.

Кўпинча корхонада ишловчиларнинг манфаатлари билан боғлиқ турли зиддиятли вазиятларни бартараф этиш зарурияти туғилиши мумкин. Қискартиришлар миқдорини камайтириш, ортиқча ходимлар билан адолатли муносабат, янги иш берувчи корхонада қолдирилган ходимларнинг хизмат муддатини ҳисобга олиши шу манфаатларга тааллуқлидир.

Тайёргарлик босқичида амалга ошириладиган асосий тадбирларнинг сўнггиси қиймат баҳосини дастлабки аниқлашдан иборатдир.

Бозорнинг потенциал муносабатининг яна бир жиҳати, конкрет бозор шарт-шароитлари, тадбиркорлик фаолиятининг умумий шароитлари замирида харидорлар кайфиятини ҳисобга олишдан иборатдир. Харидор

манфаатдорлигини солиқ имтиёзлари, паст фоиз ставкалари ва шу қабила белгилаш йўли билан рағбатлантириш зарур.

Ўзбекистон Республикасининг республика мулки объектларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида қарор қабул қилиш ҳукуқи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки ваколат берган давлат бошқаруви идораларига берилади. Муниципал объектларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги қарор қабул қилиш ҳукуқи маҳаллий ҳокимият ва бошқарув идораларига берилади. Бундай қарорларни қабул қилишга ҳуқуқ берилган идоралар матнда бундан кейин оммавий мулк объектларини тасарруф этувчилар деб юритилади. Ўзбекистон Республикасининг оммавий мулкини республика мулкига ва маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулкига (муниципал мулкка) ажратишни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига биноан амалга оширади.

Корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни ўтказиш ташаббуси билан чиқиш ҳуқуқига фуқаролар, давлатга тааллуқли бўлмаган Ўзбекистон Республикасининг юридик шахслари ва бошқа давлатларнинг юридик шахслари, меҳнат жамоалари, оммавий мулк объектларини тасарруф этувчилар эгадирлар.

Буюртма оммавий мулк объектларини тасарруф этувчига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда берилади.

Давлат тасарруфидан чиқаришни, хусусийлаштиришни ўтказиш ёки ундай қилишни рад этиш тўғрисидаги қарорни оммавий мулк объектларини тасарруф этувчи буюртма тушган пайтдан бошлаб ўн кун ичида қабул қилади, ҳамда уни буюртма берганга ва давлат тасарруфидан чиқарилаётган ёки хусусийлаштирилаётган корхонанинг меҳнат жамоасига ёзма равишда етказилади.

Давлат тасарруфидан чиқариш ёки хусусийлаштириш:

- башарти, корхона давлат тасарруфидан чиқарилмайдиган ва хусусийлаштирилмайдиган корхоналар рўйхатига киритилган бўлса;

- башарти, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг корхоналарнинг мазкур тури учун назарда тутилган хусусиятлари ҳисобга олинмаётган бўлса;

- оммавий мулк объектларини тасарруф этувчи рад этишни асослаш билан бирга давлат тасарруфидан чиқариш ёки хусусийлаштиришни амалга ошириш мумкин бўлган шартлар ва муддатларни кўрсатмоғи зарур.

Корхонани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга тайёрлаш иши давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган мол-мулк таркибини аниқлашни, унинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондларини инвентаризациядан ўтказишни, корхонанинг активлари ва пасивларини баҳолашни, меҳнат жамоасида тушунтириш ишлари олиб боришни, бошқа масалаларни ҳал этишни, шу жумладан рақобат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талабларини инобатга олган ҳолда ҳал этишни ўз ичига олади.

Давлат тасарруфидан чиқариш комиссияси давлат тасарруфидан чиқарилаётган ёки хусусийлаштирилаётган корхона маблағи ҳисобидан пул тўлаш шарти билан ишнинг айрим йўналишлари бўйича экспертлар гуруҳларини тузишлари, маслаҳат берувчи, аудитор ва бошқа ташкилотларни бу ишга жалб қилишлари мумкин.

Комиссия корхона маъмурияти билан биргаликда давлат тасарруфидан чиқарилаётган ёки хусусийлаштирилаётган корхона тўғрисида давлат тасарруфидан чиқариш ёки хусусийлаштиришда қатнашаётган субъектлар учун, шунингдек жамоатчилик учун белгиланган нусхада зарур ахборот тайёрлайди.

Давлат корхонаси очик акциядорлик жамиятига айлантирилаётганда корхона раҳбари давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга доир ҳужжатларни тайёрлаш учун ишчи комиссия тузади. Комиссия бир ойлик муддатда зарур ҳужжатларни тайёрлаб, оммавий мулк объектини тасарруф этувчига тақдим этади. Зарур ҳужжатлар рўйхатини Вазирлар Маҳкамаси белгилайди.

Комиссия корхонани давлат тасарруфидан чиқариш ёки хусусийлаштириш тадбирлари режасини ишлаб чиқади ва оммавий мулк объектларини тасарруф этувчига тасдиқлаш учун тақдим этади, бу режа:

- давлат тасарруфидан чиқаришни ёки хусусийлаштиришни ўтказиш муддатларини;

- объектнинг қийматини;

- корхонани қайта ташкил этишнинг зарурат бўлганда ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктура объектларидан фойдаланишнинг мавжуд тартиби ва шартларини сақлаб қолишни ҳам назарда тутувчи лойиҳасини;

- ҳисоб-китобларнинг тавсия этиладиган шакл ва муддатини;

- имтиёзлар бериш, шу жумладан давлат тасарруфидан чиқариш қисмини бепул бериш имкониятини ўз ичига олади.

Давлат тасарруфидан чиқариш ёки хусусийлаштириш режасига бошқа масалалар ҳам киритилиши мумкин.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш объектининг сотув нархини оммавий мулк объектларини тасарруф этувчи белгилайди. Сотув нархини белгилашда объектнинг давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш вақтидаги қийматига асосланилади ҳамда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш ўтказилаётган пайтда қарор топган ҳақиқий баҳоси ҳисобга олиниши лозим.

Оммавий мулк объекти қийматининг дастлабки баҳоси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланади. Ижарачи оммавий мулк объектларини тасарруф этувчининг розилиги билан ўзи ижарага олган мол-мулкни (тўлиқ ёки қисман) сотиб олиши мумкин.

Давлат корхонасини хўжалик жамият ёки ширкатига айлантириш тартиби Ўзбекистон Республикасининг қонунлари билан белгиланади. Қуйидагилар хўжалик жамиятлари ёки ширкатларининг муассислари ёки акциялар (улуш пай) бўлишлари мумкин:

- меҳнат жамоасининг аъзолари, Ўзбекистон Республикасининг бошқа фуқаролари, ажнабий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар;

- Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатларнинг юридик шахслари;
- республика ва маҳаллий давлат бошқарув органлари номидан Ўзбекистон Республикасининг Хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси ёки унинг ҳудудий органлари.

Оммавий мулк объектлари танлов бўйича сотилиши мумкин. Танловни ўтказиш шартлари, тартиби ва муддатини оммавий мулк объектларини тегишли тасарруф этувчи тайинлайдиган танлов комиссияси белгилайди.

Давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган корхоналарни ким ошди савдосида сотишга қўйиш тўғрисидаги қарорни оммавий мулк объектини тасарруф этувчи қабул қилади. Давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган объектларнинг ким ошди савдосини ўтказиш учун оммавий мулк объектларини тасарруф этувчилар ким ошди савдоси хизматларини ташкил этадилар, бу хизматлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган тартибга мувофиқ иш қўради. Харидор томонидан сотиб олинмаган объект республика ёки муниципал мулк бўлиб туради. Бундай ҳолларда мулк объектларини тасарруф этувчи корхонани тугатиб, унинг мол-мулкни бўлак-бўлак қилиб сотиб бориш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин.

Оммавий мулк объектларини тасарруф этувчи мол-мулкни янги мулкдорга топшираётганда унга мулкдорлик ҳуқуқини тасдиқловчи ордер беради. Ордернинг нусхаси, давлат божининг миқдори ва уни тўлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Давлат корхоналари ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш шarti билан сотиб олинган тақдирда мулкдорлик ҳуқуқини тасдиқловчи ордер ҳақнинг биринчи бадали тўлангач берилади. Корхонанинг қиймати бутунлай тўлаб бўлингунга қадар оммавий мулк объектини тасарруф этувчи мол-мулкни тасарруф этиш ҳуқуқини чеклаб қўйиши, шу жумладан оммавий мулк объектларини тасарруф этувчининг розилигисиз бу мулкни сотишни ва текинга беришни тақиқлаб қўйиши мумкин.

Жисмоний шахсларнинг шахсий маблағлари, давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларнинг ўз маблағлари, кредитлар, Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид бўлмаган усуллар билан олинган бошқа молиявий маблағлар мол-мулкни сотиб олиш учун манба бўлади.

Давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган давлат корхонаси меҳнат жамоасининг аъзолари корхонани куйидаги манбалар ҳисобига сотиб олишлари мумкин:

- соф фойданинг меҳнат жамоаси аъзолари мулки бўлган қисми;
- амортизация ажратмалари ҳамда меҳнат жамоасининг мулки бўлган ва давлат корхонасида ишлатиладиган мол-мулкни сотишдан келган тушум;
- банк кредитлари ва ўзга қарз маблағлари;
- меҳнат жамоаси аъзоларининг шахсий маблағлари;
- давлат мулки бўлмаган бошқа маблағлар.

Давлат бюджетидан ажратилган маблағлардан давлат мулкни сотиб олиш манбаи сифатида фойдаланиш мумкин эмас.

Такрорлаш учун саволлар

1. *Давлат тасарруфидан чиқариш нима?*
2. *Хусусийлаштириш нима?*
3. *Қандай объектлар хусусийлаштирилиши мумкин эмас?*
4. *Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тушунчалари ўртасида қандай фарқ мавжуд?*
5. *Хусусийлаштириш тартиби қандай?*

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”, 2018 й. – 376 б.

2. Давлетов А. Процессуал ҳужжатларда юридик атамалардан тўғри фойдаланиш. «Қонун ҳимоясида», 06/2004, 10-12-бетлар.

3. Ўзбекистон Республикаси: мустақил давлатнинг бунёд бўлиши / Қ.А.Аҳмедовнинг умумий таҳрири остида/. – Т.: «Ўзбекистон», 1992.

4. Юридик энциклопедия. Юридик фанлари доктори, профессор У.Таджихановнинг умумий таҳрири остида. – Т.: «Шарқ», 2001.

5. Тадбиркорлик соҳасида маъмурий тартиб-қоидалар бўйича қўлланма. Ғ.Б.Ҳидоятлов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: НМАК БТ “Шарқ”, 2011.

6. Раҳмонқулов Х.Р., Азизов Х.Т. Тадбиркорлик субъектлари хусусий мулк ҳуқуқининг фуқаролик-ҳуқуқий кафолатлари. – Т.: 2013. – 181 б.

7. Дўстов У.Н. «Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи» фанидан услубий қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2003.

8. Бабақулов С.Б. Тадбиркорлик фаолиятини эркинлаштириш соҳасидаги ислохотлар. – Т.: ТДЮИ, 2012. – 52 б.

7-мавзу. Тадбиркорлик фаолиятининг мулкӣ асослари

1. Мулк ҳуқуқи тадбиркорлик фаолиятининг асоси сифатида.
2. Хусусий мулк асосида тадбиркорлик фаолияти юритиш.
3. Хўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи асосида тадбиркорлик фаолиятини юритишнинг хусусиятлари.
4. Тадбиркорлик субъектларининг мол-мулкӣ объектлари: асосий воситалар, пул маблағлари, қимматли қоғозлар, номоддий манфаатлар.

1. Мулк ҳуқуқи тадбиркорлик фаолиятининг асоси сифатида

Бозор муносабатларига асосланган жамиятда тадбиркорликка кенг йўл очилади. Ўзбекистонда бозор муносабатларига асосланган жамият барпо этилиши ва иқтисодийнинг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этишини давлатнинг бош юридик ҳужжати – Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида шундай белгиланган: **“53-модда. Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодийнинг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди.** (1-қисм) Демак, давлат тадбиркорлик фаолияти эркинлигини кафолатлайди. Тадбиркорликни ривожлантиришда эса **хусусий мулк** муҳим роль ўйнайди. **“Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин”.** (Ўзбекистон Конституцияси, 53-модда, 2-қисм)

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, мамлакатда маъмурий-буйруқбозликка асосланган тузумдан воз кечилди. Жамиятда демократик принциплар ва кадриятларни қарор топтириш, тадбиркорликни ривожлантириш, бозор муносабатларига асосланган янги тузумни ўрнатиш

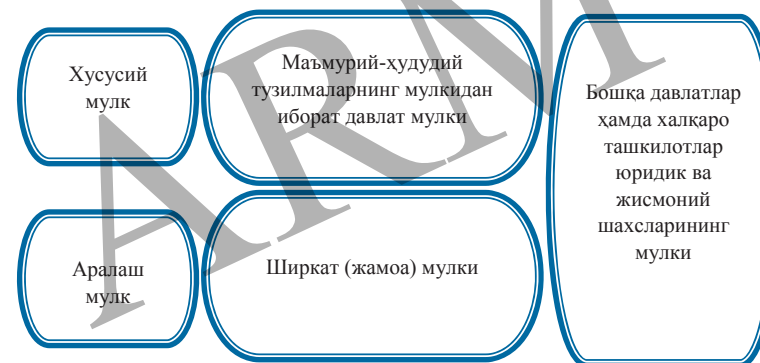
мақсадида жиддий ўзгаришлар, йирик ислохотлар амалга оширилди. Хусусан, жамиятни келажакда янги асосларда барпо этишга хизмат қиладиган қонунлар қабул қилинди. Ўзбекистон мустақиллиги ҳали расман эълон қилинмаган вақтда мамлакатимизда қабул қилинган дастлабки энг муҳим қонунлардан бири 1990 йил 31 октябрда қабул қилинган Ўзбекистоннинг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни эди. Мулк барча замонларда иқтисодиётнинг негизини ташкил этган. Бироқ собиқ Иттифоқ замонидида мулкнинг шаклларида бири саналмиш хусусий мулк ва унинг ривожланишига йўл берилмади, балки у инкор этилди. Қонундаги энг муҳим жиҳатлардан бири ҳам айнан мана қиррада намоён бўлди – Қонун хусусий мулкни эътироф этди ва унинг ривожланишига йўл очди. Хусусий мулк мулкнинг бошқа шакллари билан бир қаторда кўрилди ва бир қаторга қўйилди, юридик жиҳатдан тенг муҳофаза қилинадиган бўлди. Хусусий мулкнинг мулкнинг бошқа шакллари қаторида юридик тенг муҳофаза этилиши мамлакатда тадбиркорликнинг кенг қўламда ривожланишига замин яратди.

1991 йил 15 февралда Ўзбекистоннинг “Тадбиркорлик тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди. Гарчи тадбиркорлик билан боғлиқ барча масалаларнинг юридик ечимини топиб беролмаган ва ҳал этолмаган бўлса-да, у мамлакатимизда тадбиркорликни ривожлантиришда катта роль ўйнади. Ривожланиб бораётган бозор муносабатлари, илдиз отиб бораётган тадбиркорлик ва кенг қўламда қарор топиб бораётган ишбилармонлик муҳити амалда бўлган қонун ҳужжатларини жиддий таҳлил этишни, уларни замон талаблари ва жамият эҳтиёжлари йўлида қайтадан кўриб чиқиш ва такомиллаштиришни тақозо этарди. 2000 йил 25 майда ўша вақтгача бўлган тадбиркорлик соҳасидаги барча қонун ҳужжатлари бекор қилинди ва Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди. Мазкур Қонун олдинги қонун ҳужжатларида учрамайдиган янги қоидалар билан бойитилди, мавжуд қоидаларни янада такомиллаштирди ва кенгайтди. Бу эса тадбиркорликни янада ривожлантиришда муҳим омил бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 167-моддаси бўйича мулк шакллари:

Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонунининг 5-моддаси бўйича мулк шакллари:

Тадбиркорликнинг иқтисодий манбалари хусусий мулк ва оммавий (давлат) мулк шаклларида ташкил топади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасига мувофиқ, ҳар ким мулк ҳуқуқига эга. Ушбу Асосий Қонун-Конституциянинг 53-моддасига мувофиқ, Ўзбекистоннинг иқтисодий негизини ҳар хил шакллардаги мулк ташкил этади. Тадбиркорлик барча мулк шаклларида тенг ҳуқуқлилигига асосланади. Мазкур моддага мувофиқ, хусусий мулк "бошқа мулк шакллари каби" дахлсиздир. Мулкнинг қайси шакллардан иборат эканлиги Фуқаролик кодексидида назарда тутилади. ФКнинг 167-моддасига биноан Ўзбекистоннинг иқтисодий негизини хусусий ва оммавий мулк шакллари ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришни таъминлашга бағишланган мулкчилик тўғрисида, мулкни давлат тасарруфидан

чикариш ва хусусийлаштириш тўғрисида, ҳамда тадбиркорлик, банклар, инвестициялар, ер, монополияга қарши кураш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг қабул қилиниши республикада мулкий муносабатларнинг моҳият ва мазмун жиҳатидан жиддий ўзгаришига ва шу сабабли тадбиркорликнинг таркиб топиши ва ривожланиши учун шароит яратди.

“Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуннинг 15-моддасига мувофиқ, тадбиркорлик фаолияти тадбиркорларнинг ўз мол-мулки асосида ва (ёки) жалб этилган мол-мулк асосида амалга оширилиши мумкин. Ўз мол-мулки асосида тадбиркорлик фаолиятини асосан яқка тартибдаги тадбиркорлар амалга оширади.

Жалб этилган мол-мулк деганда олинган қарз, кредит маблағлари, ижарага олинган бинолар, транспорт воситалари ва шунга ўхшаш бошқа нарсаларни тушуниш мумкин. Қонуннинг 18-моддасига биноан тадбиркорлик фаолиятининг эркинлиги унинг иқтисодий манбаи бўлган мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилиши билан ифодаланади.

Ўтмишда жамиятнинг иқтисодий негизини асосан социалистик мулкнинг икки хил шакли, яъни, давлат ва колхоз-кооператив мулки ташкил этарди. Фуқароларнинг мулки "шахсий" мулк ва алоҳида шаклдан иборат дейилса-да, лекин ушбу мулк давлат корхоналарида, жамоат ташкилотларида меҳнат қилиш натижасида олинган даромадлар ҳисобига ташкил топиши, истеъмоллий характерга эга бўлиши ва фуқаронинг шахсий моддий ва маданий эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган бўлиши лозим эди. Шахсий мулк асосида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун иқтисодий жиҳатдан етарли бўлмаса, ҳуқуқий жиҳатдан мумкин эмас эди.

Асосий ишлаб чиқариш қурол-воситаларининг фақат давлатга тегишли бўлиши, умумхалқ мулки деб, лекин мулкнинг эгаси шахсан ким эканлиги, ким унга жавобгар бўлиши ноаниқ бўлиши мулкка нисбатан хўжасизлик, бепарволик, жамиятда умумий дангасалик ва беғамлик кайфиятларининг вужудга келишига сабаб бўлди. Фуқароларда меҳнатга нисбатан қизиқиш,

тадбиркорлик фаолияти учун керак бўлган ташаббускорлик ҳиссиётларини тарбиялашга имкон бермади.

Давлат мулкининг жамиятда эгаллаган етакчилик ўрни қонун-қоидалар моҳиятини ҳам ўзига хос равишда белгилаб берди. Масалан, давлат мулкининг таркиб топиши, уни муҳофаза қилиш ва унга асосан вужудга келадиган барча турдаги муносабатларни тартибга солишга оид қоидалар колхоз-кооператив ва айниқса фуқаронинг шахсий мулкига нисбатан тубдан фарқ қилар ва анча устун турарди.

Амалдаги қонун ҳужжатларида Ўзбекистон Конституциясига амал қилинган ҳолда, мулкнинг ўтмишда социалистик жамиятнинг синфларга бўлинишига асосланиб шаклларга ажратилишига ва қайси шаклда, кимга тегишли бўлишига қараб ўрнатилган тенгсизликка барҳам берилди. Мулкнинг кимга тегишли бўлишидан қатъи назар, тенг равишда ривожланиши учун имкониятларнинг мавжуд бўлиши ва уларни баб-баравар ҳуқуқий муҳофаза қилиш қоидалари ЎЗР ФКнинг тегишли моддаларига назарда тутилди. Иқтисодни ташкил қилувчи асосий масала бўлиши мулк масаласининг бундай ижобий ҳал қилиниши ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ташаббускорлик ҳиссиётларининг камол топиши, ишлаб чиқаришда, хўжалик соҳасида тадбиркорлик фаолиятларини амалга оширишда фуқаролар ҳамда ташкилотлар, яъни жисмоний ва юридик шахсларнинг биргаликда баб-баравар манфаатдор бўлиши, улар ўртасида умумий мол-мулкнинг вужудга келиши ва ушбу мулкдан ҳамкорликда унумли фойдаланиш ва самарали натижаларга эришиш имкониятларини яратиб берди.

2. Хусусий мулк асосида тадбиркорлик фаолияти юритиш

Хусусий мулк бозор муносабатларининг асосий иқтисодий манбаидир. Хусусий мулк ташкил топмасдан туриб, бозор муносабатлари ҳақидаги ҳар қандай фикрлар хом хаёлдир. Хусусий мулк ва унинг асосида вужудга келадиган муносабатлар бизнинг қонунчилик фаолиятимизда янгиликдир.

Хусусий мулкнинг жорий қилиниши билан фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати доираси кенгайди, улар 1963 йилдаги Гражданлик кодексининг 120, 121, 122, 128, 136-моддаларидаги олдинги чеклашлардан озод бўлди. Энди улар фақат шахсий моддий ва маданий эҳтиёжларини таъминлаш учун эмас, балки хусусий мулк асосида турли тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга ва ишлаб чиқариш жараёнида фақат ўз меҳнати эмас, балки ёлланма меҳнатни жалб қилиш ва унинг учун керак бўлган қурол-воситаларга эга бўлиш, уларни ижарага бериш йўли билан қўшимча даромадлар олиш каби ҳуқуқлардан фойдаланишлари мумкин.

Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун иқтисодий манба сифатида хусусий мулк билан бир қаторда оммавий (давлат) мулк ҳам катнашади. Оммавий мулк тушунчаси давлатнинг барча фуқароларига ва шунинг билан бирга ҳар бир фуқаросига тегишли бўлган мулк маъносини беради. Лекин у ўтмишда давлат мулкига ўхшаш мавҳум тушунча эмас, балки унинг муайян объектлари ва уни эгаллаб турувчи, ундан фойдаланувчи ва уни тасарруф этувчи субъектлари аниқ белгиланди.

Оммавий мулк давлатга тегишли мулкдан иборат бўлиб, у икки хил кўринишда, яъни Ўзбекистон Республикаси мулки ва муниципал мулкдан ташкил топади. ФКда ҳар бир турдаги мулк ҳуқуқининг объектлари ва субъектларининг ҳуқуқ лаёқати ҳақида умумий тушунча берилди.

Давлат мулк ҳуқуқи ўз мазмуни, яъни уни эгаллаш, ундан фойдаланиш, унинг тасарруф этилиши жиҳатидан икки хил гуруҳга бўлиниши мумкин: а) давлат корхоналарига ва муассасаларига бириктириб қўйилган мол-мулк; б) тегишли бюджет маблағлари ва давлат корхоналари ҳамда муассасаларига бириктирилмаган, республика давлат ғазнасини ташкил қиладиган мол-мулк.

Тадбиркорлик фаолияти асосан давлат корхоналари ва муассасаларига бириктириб қўйилган мол-мулк асосида амалга оширилади. Ушбу корхона ва муассасалар уларга бириктириб қўйилган давлат мулкига нисбатан хўжалик юритиш ва оператив бошқариш ҳуқуқига эга бўлиб, тадбиркорлик фаолиятини

қонун ҳужжатларида, улар учун қабул қилинган Уставларда, таъсис ҳужжатларида белгиланган ваколат доирасида фаол амалга оширадilar.

Тадбиркорлик фаолияти умумий мулк, яъни бир неча фуқаролар ва юридик шахсларга тегишли бўлган мол-мулк асосида ҳам амалга оширилиши мумкин.

Бундай умумий мулк биргаликдаги ва улушли мулкдан иборат бўлиши мумкин. Улушли ва биргаликдаги умумий мулк қимларга тегишли бўлиши зарурлиги ФКда кўрсатилмайди ва бундай мулкларнинг субъектлари ҳар қандай шахсдан иборат бўлиши, иккинчидан, биргаликдаги умумий мулкни улушларга ажратиш ёки унинг иштирокчиларидан бирининг улуш ажратиши мумкинлиги назарда тутилади (ФКнинг 216, 226-м.м.).

Биргаликдаги умумий мол-мулкнинг барпо бўлиши, унинг хусусияти ҳисобга олинган ҳолда қуйидагича белгиланади: ўз вазифасини, яъни фойдаланиш мақсадига муносиб бўлишини ўзгартирмаган ҳолда тақсимланиши мумкин бўлмаган (бўлинмайдиган ашёлар, яъни яхлит тарзда белгиланган мол-мулклар) ёки қонун бўйича тақсимланиши мумкин бўлмаган, икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг мулк ҳуқуқига ўтган мол-мулк биргаликдаги умумий мулк дейилади.

Мулк ҳуқуқи эгалари ҳар бирининг, уларга тегишли бўлган умумий мол-мулкдаги улушлари (хиссалари) аниқ белгилаб қўйилган бўлса, бундай мулк улушли мол-мулк дейилади. Улушли мол-мулкда қонунга асосан ёки иштирокчиларнинг келишуви билан уларнинг улушлари аниқ белгилаб

қўйилмаган бўлса, улушлар тенг деб ҳисобланади. Улушлар тенг бўлмаслиги ҳам мумкин (ФК 217-м.). Улушли мулкни тасарруф қилишга нисбатан имтиёзли ҳуқуқлар белгиланади (ФК 224-м.).

Биргаликдаги мол-мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳақида янги қоидалар ўрнатилади (225-м.). Умумий қоидага асосан биргаликдаги мулкка унинг эгалари биргалашиб эгалик қиладилар ва фойдаланадилар. Лекин улар ўзаро келишиб, бошқача тартиб ўрнатган бўлишлари ҳам мумкин. Бундай мулкни тасарруф қилишда унинг эгаларининг розилиги талаб қилинади.

Тадбиркорлик ривожланишининг таъсири остида биргаликдаги мулк ҳуқуқи иштирокчиларининг ҳар бирига уларнинг барчасининг розилиги билан ушбу мол-мулк юзасидан битимлар тузиш ҳуқуқи берилади. Масалан, эр-хотинга умумий биргаликдаги мулк ҳуқуқида тегишли бўлган мол-мулк негизда оилавий тадбиркорлик амалга ошириляётганда, иш муомалаларида эр-хотин номидан эрнинг ёки хотиннинг розилиги билан улардан бири иштирок этади, бу розилик якка тартибдаги тадбиркор рўйхатдан ўтказиляётганда тасдиқланган бўлиши лозим.

Тадбиркорларнинг розилиги билан ваколат берилмасдан тузилган битим ҳақиқий эмас деб ҳисобланиши назарда тутилади. (ФК 225-м.).

Тадбиркорлик субъектлари, яъни тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи шахслар фуқаролардан, фуқароларнинг уюшмаларидан (хўжалик жамоалари ва ширкатлардан), ажнабий давлатларнинг фуқаролари ва юридик шахсларидан иборат бўлиши мумкин. Шундай экан, тадбиркорлик фаолияти турли шаклдаги мулк ҳуқуқи асосида ва иштирокида амалга оширилиши мумкин. Биргаликда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш мақсадида биргаликдаги корхоналар, фирмалар, акциядорлар жамиятлари тузилади. Бундай биргаликдаги тадбиркорлик уларда қатнашувчи шахсларнинг мол-мулкни жалб этиш ҳисобига, яъни умумлаштириш асосида амалга оширилади. Умумий мулкда ҳар бир тадбиркор хўжалик жамоаси аъзосининг улуши белгиланади, яъни тадбиркорликни амалга ошириш натижасида қўлга

киритилган даромад ҳам улушнинг миқдорига қараб, аъзолар ўртасида тақсимланади.

ФКнинг 217-моддасига мувофиқ, агар улушли мулк иштирокчиларининг улушлари қонун асосида белгиланиши мумкин бўлмаса ҳамда унинг барча иштирокчиларининг келишуви билан белгилаб қўйилган бўлмаса, улушлар тенг деб ҳисобланади. Тадбиркорларнинг самарали меҳнатлари туфайли улушларининг миқдори ўзгариб туриши ва аниқ белгиланган бўлиши мумкин. Тадбиркорликни амалга ошириш жараёнида улушлар ҳақида низо келиб чиққан тақдирда бундай низо умумий мулк-эгалари ҳар қайсисининг даъвоси бўйича суд томонидан ҳал қилинади.

Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда фуқаронинг мулки хусусий шаклдаги мол-мулкдан иборат бўлса, юридик шахснинг мулки жамоа (ширкат) мулкидан (агар у жамоалардан, уларнинг уюшмаларидан, жамоа ва кооператив ташкилотларидан иборат бўлса) ва шунингдек, давлат мулкидан (агар юридик шахс давлат корхоналаридан, ташкилотларидан, бирлашмаларидан иборат бўлса) ташкил топиши мумкин.

Бундай ҳолатларда фуқаролар билан юридик шахслар ўртасида умумий улушли мулк ҳуқуқи вужудга келади ва ушбу мулк асосида тадбиркорлик амалга оширилади.

Ўтмишда 1963 йилдаги Кодекснинг 136-моддасига мувофиқ, давлат (давлат корхоналари, ташкилотлари) билан фуқаро ёхуд кооператив ва бошқа жамоат ташкилоти билан фуқаро ўртасида умумий улушли мулкнинг вужудга

келишига йўл қўйилмасди. Агар мерос олиш, реквизиция ёки мусодара қилиш натижасида ёки бошқа асосларга кўра, давлат билан фуқаронинг, ёхуд кооператив ва бошқа жамоат ташкилоти билан фуқаронинг умумий мулки ташкил бўлиб қолса, у ҳолда бундай умумий мулк пайдо бўлган кундан бошлаб бир йил ичида қонунда кўзда тутилган усулларни қўллаш йўли билан бекор қилиниши лозим эди. Эндиликда мол-мулкларни умумлаштириш асосида биргаликда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун кенг имконият яратилди.

Фақат турли шаклдаги мол-мулкни умумлаштириш асосида эмас, балки ушбу мулкдан турли шаклдаги тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун асос сифатида фойдаланиш мумкин. Масалан, мол-мулк асосида тадбиркорликни яқка тартибдаги меҳнат, ҳамкорликдаги фаолият, мулкни ижарага бериш, қарз бериш, биргаликда корхона, ширкат ташкилотлари тузиш каби шакллари, турларини тузиш ва амалга ошириш мумкин.

Тадбиркорлик ажнабий фуқаролар ҳамда юридик шахсларнинг мол-мулкларини турли шаклларда жалб этиш асосида ҳам амалга оширилади. Мол-мулкдан фойдаланиш, уни тасарруф этиш, унинг асосида тадбиркорлик юритиш ҳақидаги Ўзбекистон фуқароларига тегишли қондалар ажнабий фуқароларга ҳам тааллуқлидир. Фуқаролик кодексининг 16-моддасида кўзда тутилишича, Ўзбекистонда яшаб турувчи ажнабий давлат фуқаролари республиканинг фуқароларига тегишли бўлган ҳуқуқий лаёқатдан тенг фойдаланади. Ушбу ҳуқуқдан фойдаланиб, зарур сармоёга эга бўлган ажнабий давлат фуқаролари ўзаро манфаатдорлик асосида республикада фаол тадбиркорлик кўрсатиб, қўшма корхоналар ёки фақат ўзларига тегишли бўлган хусусий корхоналарни имтиёзли равишда ташкил этишларига имкон берилади. Бунда уларнинг мол-мулклари ва мулкий ҳуқуқлари, манфаатлари қонун билан қўриқланади ва дахлсизлиги тўла қафолатланади. Улар ўзларининг хусусий соҳибкорлик фаолиятини амалга ошириш учун ер, ишлаб чиқариш воситалари ва қуроллари, бошқа зарурий ашёларни имтиёзли шартларда ва узоқ муддатларга ижара олишлари мумкин. Хорижий фуқаролар республика

ҳудудида тадбиркорлик натижасида ортирган мол-мулкни ўз хоҳишлари билан мерос қилиб қолдиришлари, хайр-эҳсон қилишлари ёки ўзларига тегишли даромадларни Ўзбекистондан эркин олиб кетишлари қонун билан қафолатланади.

Тадбиркорлик Ўзбекистон юридик шахслари ва ажнабий юридик шахслар иштирокида, уларнинг мол-мулки асосида қўшма корхоналар, акцияли жамиятлар, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тузиш йўли билан амалга оширилади.

Чет эл инвестициялари асосида тадбиркорликни амалга ошириш шакллари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин: а) Ўзбекистон тадбиркорларнинг ажнабий давлат фуқаролари ва юридик шахслари билан биргаликда корхоналар, банклар, суғурта компаниялари барпо этиш ва бошқа ташкилотларда улуш қўшиб қатнашиш; б) бутунлай ажнабий давлат фуқаролари ва юридик шахсларига қарашли бўлган корхоналар, банклар, суғурта компанияларини ва бошқа ташкилотларни барпо этиш; в) мол-мулк, акциялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар сотиб олиш; г) тадбиркорга мустақил равишда тегишли бўлган ёки фуқаролар ва юридик шахслар иштирокидаги мулкий ҳуқуқларни, шу жумладан, ердан ва табиий ресурслардан фойдаланиш, шунингдек ижара асосида фойдаланиш ҳуқуқларини сотиб олиш йўли билан тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш мумкин.

Тадбиркор фақат ўзига тегишли бўлган мол-мулк асосидагина эмас, балки давлат ва жамоат ташкилотларининг мол-мулки ҳамда пул маблағларини ихтиёрий равишда жалб этиш асосида ҳам ўз фаолиятини амалга оширади. Бундай жалб этишлар асосан мол-мулкни ижарага топшириш ёки пул маблағларини қарзга бериш усулларида амалга оширилади.

Фуқаролик кодексининг 537-моддасига мувофиқ, мулк ижарасининг объектлари ер участкалари, ер ости бойликлари жойлашган участкалар ва бошқа алоҳида табиий объектлар, корхоналар, ва бошқа мулкий комплекслар, бинолар, иншоотлар, усқуналар, транспорт воситалари ва бошқа ашёлардан ташкил топиши мумкин. Ушбу объектлар давлат корхоналарига,

ташкilotларига, жамоат ташкilotлари, хўжалик ширкатлари ва жамиятларига тегишли мулклардан иборат бўлиши мумкин.

Мол-мулкни ижарага берувчи ўша мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқига ёки мулк эгаси берган ваколатга асосан фаолият юритувчи, яъни мулкни ижарага бериш ҳуқуқига эга бўлган фуқаро ёки корхона, ташкilot, шунингдек ажнабий давлат фуқароларидан, юридик шахсларидан иборат бўлиши мумкин. Ижарага олувчилар фуқаролардан, юридик шахслардан, жумладан, қўшма корхоналар, халқаро ташкilotлар ва бирлашмалар, Ўзбекистон ва чет эл юридик шахсларининг мулклари асосида ташкilot топган корхона ва ташкilotлардан иборат бўлиши мумкин. Шундай экан, мол-мулкни ижарага берувчи ва ижарага олувчини ҳам тадбиркорлар, деса бўлади. Улар фойда олиш мақсадида барча иқтисодий имкониятларни жалб қиладилар, унумли натижаларга эришиш учун фаол ташаббус кўрсатиб, ҳаракат қиладилар.

Давлат ва жамоат ташкilotларининг мол-мулкдан фойдаланиш асосида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш қарз (кредит) бериш шаклида ҳам рўй беради. Тадбиркор ўз фаолиятини бошлаш даврида ёки амалга ошириш жараёнида қўшимча пул маблағларига муҳтож бўлиб қолиши мумкин. Бундай муҳтожликдан қутулиш учун у тегишли банклардан ўз вақтида қайтариб бериш шarti билан қарз (кредит) олади.

Ўзбекистон Республикасининг "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида" ги Қонунига мувофиқ, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи ҳар бир фуқаро, жамоа (ширкат), ташкilot, яъни тадбиркорлар пул маблағларига бўлган эҳтиёжни тегишли банклардан олинadиган қарзлар (кредитлар) ҳисобига қаноатлантиришлари мумкин. Шунинг билан бирга тадбиркорларга тижорат хизмати кўрсатиш шarti билан бир-бирларига қарз (кредит) беришга ва давлат, жамоат ташкilotларидан кредит олишга ҳам руҳсат этилган.

Тадбиркор асосан тижорат фаолияти билан шуғулланувчи фуқаролар ва корхоналар (ташкilotлар)дан иборат бўлиб, юридик шахс ҳисобланади. Шунинг учун ҳам улар ўртасидаги кредит муносабатлари Фуқаролик кодекси 744-моддаси 1-қисмида назарда тутилган қоидалар асосида тартибга солинади.

Мазкур модданинг ушбу қисмига кўра, кредит муносабатларида бир тараф - банк ёки бошқа кредит ташкilotи (кредитор), иккинчи тараф-қарз олувчи корхона ёки фуқаро қатнашишлари мумкин. Бундай кредит ташкilotлари бўлмаган тақдирда, мазкур модданинг 2-қисмига биноан кредит беришни тижорат ташкilotлари амалга оширишлари назарда тутилади. Бундай кредитлашга нисбатан кредит шартномаси тўғрисидаги қоидалар қўлланилади.

Демак, Кодекснинг 744-моддасига мувофиқ, тадбиркорларга кредитлар бериш банк ёки кредит ташкilotлари, шунингдек тижорат ташкilotлари томонидан амалга оширилади.

Тадбиркор мол-мулкда фойдаланишнинг юқорида қайд этилган шакллари ва усулларидан фойдаланиш йўли билан ўз фаолиятини амалга оширади. У фақат ўзига тегишли хусусий мулк билан чекланмай, балки шунинг билан бир қаторда Ўзбекистон ва ажнабий давлат фуқароларининг ва юридик шахсларининг мол-мулкни жалб этиш, биргаликда фаолият юритиш, қўшма корхоналар ташкilot этиш йўли билан турли хўжалик фаолияти юритиш учун давлат ва жамоат ташкilotларининг мол-мулкларидан фойдаланиш каби ҳаракатларни биргаликда бажариб, ўз тадбиркорлик фаолиятини самарали амалга оширади.

3. Хўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи асосида тадбиркорлик фаолиятини юритишнинг хусусиятлари

Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун иқтисодий манба мулк ҳисобланади. Тадбиркор ўз фаолиятини мол-мулкка нисбатан ҳуқуқ субъекти сифатида амалга ошириши, шунингдек бундай ҳуқуқ субъекти бўлмасдан, бошқалар, яъни давлат ва жамоат ташкilotларига тегишли бўлган мол-мулк асосида фаолият юритиши мумкин. Тадбиркор мулк ҳуқуқи субъекти бўлмаган тақдирда, бошқаларнинг мулкига нисбатан хўжалик юритиш ва оператив бошқариш ҳуқуқига асосан фаолият юритади. Хўжалик юритиш ва оператив

бошқариш ҳуқуқининг мазмуни Фуқаролик кодексининг 71,72, 276-178, 181-моддаларида акс эттирилади.

Мулкий ҳуқуққа эга бўлмаган, лекин унга нисбатан хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқига эга бўлган тадбиркор ўз фаолиятини мулкнинг эгаси томонидан белгиланган доирада амалга ошириши лозим. Мулкий ҳуқуққа эга бўлмаган тадбиркорга мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқлари мулкдор томонидан берилади. Шундай экан, тадбиркор унга берилган ҳуқуқларни амалга оширишда фақат ўзининг эрки ва манфаати эмас, балки мулкдорнинг эрки ва манфаатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда ҳаракат қилади. Мулкка нисбатан хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқига эга бўлган тадбиркор фойда олиш мақсадида турли хўжалик фаолияти билан шуғулланади, бу борада эркин ташаббус кўрсатиб ҳаракат қилади, ўз фаолиятининг натижалари ва мажбуриятлари бўйича шахсан ўзи жавобгар бўлади.

Ҳар қандай шаклдаги тадбиркорлик, биринчидан, мулк эгасининг ишлаб чиқариш жараёнида шахсан бевосита иштирок этиши, иккинчидан, бошқа фуқароларнинг меҳнатини қўллаш, яъни ундан фойдаланишга асосланган бўлиши мумкин. Лекин бундан тадбиркорлик фақат мулк эгасининг бевосита меҳнатига ёки фақат бошқа фуқаронинг меҳнатига асосланган бўлиши мумкин, деган ҳулосага келиш қонунда назарда тутилган қоидаларга зид бўлар эди.

Тадбиркорлик шахсан мулк эгасининг ўзининг меҳнатда қатнашишига ёки ёлланма меҳнат қўллашга ва шунингдек, ўзининг ҳамда ёлланма меҳнатнинг биргаликда кўшиб амалга оширилишига асосланган бўлиши мумкин.

Тадбиркорлик мулк эгасининг ишлаб чиқариш жараёнида, яъни, ўз фаолиятини амалга оширишда бевосита ўзининг иштирок этиши - бу тушунарли масала. Лекин унинг ёлланма меҳнат асосида, яъни, бошқа фуқароларнинг меҳнатидан фойдаланиш йўли билан фаолият юритиш ҳақидаги қоида ижтимоий ҳаётда ва шунингдек, қонунчилик соҳасида янги воқеадир. Чунки ўтмишда фуқарога ёлланма меҳнатдан фойдаланишга йўл қўйилмаган,

бундай ҳуқуқ қорхона ва ташкилотларга берилган. Фуқароларга ёлланма меҳнатни қўллаш ҳуқуқи биринчи марта Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонунда хусусий мулкчилик жорий қилиниши билан вужудга келди.

Мулкчиликнинг турли шакллари асосланган бозор иқтисодиётига ўтишда хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришни турли хил шакл ва усулларда амалга ошириши муҳим аҳамиятга эга. Улар ичида тадбиркорлик фаолияти туфайли мулкчилик ҳуқуқий муносабатлари шаклланиб, мулкдорга даромад келтиради.

Ҳарб иқтисодида «тадбиркорлик» тушунчаси XVIII асда пайдо, бўлиб, у кўпинча «мулкдор» ибораси билан бир хилда тушунилган. Хусусан А.Смит тадбиркорни фойда олиш учун қандайдир тижорат ғоясини амалга ошириш мақсадини кўзлаб таваккалчилик билан иш кўрувчи мулкдор, деб характерлайди. Бу фикрга тўлиқ қўшилиб бўлмаса-да, унда маълум даражада асос бор. Чунки тадбиркор даставвал ўз мулкига асосланиб, фаолият олиб боради.

Ҳар қандай жамиятнинг иқтисодий асосини мулкий муносабатлар ташкил этади. Мулк иқтисодий категория бўлиб, жамиятнинг базисини ташкил этади. Мулк бирламчидир. Мулк моддий неъматларни ўзлаштириб олишнинг юридик шакли сифатида жамиятга катта таъсир кўрсатади. Ҳуқуқ эса, мулкни иқтисодий муносабатларда юридик мустаҳкамлайди.

Мулкнинг ўзи нима? Бу саволга жавоб топишдан олдин мулкчилик муносабатларига қисқача тўхталиб, уни тавсифлаб бериш ўринлидир.

Биринчидан, бу муайян ишлаб чиқариш муносабатлари, (яъни, ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ўртасида вужудга келадиган, унинг дастлабки шарт ва натижасининг муносабатидир. *Иккинчидан*, одамларнинг моддий неъматларини, энг аввало ишлаб чиқариш воситаларини (унинг шарт-шароитларини), шунингдек ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини бевосита ўзлаштириб олиш соҳасидаги иқтисодий муносабатларидир. *Учинчидан*, мазкур муносабатларнинг моҳияти моддий неъматларнинг муайян шахслар ёки

уларнинг жамоалари томонидан ўзлаштириб олинганлиги ва ўз ихтиёрига ўтказиб олганлиги ҳолатидан иборатдир.

Мулкчилик муносабатларидан келиб чиқиб, мулк ҳам бир неча маъноларда қўлланилади. *Биринчидан*, мулк-табиат бойликларини ҳамда ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини шахслар томонидан ўзлаштиришнинг ижтимоий шакли; *иккинчидан*, мулк бирор ашёга нисбатан шахслар ўртасида бўладиган ўзаро муносабатларнинг натижаси; *учинчидан*, мулк муайян шахсга тегишли бўлган айрим ашёлар ёки муносабатларнинг негизини ташкил этувчи мулкчилик муносабатларини муҳофаза қилиш ва уни мустаҳкамлашга қаратилган нормалардан иборатдир.

Мулкчилик муносабатларининг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгиланган (36, 53-55 моддалар). Конституциянинг 53-моддасига кўра, «Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган, Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади».

Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Мулкчилик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш Фуқаролик кодексида ҳам мустаҳкамланган.

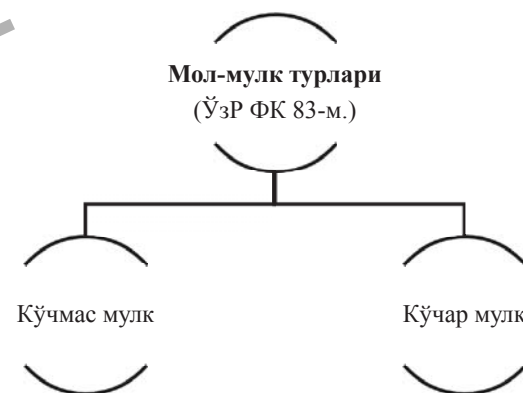
Ўзбекистон Республикаси «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуннинг 3-моддасида тадбиркорлик фаолиятига тушунча берганда тадбиркорлик субъектлари ўз мулккий жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускор фаолият деб ифода этилган. Қонунда белгиланганидек «тадбиркорлик фаолияти тадбиркорлик субъектларининг ўз мол-мулки асосида ва (ёки) жалб этилган мол-мулк асосида амалга оширилиши мумкин» (15-м).

Демак, тадбиркорлик субъектининг мулкни биз Қонунга асосан икки қисмга ажратишимиз мумкин. Биринчиси, тадбиркорлик субъектининг мулк

ҳуқуқи асосида ўзига тегишли бўлган мол-мулклари; иккинчиси, тадбиркорлик субъектининг тадбиркорлик фаолиятига жалб этилган мол-мулклар.

Мулк ҳуқуқи деб (Фуқаролик кодексининг 164-моддасига асосан) шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хохиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек, ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқига айтилади.

Тадбиркорлик субъектининг мол-мулкка бўлган ҳуқуқи мулк ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади. Шундай экан, тадбиркорнинг эгалигидаги мол-мулк унга мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлганда, унинг объектлари таркибига мулк ҳуқуқининг объектлари киритилади. Улар жумласига ер, ер ости бойликлари, бошқа табиий захиралар, бинолар, иншоотлар, транспорт воситалари, механизмлар, асбоб-ускуналар, хом ашё ва маҳсулот, пул, қимматли қоғозлар ва бошқа мол-мулк, шунингдек интеллектуал мулк объектлари қиради.

Тадбиркорлик субъектларининг мулккий ҳуқуқининг яна бир қўринишига бу бошқа ашёвий ҳуқуқлар асосида унга тегишли бўлган мол-мулклар бўлган титул ҳуқуқидир. Унда тадбиркор мулкдор бўлмаган шахсларнинг ашёвий ҳуқуқларидан фойдаланади: хўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш

хукуки; мерос килиб колдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш хукуқи; ер участкасига доимий эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш хукуқи;

Хўжалик юретиш ва оператив бошқариш ҳуқуқлари ашёвий ҳуқуқнинг турларидан иборат бўлиб, мол-мулкка нисбатан татбиқ қилинади. Ушбу ҳуқуқларнинг субъектлари (корхоналар) ўз ихтиёридаги мол-мулкка нисбатан мулк эгаси ҳуқуқига эга эмаслар, лекин улар мулк эгаси тузган тартиб бўйича, ушбу мол-мулкдан фақат ўзларининг эмас, балки мулк эгасининг ҳам манфаатларини кўзлаб, уни эгаллайдилар, ундан фойдаланадилар ва уни тасарруф қиладилар.³⁷

Булардан ташқари, тадбиркорлик субъектларининг мол-мулкка бўлган ҳуқуқлари мажбурият ҳуқуқий муносабатлар асосида ҳам вужудга келиши мумкин. Яъни, улар билан бошқа шахслар, жумладан, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида тузиладиган шартномалар асос бўлиши мумкин.

Тадбиркор ҳам мулкдор каби мулк ҳуқуқининг муддатсизлик ҳуқуқидан фойдаланади. Яъни, тадбиркор ўз мулкдан абадий фойдаланиш, ўз мулк ҳуқуқини хоҳлаган вақтда тасарруф қилиш ҳуқуқига эга. ҳеч бир шахс тадбиркорнинг мулк ҳуқуқигаги мулкни эгаллаб туриш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш учун муддат белгилаш ҳуқуқига эга эмас.

Хўжалик юретиш ҳуқуқи. Бу ҳуқуқ мулк ҳуқуқидан келиб чиқадиган мулкдор мол-мулкдан хўжалик ва бошқа мақсадда фойдаланиши юзасидан юридик шахснинг ашёвий ҳуқуқидир. Хўжалик юретиш ҳуқуқи асосида ихтиёрида мол-мулк бўлган унитар корхона бу мол-мулкка қонунларда белгиланган тартибда эгалик қиладди, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Хўжалик юретиш ва оператив бошқариш ҳуқуқлари ашёвий ҳуқуқнинг турларидан иборат бўлиб, мол-мулкка нисбатан татбиқ қилинади. Ушбу ҳуқуқларнинг субъектлари (корхоналар) ўз ихтиёридаги мол-мулкка нисбатан мулк эгаси ҳуқуқига эга эмаслар, лекин улар мулк эгаси тузган тартиб бўйича

³⁷ Раҳмонқулов Ҳ. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. 1-жилд. - Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1997, 321-322 бетлар.

ушбу мол-мулкдан фақат ўзларининг эмас, балки мулк эгасининг ҳам манфаатларини кўзлаб, уни эгаллайдилар, ундан фойдаланадилар ва уни тасарруф қиладилар.

Хўжалик юретиш ҳуқуқи асосида ташкил бўлган корхонага берилган мол-мулк унинг муассис-мулкдори эгалигига мулк ҳуқуқидан чиқарилиб, корхона балансида ўтказилади. Ушбу мол-мулк корхонанинг мустақил мулквий жавобгарлигига берилади ва бошқалар, шу жумладан, мулкдор мулкдан алоҳида ажратилади. Шунинг билан мулкдор мол-мулкка бўлган ўз ҳуқуқининг маълум қисмини хўжалик юритувчи корхонага беради.

Унга асосан хўжалик юретишда бўлган мол-мулкнинг эгаси қонунга мувофиқ корхона ташкил этиш, унинг фаолият соҳасини ва мақсадларини аниқлаш, уни қайта ташкил этиш ва тугатиш масаласини ҳал қиладди, корхона директорини (раҳбарини) тайинлайди, корхонага қарашли мол-мулкдан белгиланган мақсадларда фойдаланилиши ва унинг сақланишини назорат қиладди. Мулкдор корхонанинг хўжалик юретишида бўлган мол-мулкдан фойдаланишдан келган фойданинг бир қисмини олиш ҳуқуқига эга.

Унитар корхона хўжалик юретиш ҳуқуқи асосида ўзига қарашли бўлган қўчмас мулкни мулкдорнинг розилигисиз сотишга, ижарага беришга, гаровга қўйишга, хўжалик ширкатлари ва жамиятларининг устав фондига ҳисса сифатида топширишга ёки бу мол-мулкни бошқача усулда тасарруф этишга ҳақли эмас.

Корхонага қарашли бошқа мол-мулкни у мустақил тасарруф этади.

Оператив бошқариш ҳуқуқининг субъектлари давлат унитар корхоналари ва муассасаларидан иборат (178-м.). Муассасалар давлатга, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига, юридик шахсларга тегишли бўлиши мумкин. Оператив бошқариш ҳуқуқининг объектлари давлат корхонаси ва муассасаларининг мол-мулки ҳисобланади.

Оператив бошқариш ҳуқуқи мазмун жиҳатидан хўжалик юретиш ҳуқуқига нисбатан анча тор маънода тушунилади. Оператив бошқариш ҳуқуқига эга бўлган шахс ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан

қонунда белгилаб қўйилган доирада, ўз фаолиятининг мақсадларига, мулкдорнинг топшириқларига ҳамда мол-мулкнинг тайинланишига мувофиқ ҳолда эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларини амалга оширади. Ушбу мол-мулкка нисбатан мулкдорнинг ҳуқуқи эса аксинча - анча кенг. Мулкдор суд тартибида эмас, балки ўз хоҳиши билан ортиқча бўлган, фойдаланилмаётган ёки ноўрин фойдаланилаётган мол-мулкни давлат корхонаси ва муассасасидан олиб қўйиш ҳамда уни ўзи хоҳлаган тарзда тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Мол-мулкнинг ортиқча эканлигини ва ундан ноўрин фойдаланилаётганлигини исботлаш вазифаси мулкдор ваколат берган орган зиммасига юклатилади.

Оператив бошқариш ҳуқуқи асосида унитар корхона, муассаса, мол-мулкка эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқини қуйидагича амалга оширади:

- а) қонунда (ўрнатилган) белгиланган доирада;
- б) ўз фаолиятининг мақсадига мувофиқ равишда;
- в) мулкдорнинг вазифасига мувофиқ равишда;
- г) мол-мулкнинг тайинланишига мувофиқ ҳолда.

Оператив бошқариш ҳуқуқи мол-мулкнинг унинг эғалигига ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келади. Мулкни оператив бошқариш учун корхона билан мулкдор ёки у ваколат берган орган ўртасида шартнома тузиш зарурлиги тўғрисида бирон бир қоида белгиланмаган. Шунинг учун давлат мулкни бошқарувчи қўмиталар ва органлар томонидан мол-мулкни унитар корхонага оператив бошқаришга берилиши учун шартнома тузишни талаб қилиш мумкин эмас.

4. Тадбиркорлик субъектларининг мол-мулки объектлари: асосий воситалар, пул маблағлари, қимматли қоғозлар, номоддий неъматлар

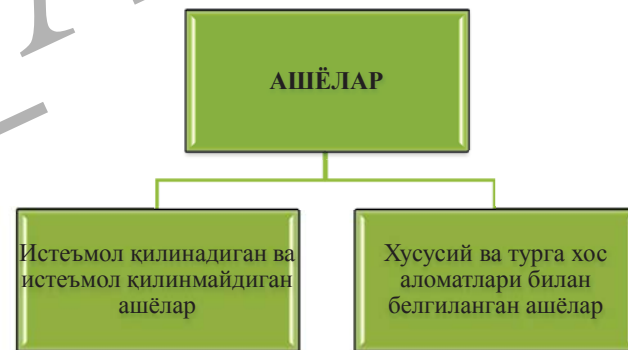
Тадбиркорлик субъектлари мулкий ҳуқуқнинг объектлари фуқаролик ҳуқуқи объектлари билан боғлиқдир. Уларнинг асосий турлари хусусиятига қараб, қуйидагича таснифланади:

- а) ашёлар;

- б) ишлар;
- в) хизматлар;
- г) интеллектуал (ижодий) фаолият натижалари;
- д) номоддий неъматлар.

Тадбиркорлик субъектлари мол-мулки фуқаролик ҳуқуқи объекти сифатида кўчмас мулкка ва кўчар мулкка бўлинади.

Кўчмас мулк ер участкалари ва ер ости бойлиқлари, кўп йиллик дов-дарахтлар, шунингдек бинолар ва иншоотлардан иборатдир. Улар ўз хусусиятига кўра ер билан боғлиқ мулк сифатида қаралади. Қонун ҳужжатлари билан бошқа мол-мулклар ҳам кўчмас мулк деб топилиши мумкин. Кўчмас мол-мулкларга нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар вужудга келиши, бошқа шахсларга ўтиши, чекланиши ва бекор бўлиши албатта давлат рўйхатидан ўтказилиши керак.

Кўчар мулк - бу мол-мулкнинг ўз фойдали, хўжалик хусусиятларини йўқотмасдан бир жойдан иккинчи бир жойга ўтказиш, кўчиришнинг имконияти бўлган мулклардир. Улар ер билан узвий боғлиқ бўлмаган мол-мулклардир, яъни, стол, стул, телевизор ва бошқалар.

Шунингдек, фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида ашёлар қуйидаги юридик таснифга эга:

а) хусусий ва турга хос аломатлари билан белгиланган ашёлар (ФКнинг 87-м.);

б) бўлинадиган ва бўлинмайдиган ашёлар (ФКнинг 88-м.);

в) истеъмол қилинадиган ва истеъмол қилинмайдиган ашёлар (ФКнинг 89-м.);

г) асосий ва мансуб ашёлар; (ФКнинг 90-м.).

д) мураккаб ашёлар (ФКнинг 91-м.).

Ушбу ашёлардан келадиган ҳосил ва даромадлар ҳам мол-мулк сифатида тадбиркорга тегишли бўлади.

Мол-мулкнинг ҳуқуқий ҳолати (режими) деганда, мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш бўйича қонун ҳужжатлари билан ўрнатилган қоидалар (нормалар) йиғиндиси тушунилади. Мол-мулкнинг ҳуқуқий ҳолати (режими) бир қанча омилларга, хусусан, мол-мулкнинг ҳуқуқ субъектига тегишлилигини белгиловчи юридик титулга, мол-мулкнинг нима мақсадда тайинланишига, хўжалик фойдаланишига боғлиқдир. Тадбиркорнинг мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ва бекор бўлиши, уларга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишнинг хусусиятлари мулк шаклларига қараб қонун томонидан ўрнатилади.

Ўзбекистонда Фуқаролик кодексига асосан мулкнинг икки шакли: хусусий мулк ва оммавий мулк шакллари белгиланган. Хусусий мулкнинг субъектлари фуқаролар ва юридик шахслар ҳисобланади.

Тадбиркорлик фаолиятида фойдаланишдаги мол-мулклар тадбиркор фуқароларга ва бошқа ташкилотларга тегишли бўлади. Юридик шахсларнинг мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқлари тижорат ёки нотижорат ташкилотларининг ўз балансида ёки сметасида мустаҳкамланади. Юридик шахсларнинг филиаллари ва ваколатхоналари ташкил этилганда таркибий бўлинманинг алоҳида балансида кўрсатилади ва у мол-мулк юридик шахснинг мулк ҳуқуқида қолади.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари эгалигида мол-мулклар баҳоланиб турилади. Баҳоланишнинг ҳар хил усуллари мавжуд: дастлабки, қолдиқ, тиклаш,

бозор қиймати бўйича баҳолаш. Баҳоланишнинг қайси усулининг танланиши тадбиркорлик фаолиятининг қайси босқичдалиги, мол-мулкнинг тури, уни ўтказиш мақсадига боғлиқдир.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларининг мол-мулки уларнинг мажбуриятлари бўйича жавобгарлигини амалга ошириш асоси бўлиб хизмат қилади. Амалдаги қонун ҳужжатларига асосан тўлиқ мулк жавобгарлик белгиланган. Тадбиркорлик субъекти ҳисобланган «фуқаро ўз мажбуриятлари юзасидан ўзига қарашли мол-мулки билан жавоб беради, қонунга мувофиқ ундирувни қаратиш мумкин бўлмаган мол-мулк бундан мустасно» (ФКнинг 25-моддаси). Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган «юридик шахс ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб беради» (ФКнинг 48-моддаси.).

Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда тадбиркорлик субъектлари ўз мол-мулкидан ташқари, бошқа шахсларнинг, жумладан, давлат, муниципал мулкни, бошқа юридик ва жисмоний шахсларнинг мулкларини вақтинчалик фойдаланишга олиши мумкин. Ушбу муносабат ижара шартномаси орқали амалга оширилади.

Тадбиркорлар учун қўчмас мулклар ижараси алоҳида муҳим аҳамиятга эга. Чунки тадбиркор қўчмас мулкни ижарага олганда бира тўла қатга қийматга эга мол-мулкдан фойдаланиш имконияти яратилади. Бу унинг ташаббускор фаолиятини ривожлантиришга кенг йўл очиб беради. Шунинг учун тадбиркор ўзининг пул маблағини мол-мулк олишга эмас, балки тадбиркорлик фаолиятига сарф қилади. Ижара шартномасини тузиш, расмийлаштириш билан боғлиқ қоидалар ФКнинг 34-35-бобларида мустаҳкамланган.

Тадбиркорлар мол-мулкнинг ҳуқуқий ҳолати (режими)ни иккига бўламиз: *биринчиси*, умумий ҳуқуқий режим, унга мулк ҳуқуқи, хўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи тааллуқли; *иккинчиси*, мол-мулкларнинг алоҳида турларининг махсус ҳуқуқий режими, унга фондлар, капиталлар ва захиралар қиради.

Хўжалик юритувчи субъектнинг мол-мулклари ва мажбуриятлари бухгалтерия балансида ўз аксини топади. Бухгалтерия баланси тадбиркорнинг (ҳисобот вақтигача бўлган) мулкӣ ва молиявий аҳволи (ҳолати) ни тавсифлайди. Баланс тадбиркорлик субъектининг хўжалик воситалари ҳақида маълумот беради. У актив ва мажбуриятлардан ташкил топади.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги 1996 йил 30 августда қабул қилинган Қонунининг 4-моддасига асосан, бухгалтерия ҳисоби объектлари асосий ва жорий активлар, мажбуриятлар, хусусий капитал, захиралар, даромадлар ва харажатлар, фойда, зарарлар ҳамда уларнинг ҳаракати билан боғлиқ хўжалик операцияларидан иборат.

Тадбиркорлик субъекти мол-мулкларининг хўжалик юритишида мавжуд асосий маблағлар ва номоддий активларнинг ҳамда айланма маблағларнинг ҳуқуқий режими бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонунчилик ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлар, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан чиқарилган Ўзбекистон Республикасининг бухгалтерия ҳисоби стандартлари 5-сон «Асосий маблағлар» (1998 йил 23 сентябрда 491-сон билан Адлия вазирлигида рўйхатга олинган) ва 7-сонли «Номоддий активлар» (1998 йил 20 октябрда 506-сон билан рўйхатга олинган) билан тартибга солинади.

“Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуннинг 14-моддаси 2-қисмига асосан тадбиркорлик субъектлари тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишига асос ва восита бўлган мол-мулк, шу жумладан, мулкӣ ҳуқуқлар қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ҳуқуқларнинг белгиланиши, ўзгартирилиши ва бекор бўлиши билан боғлиқ олди-сотди, гаров, ижара ва бошқа битимлар объекти бўлиши мумкин.

Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган тадбиркор ўзининг фуқаролик ҳуқуқларини ФКнинг 9-моддасига асосан амалга оширади. Тадбиркор фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ўз хоҳишига кўра тасарруф этади. Тадбиркорнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари маълум процессуал тартибда амалга оширилади. Фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг шакли

деганда, шахсларнинг субъектив ҳуқуқи ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича ўзаро мувофиқлаштирилган ташкилий тадбирлар, тартиблар тушунилади.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг юрисдикцион ва ноюрисдикцион шакли мавжуд бўлиб, бу фуқаролик ҳуқуқларининг давлат ёки унинг ваколатли органлари томонидан ҳимоя қилинишидир. Ҳимоя қилишнинг юрисдикцион шакли фуқаролик ҳуқуқларини суд орқали ёки маъмурий тартибда ҳимоя қилиш мумкинлигини кўрсатади. Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ноюрисдикцион (юрисдикцион бўлмаган) шакли, ҳуқуқи бузилган шахснинг фуқаролик ҳуқуқларини давлат ва бошқа ваколатли органларга мурожаат қилмасдан ўзи мустақил ҳимоя қилишидир. Ушбу фуқаролик ҳуқуқининг умумий қоидалари бевосита мулкчилик муносабатларига, шу жумладан, тадбиркорнинг мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишга ҳам тааллуқлидир.

Тадбиркорларга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний қарорлари, уларнинг мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Мулк ҳуқуқини ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни фуқаролик ҳуқуқий ҳимоя қилиш деганда, фуқаролик қонунчилиги нормаларида акс эттирилган, фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг мулкӣ ҳуқуқларини бузган, уларни амалга оширишга қарши қаратилган тўсқинликларни бартараф этиш ҳамда бу ҳуқуқларни белгилаш ва ҳимоя қилишга доир фуқаролик ҳуқуқий усуллар (чоралар) йиғиндиси тушунилади.

«Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуннинг 18-моддасига асосан, давлат иқтисодий фаолият, тадбиркорлик эркинлигини, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди. Ушбу норма тадбиркорлик фаолиятининг эркинлигининг давлат томонидан кафолатланганлигини мустаҳкамлаб, ҳар бир шахс тадбиркорлик фаолияти

билан ўз ҳуқуқларини эркин амалга оширишда, ўз манфаатларидан келиб чиқиб, ташаббускор фаолият олиб бориш эркинлиги ҳуқуқини кафолатлайди.

Тадбиркорлик фаолияти хусусий мулк билан узвий боғлиқ, чунки, тадбиркорлик фаолиятининг иқтисодий асосини мулк ташкил этади. Бу унинг ҳуқуқий асосларида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, жамиятимиздаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи Конституциянинг 53-моддаси 2-қисмида «Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир», деб белгиланиши ва ушбу қоида Қонуннинг 18-моддаси 2-қисмида акс этиши тадбиркорлик субъектларининг хусусий мулкка асосланганлигини ва бу уларнинг асосий иқтисодий ривожланишини ташкил этишини кўрсатади.

Тадбиркор мулкдор сифатида мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Конституцияда мустаҳкамланган юқоридаги қоида қонуннинг 23-моддасида ривожлантирилиб, тадбиркорлик фаолияти субъектларининг мулки дахлсиздир ва қонун билан муҳофаза қилинади. Мол-мулк мулкдори ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатни қилишга ҳақли, деб берилган. Тадбиркорлик фаолияти субъектидан унинг мулкни олиб қўйишга, унинг бошқа ашёвий ҳуқуқларини бекор қилишга, шунингдек бундай ҳуқуқларни чеклашга йўл қўйилмайди, қонунда назарда тутилган баъзи ҳолатлар бундан мустаснодир. Тадбиркорлик фаолияти субъектларининг мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлари қонунларда назарда тутилган тартибда ҳимоя қилинади. Тадбиркорлик субъектларининг мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилиш Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг бир кўриниши бўлиб, унга фуқаролик кодексининг 11-моддасида белгиланган фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усулларининг қуйидагилари тегишлидир:

ҳуқуқни тан олиш;

ҳуқуқ бузилишдан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини тўғдирадиган ҳаракатларининг олдини олиш;

битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш;

давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш;

шахснинг ўз ҳуқуқини ўзи ҳимоя қилиши;

бурчни аслича(натура) бажаришга мажбур қилиш;

зарарни тўлаш;

ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ва ўзгартириш;

давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонунга зид ҳужжатини суднинг қўлламаслиги.

Шулар билан биргаликда фуқаролик қонунчилигида назарда тутилган мол-мулкни ушлаб қолиш, гаров, ипотека каби мажбуриятларни таъминлаш усулларини тадбиркорнинг мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари қаторига киритиш мумкин.

Тадбиркорнинг мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усулларини қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг ашёвий-ҳуқуқий усуллари. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг ашёвий-ҳуқуқий усуллари деб, мулк ҳуқуқларини мутлақ субъектив ҳуқуқ сифатида ҳимоя қилиш учун мулкдорнинг ўзига тегишли бўлган ашёга нисбатан эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларини тиклашга ва бу ҳуқуқларни амалга оширишга вужудга келадиган тўсиқлар ва бошқа ҳуқуқбузарликларни бартараф этишга қаратиладиган усуллар йиғиндисига айтилади.

Ашёвий-ҳуқуқий усулларнинг қуйидаги белгиларини кўрсатиш мумкин: ҳуқуқ бузилишдан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиш хавфини тўғдирадиган ҳаракатнинг олдини олиш. Ашёвий-ҳуқуқий усулларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

а) мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш (виндикация);

б) мулкдорнинг ҳуқуқларини эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳуқуқбузарликлардан ҳимоя қилиш (негатор даъво);

в) мулк ҳуқуқини тан олиш;

Тадбиркорлик субъекти мулкдор сифатида ўз мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олишга ҳақли.

Агар мол-мулк уни бошқа шахсга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсдан ҳақ тўлаб олинган бўлса, олувчи бунга билмаган ва билиши мумкин бўлмаган (инсофли эгалловчи) бўлса, мол-мулк мулкдор томонидан ёки эгалик қилиш учун мулкдор берган шахс томонидан йўқотиб қўйилган ёхуд мулкдордан ёки у мол-мулкни берган шахсдан ўғирланган ё бўлмаса, уларнинг ихтиёридан ташқаридаги бошқача йўл билан уларнинг эгалигидан чиқиб кетган бўлса, мулкдор бу мол-мулкни олган шахсдан талаб қилиб олишга ҳақли.

Агарда мол-мулк суд қарорларини ижро этиш учун белгиланган тартибда сотиб юборилган бўлса, мол-мулкни юқорида кўрсатилган асослар бўйича талаб қилиб олишга йўл қўйилмайди.

Агар мол-мулк бошқа шахсга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган шахсдан ҳақ тўламасдан олинган бўлса, мулкдор мол-мулкни барча ҳолларда ҳам талаб қилиб олишга ҳақли.

Мол-мулк бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олинганда инсофсиз эгалловчи ушбу мол-мулкка эгалик қилган бутун вақт давомида олган ёки олиши лозим бўлган барча даромадларни мулкдорга қайтариб бериши лозим (ФКнинг 229-230-моддалари).

Мулкдор мол-мулкка нисбатан ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузиш эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бартараф этишни талаб қилиши мумкин.

Мулк ҳуқуқини тан олиш деб, қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа шахслар ёки давлат органи томонидан мазкур мол-мулкнинг маълум бир шахсга тегишли эканлигини эътироф этишга айтилади.

Мулк ҳуқуқини тан олиш қонунда кўрсатилган асослар мавжуд бўлганда вужудга келади, масалан, мулкдор бўлмаган шахсга эгалик ҳуқуқини вужудга

келтирувчи муддат (ФКнинг 187-моддаси) асосида. Тадбиркор мол-мулкка нисбатан ўзиники каби ошқора ва узлуксиз эгалик қилганда бу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини олади, яъни шу мол-мулкка нисбатан мулкдор деб эътироф этилади.

2. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг мажбурият ҳуқуқий усуллари. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг мажбурият ҳуқуқий усуллари деб, мулк ҳуқуқини мутлақ ҳуқуқ сифатида ҳимоя қилувчи эмас, балки фуқаролик ҳуқуқининг бошқа институтлари нормаларидан келиб чиққан ҳолда ҳимоя қилувчи усулларга айтилади. Ушбу усуллар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: ҳуқуқ бузилишдан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиш ҳавфини туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш, битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш, бурчни аслича бажаришга мажбур қилиш, зарарни тўлаш, неустойка ундириш ва ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартириш.

Мажбурият ҳуқуқий усуллар мулк ҳуқуқини тўғридан-тўғри, мутлақ маънода эмас, балки нисбий ҳуқуқ сифатида ҳимоя қилади. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг мажбурият ҳуқуқий усуллари икки кўринишда бўлади: шартномали муносабатлар - мулкдор билан бошқа шахслар ўртасида тузиладиган шартномалар асосида вужудга келадиган мажбуриятларда мулкдорнинг мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш, шартномадан ташқари муносабатлар - қонун ҳужжатларида бевосита белгиланган ҳолларда тадбиркорнинг мол-мулкига путур етказилганда ёки у бирон бир бошқача ҳолда шикастланганда унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш назарда тутилади. Бундай ҳуқуқбузарликлар зарар етказилганда келиб чиқадиган мажбуриятлар (деликт мажбуриятлар) институтига бириктирилган.

3. Мулк ҳуқуқи давлат ҳокимияти ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қарори асосида бекор қилинганда мулкдорнинг манфаатларини ҳимоя қилиш. Мулк ҳуқуқи давлат ҳокимияти ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қарори асосида бекор қилинганда мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш деб, мулкдорнинг ҳуқуқлари давлат

ёки бошқа маъмурий органлар томонидан чиқарилган норматив ҳужжатларга асосан бекор қилинганда уларни ҳимоя қилиш усуллари тушунилади. Бу усулларга қуйидагилар киради: давлат органлари ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш; давлат органлари ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг қонунга зид ҳужжатини суднинг қўлламаслиги.

Тадбиркорнинг мулкӣ ҳуқуқлари давлат органлари ёки маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг қабул қилган ҳужжатлари асосида бузилганда, у бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун суд органларига даъво аризаси билан мурожаат қилади. Суд органлари тадбиркорнинг даъвосига биноан ноқонуний қарор қабул қилган органнинг қарорини ҳақиқий эмас, деб топади.

Тадбиркор ўз мулкидан фойдаланганда экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Такрорлаш учун саволлар

1. *Мулк ҳуқуқи нима?*
2. *Нима учун мулк тадбиркорлик фаолиятининг шартларидан саналади?*
3. *Хусусий мулк ва шахсий мулкнинг бир-бирдан фарқи нимада?*
4. *Хўжалик юритиш ҳуқуқи нимани билдиради?*
5. *Оператив бошқарув ҳуқуқи нима?*

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”, 2018 й. – 376 б.
2. Давлетов А. Процессуал ҳужжатларда юридик атамалардан тўғри фойдаланиш. «Қонун ҳимоясида», 06/2004, 10-12-бетлар.

3. Ўзбекистон Республикаси: мустақил давлатнинг бунёд бўлиши / Қ.А.Аҳмедовнинг умумий таҳрири остида/. – Т.: «Ўзбекистон», 1992.

4. Юридик энциклопедия. Юридик фанлари доктори, профессор У.Таджихановнинг умумий таҳрири остида. – Т.: «Шарқ», 2001.

5. Тадбиркорлик соҳасида маъмурий тартиб-қоидалар бўйича қўлланма. Ғ.Б.Ҳидоятлов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: НМАК БТ “Шарқ”, 2011.

6. Раҳмонқулов Х.Р., Азизов Х.Т. Тадбиркорлик субъектлари хусусий мулк ҳуқуқининг фуқаролик-ҳуқуқий қатолатлари. – Т.: 2013. – 181 б.

7. Дўстов У.Н. «Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи» фанидан услубий қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2003.

8. Бабақулов С.Б. Тадбиркорлик фаолиятини эркинлаштириш соҳасидаги ислохотлар. – Т.: ТДЮИ, 2012. – 52 б.

8-маву. Тадбиркорлик шартномалари

1. Тадбиркорлик шартномаси тушунчаси.
2. Тадбиркорлик шартномаси субъектлари.
3. Тадбиркорлик шартномаларини тузиш ва бажариш.
4. Тадбиркорлик шартномаларини ўзгартириш ва бекор қилиш.

1. Тадбиркорлик шартномаси тушунчаси

Шартнома нима? *Шартнома* – бу фуқаролик ҳуқуқида икки ёки ундан ортиқ (жисмоний ёки юридик) шахсларнинг ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келтириш, белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги ўзаро келишувидир. Бундай келишувнинг мазмуни ёзма тарзда акс эттирилган ҳужжат ҳам «шартнома» деб аталади. Шартнома битимнинг бир тури (ЎЗР ФК, 102-модда) бўлиб, унинг маънодоши (синоними) сифатида «контракт» сўзи ҳам қўлланилади³⁸. Шартнома – бу хўжалик юритувчи субъектларнинг (мулк шаклидан қатъи назар) ўзаро иқтисодий муносабатларини тартибга солишнинг ҳуқуқий воситасидир.

Юқорида келтирилган таърифдан келиб чиқадики, шартномада томонлар ўзаро келишув асосида маълум бир мақсадга эришиш учун ўз зиммаларига ҳуқуқ ва мажбуриятлар оладилар.

Тарафлардан бири шартлашилган муддатда тадбиркорлик фаолияти соҳасида товарларни бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш мажбуриятларини оладиган, иккинчи тараф эса товарларни, ишларни, хизматларни қабул қилиб олиш ва уларнинг ҳақини тўлаш мажбуриятини оладиган келишув *хўжалик шартномаси* дейилади³⁹. Хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги шартномалар барча мулк шаклидаги корхоналар ва

³⁸ *Юридик энциклопедия*. Юридик фанлари доктори, профессор У.Таджихановнинг умумий таҳрири остида. – Т.: «Шарқ», 2001, 542-бет.

³⁹ «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонун, 3-модда. *Қаранг*: www.lex.uz.

тадбиркорларнинг ўзаро иқтисодий муносабатларини ўрнатувчи асосий ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида хўжалик шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш вақтида юзага келадиган муносабатларни «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги ЎЗРнинг 1998 йил 29 август Қонуни тартибга солади. Хўжалик шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилишда юзага келадиган муносабатлар фақат юқорида тилга олинган қонун билангина эмас, балки ЎЗРнинг ФК ва бошқа қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади. Хўжалик шартномаси фуқаролик-ҳуқуқий шартнома бўлиб, унга нисбатан ФКнинг битимлар ва шартномаларга доир барча нормалари тадбиқ этилади.

«Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонун (4-модда) ва ЎЗРнинг ФКга (1-модда) кўра, хўжалик юритувчи субъектлар (юридик ёки жисмоний шахс) шартнома тузишда эркиндир. ЎЗР ФКнинг 1-моддасида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг тенглиги, фуқаролар (жисмоний шахслар) ва юридик шахслар шартнома асосида ўз ҳуқуқ ва бурчларини белгилашда ва қонун ҳужжатларига зид бўлмаган ҳар қандай шартнома шартларини аниқлашда эркин эканлиги фуқаролик ҳуқуқининг асоси сифатида таърифланади. Дарҳақиқат, фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркин эканлар, улар нима тўғрисида ва ким билан шартномавий муносабатларга киришишни эркин танлашлари, мажбуриятларнинг амалдаги қонунларга зид бўлмаган ҳар қандай шартларини мустақил белгилашлари мумкин. Шартноманинг шартлари, агар қонун ҳужжатларида бошқача белгиланмаган бўлса, тарафларнинг хоҳиши бўйича белгиланади. Шартнома тузишда фуқаролар ва юридик шахслар эркинлигининг моҳияти ФКнинг 354-моддасида ёритилган. Шартнома тузишга мажбур қилиш тақиқланади. Албатта, бунда истисно ҳолат бор. Агар шартнома тузиш мажбурияти қонун ҳужжатларида ёки зиммага олинган мажбуриятларда назарда тутилган бўлса, шартнома тузиш шартдир. Масалан, агар тегишли маҳсулот турига давлат бурютмаси берилган бўлса, давлат эҳтиёжлари учун

маҳсулот етказиб бериш шартномасини тузиш мажбурийдир. Хўжалик шартномаси фуқаролик-ҳуқуқий шартноманинг бир кўриниши бўлганлиги сабабли шартнома тузиш эркинлиги принципи ФҚда белгиланган қоидаларга ва тегишли қонун нормаларига асосланади.

Хўжалик шартномаларининг ролини оширишда 1998 йил 29 августда ЎзР Олий Мажлиси XII сессиясида қабул қилинган «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонун муҳим роль ўйнади. Мазкур қонун ЎзР Олий Мажлисининг қарори асосида 1998 йилнинг 1 ноябрдан амалга киритилди.

Мазкур қонунда хўжалик шартномаси тушунчаси (3-модда), субъектлари (5-модда), шартномани тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш (2-боб) жараёнларида юзага келадиган муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш, шартномавий муносабатларнинг асосий принциплари (4-модда), субъектларнинг ҳуқуқ (6-модда) ва мажбуриятлари (7-модда) ва шартномани бузганлик учун жавобгарлик (5-боб), талабнома ва даъво аризаларини тақдим этиш тартиби ва муддатлари (3-боб), шунингдек хўжалик юритувчи субъектлар юридик хизматининг ёки ишга жалб этилган адвокатларнинг шартномани тузиш ва бажаришдаги вазифалари (20-модда) белгилаб берилган.

Қонунда маҳаллий давлат ҳокимияти ҳамда давлат бошқарув органлари, прокуратура ва адлия органларининг шартномавий муносабатларга оид ва хўжалик шартномалари тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини назорат қилиш бўйича ваколатлари (8-9-моддалар) мустаҳкамлаб қўйилган.

Хўжалик шартномалари юридик ва жисмоний шахсларнинг мулкӣ, номулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари вужудга келишининг асосларидан бири ҳисобланади. Шунга кўра, тадбиркорлик фаолиятини тартибга солишда шартномалар асосий восита саналади ва уларнинг аҳамияти ҳам шу билан белгиланади. Шартномаларсиз тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишни тасаввур қилиб бўлмайди. Тадбиркор ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти жараёнида муайян шартномалар тузади.

Бозор муносабатлари субъектларининг ўзаро муносабатлари қонун

ҳужжатлари ва ўзаро келишув бўйича тузилган шартнома шартлари билан тартибга солинади. Уларнинг тижорат ютуқлари, аввало, бундай келишувлар қандай тузилганлиги ва расмийлаштирилганлиги билан боғлиқ. Булар айнан шу шартномада тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, уларнинг жавобгарлиги, баҳоси, муддати, ҳисоб-китоб қилиш тартиби ва бошқаларни белгилашдан иборат.

Шартнома тарафларнинг ўзаро келишуви сифатида қуйидаги белгиларига эга:

- 1) томонлар ўз эркини ихтиёрӣ ифодалайдилар;
- 2) шартнома мазмунини ташкил этувчи барча шартлар бўйича томонларнинг розилиги;
- 3) томонлар ўз мажбуриятлари юзасидан ҳаракатларини, қоида тариқасида, ҳақ эвазига бажарадилар;
- 4) шартнома муносабатларида томонлар тенгдир;
- 5) шартномани ижро этишнинг юридик қафолати мавжуд;
- 6) шартнома мажбуриятларини бузганлик учун жавобгарлик белгиланади.

Шундай қилиб, шартнома:

биринчидан – томонлар ўртасида мажбуриятлар келиб чиқишининг асосидир,

иккинчидан – барча хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодӣ фаолиятини режалаштиришнинг асосидир,

учинчидан – томонлар ўртасидаги мулкӣ муносабатларни амалга оширишнинг ҳуқуқӣ шаклидир⁴⁰.

Тарафлар қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномаларни, шунингдек турли шартномаларнинг элементларини ўз ичига оладиган аралаш шартномаларни ҳам тузишлари мумкин.

⁴⁰ *Хўжалик шартномаларига оид қонун ҳужжатлари ва шартномалар намунавий шакллари тўплами*. ЎзР Адлия вазири Сирожиддин Мирсафоевнинг таҳрири остида. Тузувчилар: Д.Р.Матрасулов, Х.М.Содиқов, Ф.К.Қиличев, Т.Шохназаров, Б.Т.Қўчқоров, Б.Эшматов. – Т.: «Адолат», 1998, 4-бет.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий йўналишларидан бири – бу хўжалик шартномаларининг аҳамиятини ошириш ва шартномавий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштиришдан иборат. Бунинг тасдиғи сифатида ЎзРнинг ФКга мурожаат қилинганда шартномаларни ҳуқуқий тартибга солишга доир моддаларнинг кенг кўламда киритилганлигига амин бўлиш мумкин. Бундан ташқари юқорида тилга олинган қонун ҳам шартнома муносабатларини мувофиқлаштириш мақсадларига хизмат қилмоқда.

Хўжалик шартномаси ўзига хос хусусиятларга эга. Булар куйидагилардир:

1) Шартнома фақат тадбиркорлик фаолияти соҳасида (фойда олиш мақсадида) тузилади.

2) Шартнома юридик шахслар ва якка тартибда фаолият юритувчи тадбиркорлар ўртасида тузилади.

3) Шартнома товарларни етказиб бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш тўғрисида тузилади.

4) Шартнома фақат ёзма тарзда тузилади.

2. Тадбиркорлик шартномаси субъектлари

«Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонуннинг 5-моддасида *хўжалик шартномасининг субъектлари* кўрсатилган. Унга кўра, юридик шахслар, шунингдек юридик шахс ташкил этмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган жисмоний шахслар хўжалик шартномаларининг субъектлари (тарафлари) ҳисобланади.

Хўжалик шартномаси томонлари куйидаги ҳуқуқларга эга (юқоридаги қонуннинг 6-моддаси):

1) Хўжалик шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш муносабати билан зарур бўлган маълумотномалар ва бошқа

ҳужжатларни сураш ва олиш;

2) Хўжалик шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш билан боғлиқ масалалар юзасидан экспертларнинг ёзма хулосаларини сўраш ва олиш, мутахассислар билан маслаҳатлашиш;

3) Давлат органлари ва бошқа органларга, мансабдор шахсларга илтимосномалар билан мурожаат этиш ҳамда шикоятлар бериш ва улардан асослантирилган ёзма жавоблар олиш;

4) Бошқа тарафнинг иқтисодий аҳволи, нуфузи ва ишчанлик жиҳатлари хусусидаги маълумотларни тўплаш;

5) Хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг қонунда назарда тутилган воситалари ва усулларини қўллаш.

Хўжалик шартномасининг тарафлари қонун ҳужжатларида ва шартномада назарда тутилган ўзга ҳуқуқларга ҳам эга бўлишлари мумкин.

ОЛДИ-СОТДИ ШАРТНОМАСИ

Намунавий шартнома (умумий вариант)

_____сон ШАРТНОМА

« _____ » _____ 20__ й.
(шаҳар, туман ва қишлоқ)

_____ (юқ юқловчи идора, корхона, муассаса, ташкилот номи, жисмоний)

_____ шахснинг Ф.И.О.)

Бундан буён матнда «Сотувчи» деб аталувчи,
номидан _____ асосан фаолиятини амалга оширувчи, бир
(мансаби, Ф.И.О.)

томондан ва

_____ (юқловчи идора)

_____ корхона, муассаса, ташкилотнинг номи, жисмоний шахснинг Ф.И.О.)

бундан буён матнда «Олувчи» деб аталувчи,

НОМИДАН _____
(мансаби, Ф.И.О.) _____

асосан фаолият кўрсатувчи, иккинчи томондан, қуйидагилар тўғрисида ушбу шартномани тузишди.

1. Шартнома предмети

1.1. «Сотувчи» ўзига тегишли мол-мулкни «Олувчи»нинг мулки қилиб (доимий хўжалик юритувчи ёки бутунлай бошқарувига) беради, «Олувчи» эса мол-мулкнинг ҳақи тўлангандан кейин олиш мажбуриятини олади.

1.2. Мол-мулк тўғрисида маълумот:

номи, сони ва бутлаш _____
(мезон кўрсатувчи ва техник шароитлари ва бошқалар)

тайёрловчи _____
(корхона ёки ташкилотнинг тўлиқ номи)

ўлчов бирлиги _____

суммаси (ҳар бир сонига) _____

сон бирлиги _____

фойдаланиш кафолат муддати (саклаш, истеъмол қилиш) _____

2. Шартнома нархи, баҳоси, суммаси (қиймати)

2.1. Шартнома баҳоси _____ сўмни ташкил қилади.

2.2. Шартнома нархи ўз ичига _____

3. Тўлов шартлари

3.1. Ушбу шартнома бўйича тўлов _____
(бир вақтнинг ўзида ёки олдиндан)

_____ (аванс тўлаш ва бошқалар кўрсатилади)

3.2. Тўлов тури _____
(тўлов талабномаси, тўлов топшириқномаси, чек аккредитив ва бошқалар)

4. Мажбуриятларнинг бажарилиш муддати

4.1. Шартноманинг 1.2-бандида кўрсатилган мол-мулк «Олувчи»га шартнома имзолангандан кейин _____ кунлик вақт ичида берилиши шарт.

4.2. «Олувчи» қуйидаги муддатларда тўловни амалга оширади:

4.3. Шартноманинг амал қилиш муддати:

_____ да бошланди.

_____ да тугатади.

5. Тарафлар мажбуриятлари

5.1. «Сотувчи» мажбурияти:

5.1.1. Шартномада кўрсатилган талабларга риоя қилган ҳолда ўз вақтида «Олувчи»га мол-мулкни бериш;

5.1.2. Тегишли даражада сифатли маҳсулот юборилганлиги тўғрисида билдириш (хабарнома) олгандан сўнг сифатли бўлмаган мол-мулкни _____ кун ичида алмаштириб бериш ёки ушбу шартноманинг 2-бандига асосан сифатли бўлмаган мол-мулк баҳосини қайтариб бериш.

5.2. «Олувчи» мажбурияти:

5.2.1. Маҳсулотни қабул қилиш далолатномасини тузган ҳолда ушбу шартномада ва қонун ҳужжатларида белгиланган бутлаш тартибига, сонига, сифатига қараб муддатида маҳсулотни қабул қилиб олиш.

5.2.2. Тегишли даражада сифатли бўлмаган мол-мулк келиб тушгани аниқлангандан кейин, бу ҳақда далолатнома ёзилиб, _____ соат ичида сотувчини огоҳлантириш.

5.2.3. Мол-мулкнинг баҳосини ушбу шартномада белгиланган миқдорда ва муддатда тўлаш.

6. Тарафлар жавобгарлиги

6.1. Мол-мулк бериш вақтига риоя қилмаганлиги учун айбдор тараф бошқа тарафга етказилган зарарни тўлиқ қоплайди ва _____ миқдорда жарима тўлайди.

6.2. «Сотувчи» мол-мулкни тўлиқ етказиб бермаганлиги учун «Олувчи»га етказиб берилмаган ҳар кун учун мол-мулк баҳосидан _____ фоиз жарима тўлайди.

6.3. Шартнома талабларида кўрсатилган сифатлардаги ҳамда бутлашдаги мол-мулк берилмаган бўлса, айбдор тараф _____ миқдорида жарима тўлайди.

6.4. Тегишли даражада сифатли бўлмаган мол-мулкни ўз вақтида алмаштиришдан бош тортса, «Сотувчи» _____ сўм (5.1.2. бандда кўрсатилгандан)

миқдорда жарима тўлайди.

6.5. Мол-мулк учун сотиб олувчи ўз вақтида ёки тўлиқ тўловни маблағ миқдоридан _____ фоиз устама жарима тўлайди, лекин _____ миқдордан ошиб кетмаслиги керак.

6.6. «Сотувчи» омиборидан ўз вақтида мол-мулк олиб чиқиб кетилмаса, агар бу томонларнинг келишувига асосан кўзда тутилган бўлса, «Олувчи» ҳар бир ўтказиб юборилган кун учун «Сотувчи»га омиборда сақланганлигидан келиб чиққан зарарни ва _____ миқдорида жарима тўлайди.

6.7. Неустойка (жарима) тўлаш тарафларни шартномада кўрсатилган мажбуриятларини бажаришдан озод қилмайди.

7. Форс-мажор ҳолатлари

7.1. Ҳеч бир тараф иккинчи тараф олдида ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра ва энгиб бўлмас куч мавжуд бўлган тақдирда ушбу шартномада кўрсатилган мажбуриятлари бўйича жавобгар эмас. Уруш эълон қилиниши ёки бошланиши, фуқаролар тартибсизлиги, эпидемия, эмбарго, ер қимирлаши, сув тошқини, ёнгин ва бошқа табиий офатлар шулар жумласидандир.

7.2. Савдо палатасининг ёки бошқа тегишли идоранинг берган гувоҳномаси ана шундай форс-мажор ҳолатни тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади.

7.3. Тарафлар ушбу шартномада кўрсатилган мажбуриятларни бажармаслик сабаблари тўғрисида албатта иккинчи тарафни огохлантириши шарт.

7.4. Агар бартараф қилиб бўлмайдиган куч уч ой узлуксиз давом этса, тарафлар, бир-бирини ёзма равишда огохлантириб, шартноманинг ижросини бекор қилиши мумкин.

8. Низони ҳал қилиш тартиби

8.1. Ушбу шартномада ёки унга боғлиқ масалалар юзасидан келиб чиқадиган барча низолар энг аввало тарафларнинг келишуви билан ҳал қилинади.

8.2. Тарафларнинг келишуви билан ҳал қилиб бўлмайдиган низолар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда хўжалик суди орқали ҳал қилинади.

9. Шартномага ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тартиби

9.1. Ушбу шартномага киритилган барча ўзгартириш ва қўшимчалар фақат иккала тараф томонидан ёзма равишда тузилиб, имзо қўйилгандан кейингина юридик кучга эга бўлади.

9.2. Шартномани тарафларнинг ўзаро келишувига асосан ёки Ўзбекистан Республикаси Фуқаролик кодексига ҳамда амалдаги қонун ҳужжатлари нормаларига биноан келтирилган зарарни тўлаган ҳолда муддатидан илгари бекор қилиш мумкин.

10. Бошқа ҳолатлар

10.1. Ушбу шартнома иккала тараф учун бир хил кучга эга бўлиб, икки нусхада тузилган.

10.2. Тарафларнинг бошқа талаблари: _____

10.3. Шартномага илова: _____

Тарафларнинг юридик манзили ва тўлов реквизитлари (маълумотлари)

«Сотувчи»	«Олувчи»
_____ (индекс манзили, ҳисоб-китоб)	_____ (индекс манзили, ҳисоб-китоб)
_____ ва валюта ҳисоб рақами,	_____ ва валюта ҳисоб рақами,
_____ лавозими, имзо, Ф.И.О.)	_____ лавозими, имзо, Ф.И.О.)
М.Ў.	М.Ў.

3. Тадбиркорлик шартномаларини тузиш ва бажариш

Хўжалик шартномасини тузиш. Шартнома тузишда қуйидагиларга алоҳида эътибор берилиши лозим:

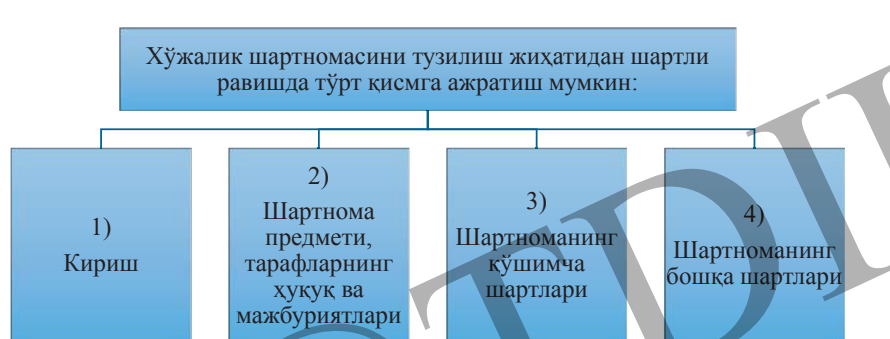
- 1) шартнома предмети ва унинг оқибатини аниқ тасаввур қила билиш;
- 2) етказиб бериладиган товарнинг (бажариладиган ишнинг, кўрсатиладиган хизматнинг) миқдори, сифати, ассортиментни ва баҳосини аниқ эътириш орқали, олинган товарларни қайта сотиш ва ишлаб чиқишда зарар кўрмаслик;
- 3) шартноманинг бажарилиш муддати, ҳисоб-китоб қилиш тартиби, томонларнинг мажбуриятлари;
- 4) шартнома шартлари ва мажбуриятлари тўла ёки қисман бажарилмаганда томонларнинг жавобгарлиги, ўртада юзага чиққан низоларни ҳал этиш тартиби ҳамда тарафларнинг реквизитлари (манзиллари), шартнома тузилган сана ва жой, қонунларга зид бўлмаган бошқа шартларни аниқ эътириш;
- 5) низо чиқишининг олдини олиш мақсадида шартномада унинг шартлари аниқ ва равшан ифодаланиши, шартларнинг томонлар имкониятига мос келиши;
- 6) шартнома лойиҳасидаги қоидалар тўғрисида ҳуқуқий маслаҳатчининг фикрини билиш;
- 7) шартноманинг фақат ваколатли шахс томонидан имзоланишини

таъминлаш.

Тарафлар амалиётда шартномавий муносабатларда қўлланма бўлиб хизмат қиладиган шартномаларнинг намунавий шаклларидадан фойдаланадилар. Бу, албатта муайян шартномани тузиш жараёнларини қискартиради. Ҳар қандай шартнома конун ҳужжатлари талабларига ва томонларнинг мақсад ва манфаатларига мос равишда тузилиши керак.

Хўжалик шартномасини тузилиш жиҳатидан шартли равишда тўрт қисмга ажратиш мумкин:

- 1) кириш;
- 2) шартнома предмети, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
- 3) шартноманинг қўшимча шартлари;
- 4) шартноманинг бошқа шартлари.

Хўжалик шартномасининг **кириш қисми**да қуйидагилар кўрсатилиши лозим:

1. Шартноманинг номи. Шартнома, одатда, маълум бир предмет юзасидан тузилади. Шартномани тузишда шартноманинг аниқ бир турини белгилаш ва бу шартнома номида ифодаланиши лозим. Масалан, олди-сотди шартномаси, маҳсулот етказиб бериш тўғрисидаги шартнома, хизмат кўрсатиш бўйича шартнома, иш бажариш юзасидан шартнома, ижара шартномаси, кредит шартномаси, транспорт воситаларининг ижараси шартномаси, қурилиш пудрати тўғрисидаги шартнома ва бошқалар.

2. Шартномани имзолаш санаси ва жойи. Ҳар бир шартномада тегишли шартноманинг тузилган санаси кўрсатилади, чунки шартномага қўйилган сана, агар унда ўзгача қоида белгиланган бўлмаса, имзоланган пайтдан кучга киришини билдиради ва бажариш муддатлари учун муҳим ўрин тутди. Шартнома тузилган вақт – белгиланган шаклдаги келишувга эришилган сана бўлиб ҳисобланади. Шартнома имзоланган жойнинг кўрсатилиши ҳам ҳуқуқий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга.

3. Шартнома тарафларининг тўлиқ номи, шартнома бўйича тарафларнинг аталиши. Шартнома матнини тузишда қулайлик бўлиши учун томонлар номланиши лозим. Масалан, маҳсулот етказиб бериш шартномасида – «маҳсулот етказиб берувчи» ва «сотиб олувчи», ижара шартномасида «ижарага олувчи» ва «ижарага берувчи» ва ҳоказо.

4. Шартномани имзолаётган шахснинг мансаби ва тўлиқ насл-насаби. Юридик шахс номидан шартнома тузилаётганда уни имзолаётган мансабдор шахснинг фамилияси, исми-шарифи кўрсатилиши керак.

5. Шартномани имзолаётган шахсга шартномани имзолаш ҳуқуқини берувчи ҳужжат (низом ёки ишончнома). Юридик шахс номидан шартнома тузилаётганда уни имзолаётган мансабдор шахснинг ваколатини тасдиқловчи ҳужжат кўрсатилиши керак. Агар корхона раҳбари томонидан ишончнома асосида шартнома тузишга ваколат берилган бўлса (корхона бош ҳисобчисидан ва бошқалардан ташқари), ишончнома ва бошқа тегишли маълумотлар кўрсатилади. Амалдаги конун ҳужжатлари ва корхона низомига биноан шартномани тўғридан-тўғри, ишончномасиз имзолашга фақат унинг раҳбарига ҳуқуқ берилади. Раҳбар ўринбосарларидан бирига ва бошқа шахсларга бундай ваколат ФКнинг 138-моддасига мувофиқ, юридик шахснинг ишончномаси асосида юклатилади: «Юридик шахс номидан бериладиган ишончнома раҳбар томонидан имзоланиб, унга ушбу юридик шахснинг муҳри босилади» (ЎзР ФК, 138-модда, 1-қисм).

Агар тарафлардан бири (контрагент) корxonанинг раҳбари бўлса, унинг ваколатини тасдиқлаш учун гувоҳномадан ташқари лавозимга тайинланганлиги

тўғрисидаги буйруқдан нусха бўлиши керак. Буйруқ нусхаси ўрнига корхона мулкдорларининг мажлис баённомасини ҳам кўрсатиш мумкин.

Хўжалик шартномасининг **предмети ҳамда тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига бағишланган иккинчи қисмида** қуйидагилар кўрсатилиши лозим:

1. Шартнома предмети.
2. Биринчи тарафнинг шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
3. Иккинчи тарафнинг шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
4. Тарафларнинг ўз мажбуриятларини бажариш муддатлари.
5. Тарафлар мажбуриятларини бажариш жойи.
6. Тарафлар мажбуриятларини бажариш усуллари (ҳаракатлар тартиби, кетма-кетлиги ва ҳ.к.).

Ушбу шартларнинг мазмуни шартноманинг турига ва унинг қандай ҳолатга нисбатан тузилишига боғлиқ бўлади, ФК ва амалдаги норматив ҳужжатлар қоидалари асосида шаклланади.

Хўжалик шартномасининг **қўшимча шартлари**га қуйидагилар киради:

1. Шартномани амал қилиш муддати. Тарафларнинг шартнома бўйича ўз мажбуриятларини бажариш муддатлари кўрсатилган тақдирда ҳам хўжалик шартномаси амал қилиш муддатининг кўрсатилиши мақсадга мувофиқдир. Бу ҳолат шартноманинг амал қилиш муддати қачон тугашини билиш ва тарафлар шартномани бажаришдан бош тортиш учун талабнома ва даъво қилиш муддати бошланишини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Бу шарт иккинчи томон шартномани бажаришни рад этган тақдирда тегишли талабнома (претензия) киритиш ва жарима, пеня ундириш, келтирилган зарарни қоплатиш учун имконият яратади. Шартномани бажариш муддатлари ЎзР ФКнинг 242-244-моддаларида белгиланган тартибда аниқланади.

2. Тарафларнинг жавобгарлиги. Шартнома шартлари бузилган тақдирда тарафларнинг ўз мажбуриятларини бажаришларини таъминлаш мақсадида шартномада тарафларнинг жавобгарлиги кўзда тутилади. Одатда, ҳар бир шартномада жавобгарлик келишилган шартларнинг бирини бажармаган

тарафга нисбатан неустойка (жарима, пеня) кўринишида жазо белгиланиши билан ифодаланади.

3. Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Хўжалик шартномасининг қўшимча шартларидан яна бири – бу мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Амалдаги қонунчиликка мувофиқ хўжалик шартномасининг бажарилиши неустойка, гаров, қарздорнинг мол-мулкни ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, закат ҳамда қонун ҳужжатларида ёки шартномада назарда тутилган бошқа усуллар билан таъминланиши мумкин.

4. Шартномани бир тарафлама бекор қилишнинг асослари ва оқибатлари. Одатда хўжалик шартномаси фақат тарафларнинг келишувига мувофиқ бекор қилиниши мумкин, аммо тарафлар шартномада уни бир тарафнинг ташаббуси билан ҳам бекор қилиш тўғрисидаги шартларни киритишга ҳақли. Хўжалик шартномасини бажаришдан бир тарафлама бош тортишга йўл қўйилмайди, қонун ҳужжатларида ёки шартномада назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

5. Шартнома бўйича маълумотларни сир сақлаш. Шартномада унинг қайси шартлари сир сақланиши ва тарафлар томонидан ошкор қилиниши мумкин эмаслиги белгилаб қўйилиши мумкин.

6. Низоларни ҳал қилиш тартиби. Республикамизда иктисодиёт ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган низоларни ҳал қилиш хўжалик судлари судловига тааллуқлидир. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ёки келиб чиқиши мумкин бўлган ҳамда хўжалик судига тааллуқли бўлган низо тарафларнинг келишувига биноан ҳакамлар судида қуриш учун топширилиши мумкин. Қоида тариқасида, даъволар жавобгар жойлашган жойдаги хўжалик судига тақдим этилади. Аммо даъвони жавобгар жойлашган жойда тақдим этиш ва даъвогарнинг танлаши бўйича судловга тегишлилик тарафларнинг розилиги билан ўзгартирилиши ҳамда низони ҳал қилиши лозим бўлган хўжалик судининг номи шартномада аниқ белгиланиши ҳам мумкин.

Хўжалик шартномасининг мазкур қисми шундай шартларни ўз ичига оладики, уларни шартномада кўзда тутиш мажбурий эмас. Аммо бундай

шартлар мавжуд бўлган тақдирда, улар тарафлар ҳуқуқ ва мажбуриятларига, шунингдек уларни бажариш тартибига сезиларли таъсир кўрсатади.

Хўжалик шартномасининг **тўртинчи қисми** қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Тарафлар ўртасидаги муносабатлар шартномадан ташқари яна нималар билан тартибга солиниши. Тарафлар шартномада ўз зиммаларига олган аниқ мажбуриятларни белгилаб олиши табиий бир ҳолдир. Унга шартнома бўйича тарафлар ўртасидаги барча муносабатларни тартибга солувчи қонун нормаларини киритишнинг ҳожати йўқ. Шунинг учун шартноманинг бошқа шarti сифатида одатда, унга қуйидаги жумла киритилади: *«Мазкур шартномада назарда тутилмаган шартлар бўйича тарафлар амалдаги қонунчиликка риоя қиладилар.»*

2. Тарафлар ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш тартиби. Тарафлар ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш ҳақидаги шартларда ахборот бериш ва шартноманинг бажарилишига тааллуқли бўлган масалаларни ҳал қилишга ваколатли шахслар (исмлари ёки мансаби), шунингдек алоқа турлари (телефон, факс ва ҳ. к.) кўрсатилади.

3. Шартнома тузишдан олдин олиб борилган ишлар ва уларнинг шартнома имзолангандан кейинги натижалари. Булар тўғрисидаги бандда тарафлар шартномани тузиш бўйича олиб борилган барча мулоқотлар, ёзишмалар, олдиндан келишиб олишлар ва шу мақсаддаги баённомалар ўз кучини йўқотганлигини белгилайдилар. Шартноманинг ана шу бандида, «Тарафлар ушбу шартномани имзолагандан кейин у бўйича барча дастлабки музокаралар, ёзишмалар, дастлабки келишувлар ва шартнома ниятлари тўғрисидаги баённомалар ўз кучини йўқотади», - деб кўрсатилади.

4. Тарафларнинг реқвизитлари. Тарафларнинг реқвизитларига почта индекси, турар ёки ўрнашган жойи (манзили), ҳисоб-китоб рақами, банк муассасасининг номи, коди, солиқ тўловчининг идентификация рақами, юклаш реқвизитлари киради ва улар хўжалик шартномасида аниқ кўрсатилиши лозим. Тарафлар ҳақидаги маълумотлар ўзгарган тақдирда бир-бирларини тезда

хабардор қилиш тўғрисида зиммаларига мажбурият олишлари лозим.

5. Шартнома нусхалари сони ҳақидаги маълумот. Шартнома нусхаларининг сони ва унинг ҳақиқийлиги шартномада кўрсатилади. Бу банд, одатда қуйидаги шаклда бўлади: *«Ушбу шартнома тарафлардан ҳар бири учун ҳақиқий, бир хил юридик кучга эга бўлган __ нусхада (керакли нусхаси кўрсатилади) тузилди.»*

6. Шартнома матнига ўзгартиришлар киритиш тартиби. Шартнома матнига ўзгартиришлар киритиш тартибининг белгиланиши шартномани қалбакилаштирилишининг олдини олишга хизмат қилади.

7. Тарафлар вакилларининг имзолари. Ҳар бир шартномада маълум бир шахснинг хоши-истаклари баён қилиниши муносабати билан шартнома ўша шахс ёки унинг тўлиқ ваколатга эга бўлган вакили томонидан имзоланади, шунингдек, шартномада юридик хизмат ходими ёки адвокатнинг имзоси бўлиши талаб қилинади. Шартнома тузилганлиги тўғрисида ундаги тарафларнинг имзоси гувоҳлик беради. Тартибга кўра, у корхонанинг раҳбари ёхуд у ваколат берган вакилларининг шахсан қўл қўйиши билан тасдиқланади ва муҳри босилади. Муҳр шартномани имзолаган корхона раҳбарининг ваколатини тасдиқлайди, акс ҳолда шартнома ҳақиқий бўлмайди. Амалдаги қонун ҳужжатларида шартноманинг имзоланишига ҳал қилувчи аҳамият берилади. Шунингдек, шартноманинг ваколат берилмаган шахс томонидан имзоланиб, корхона муҳри босилиши уни ҳақиқий деб ҳисоблашга асос бўлмайди. Шу билан бирга, шартномага муҳр босилмасдан ҳам ваколатли шахс томонидан имзоланиши шартнома тузилганлигига гувоҳлик беради (тасдиқлайди). Шартноманинг имзоланиши унинг тузилганлигида тарафларнинг эрки-ихтиёрини ифодалайди ва тарафларда ҳуқуқ ва мажбуриятлар пайдо қилади.

ЎзР ФКнинг 365, 367, 370-моддаларига асосан, корхоналар орасида оферта ва акцепт тўғрисидаги қоидалар қўлланилади. Бунда шартномани бир кунда имзолаш имконияти бўлмайди. Ушбу ҳолларда шартнома охириги томон имзолаган пайдан бошлаб тузилган ҳисобланади. Хўжалик шартномаси, қоида

тариқасида тарафлардан бирининг оферта (шартнома тузиш ҳақида таклиф) йўллаши ва иккинчи тараф уни акцептлаши (таклифни қабул қилиши) йўли билан тузилади.

Агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари бўйича келишувга эришилган бўлса, хўжалик шартномаси тузилган деб ҳисобланади.

Хўжалик шартномасида ҳисоб-китоб қилиш тартиби белгиланаётганда товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақини қонун ҳужжатларида белгиланганидан кам бўлмаган миқдорда олдиндан тўлаб қўйиш назарда тутилган бўлиши керак. Хўжалик шартномасини тузишда тарафлар тегишли турдаги шартномалар учун ишлаб чиқилган ҳамда ҳуқуқий экспертизадан белгиланган тартибда ўтказилгандан сўнг эълон қилинган ўзларининг намунавий ёки типовой шартларига (шакллариغا) амал қилишлари мумкин.

Хўжалик шартномаси ёзма шаклда тузилади. Қонунчиликда шартнома ёзма шаклининг уч хил тури кўрсатилган. Амалиётда шартноманинг оддий ёзма шакли кенг тарқалган бўлиб, у тарафлар имзолаган битта ҳужжатни тузиш йўли билан тузилади.

Хўжалик шартномаси почта, телеграф, телетайп, телефон, электрон алоқа ёки ҳужжат шартномадаги тарафдан чиққанлигини ишончли суратда аниқлаш имконини берадиган бошқа алоқа ёрдамида ҳужжатлар алмашиш йўли билан тузилиши мумкин. Агар қонун ҳужжатларига ёки тарафлардан бирининг талабларига зид бўлмаса, битим тузиш чоғида имзодан факсимиле усулида нусха кўчириш воситаларидан фойдаланишига йўл қўйилади.

Хўжалик шартномасининг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади. Хўжалик шартномаси қонунда кўрсатилган ҳолларда ва тарафлардан бирининг талаби бўйича нотариал тасдиқланиши шарт. Шартномани нотариал тасдиқлаш нотариус ёки бундай нотариал ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган бошқа мансабдор шахс томонидан шартномани тасдиқловчи устхат ёзиб қўйиш йўли билан амалга оширилади.

Хўжалик шартномаси тузилган пайтдан бошлаб кучга киради ва тарафлар

учун мажбурий бўлиб қолади. Хўжалик шартномасининг амал қилиш муддатини узайтириш ёзма шаклда амалга оширилади. Тарафлар ўзлари тузган хўжалик шартномасининг шартларини уларнинг шартнома тузилишидан олдин вужудга келган муносабатларига нисбатан қўлланилади, деб белгилаб қўйишга ҳақлидирлар. Хўжалик шартномаси шартнома шартларига ҳамда қонун ҳужжатларининг талабларига мувофиқ равишда, бундай шартлар ва талаблар бўлмаган ҳолларда эса иш муомаласи одатларига мувофиқ бажарилиши лозим.

ЎзРнинг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги қонунда ички хўжалик шартномаларини тузиш қоидалари ҳам белгиланган. Ички хўжалик шартномаси, қоида тариқасида, хўжалик юритувчи субъект ва унинг таркибий бўлинмалари ўртасида ёки хўжалик юритувчи субъект ва унинг ходими (бир гуруҳ ходимлари) ўртасида тузилади (16-модда, 1-қисм).

Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда, хўжалик юритувчи субъектлар маҳсулот етказиб бериш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш юзасидан ички хўжалик шартномаларининг ўзлари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар билан тузган хўжалик шартномаларидагидан кам бўлмаган ҳажмда тузилишини таъминлашлари шарт (16-модда, 2-қисм).

Ички хўжалик шартномаларига оилавий пудрат, фермер хўжалиги билан ширкат хўжалиги ўртасидаги шартномалар яққол мисол бўла олади. Ички хўжалик шартномалари ўз ҳуқуқий табиатига кўра фуқаролик-ҳуқуқий ва меҳнат-ҳуқуқий нормаларининг қоришмасидан иборат шартнома ҳисобланади. Агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ички хўжалик шартномаларига нисбатан ЎзР ФКнинг 353-385-моддаларининг нормалари қўлланилади (16-модда, 3-қисм).

4. Тадбиркорлик шартномаларини ўзгартириш ва бекор қилиш

Хўжалик шартномасини ўзгартириш. Хўжалик шартномаси тарафларнинг келишувига мувофиқ ўзгартирилиши мумкин. Хўжалик

шартномаси қандай шаклда тузилган бўлса, тарафларнинг уни ўзгартириш тўғрисидаги келишуви ҳам шундай шаклда амалга оширилади. Хўжалик шартномасини бажаришни бир тарафлама ўзгартиришга йўл қўйилмайди, конун ҳужжатларида ёки шартномада назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Тарафлардан бирининг талаби билан хўжалик шартномаси хўжалик судининг қарорига биноан фақат иккинчи тараф хўжалик шартномасини жиддий равишда бузган ёхуд конунда ёки шартномада назарда тутилган бошқа ҳолларда ўзгартирилиши мумкин. Тарафлардан бирининг хўжалик шартномасини бузиши иккинчи тарафга у хўжалик шартномаси тузишда умид қилишга хоҳиш бўлган нарсдан кўп даражада маҳрум бўладиган қилиб зарар етказиши хўжалик шартномасини жиддий бузиш ҳисобланади. Бир тараф шартномани ўзгартириш ҳақидаги таклифга иккинчи тарафдан рад жавоби олганидан кейингина ёки таклифда кўрсатилган ёхуд конунда ёки шартномада белгиланган муддатда, бундай муддат бўлмаганида эса – 30 кунлик муддатда жавоб олмаганидан кейин, хўжалик шартномасини ўзгартириш тўғрисидаги талабни судга тақдим этиши мумкин.

Хўжалик шартномасини ўзгартириш ҳақидаги келишувда қуйидагиларнинг кўрсатилиши мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Қайси шартнома ўзгартирилади (шартноманинг рақами, санаси, номи).
2. Шартномани ўзгартириш сабаблари.
3. Ўзгартирилаётган ёки қўшимчалар киритилаётган шартлар ва уларнинг янги таҳрири.
4. Ўзгартириш киритилгандан кейин аввалги шартларнинг юридик кучини йўқотиши ҳақидаги банд.
5. Ўзгартириш ёки қўшимча киритилишидан олдин мазкур шартлар бўйича юзага келган масалаларни ҳал қилиш тартиби.

Хўжалик шартномасини бекор қилиш. Хўжалик шартномаси тарафларнинг келишувига мувофиқ бекор қилиниши мумкин. Хўжалик шартномаси қандай шаклда тузилган бўлса, тарафларнинг уни бекор қилиш

тўғрисидаги келишуви ҳам шундай шаклда амалга оширилади. Тарафлардан бирининг талаби билан хўжалик шартномаси хўжалик судининг қарорига биноан фақат иккинчи тараф хўжалик шартномасини жиддий равишда бузган ёхуд конунда ёки шартномада назарда тутилган бошқа ҳолларда бекор қилиниши мумкин. Хўжалик шартномасини бажаришдан бир тарафлама бош тортишга йўл қўйилмайди, конун ҳужжатларида ёки шартномада назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Тарафлардан бирининг хўжалик шартномасини бузиши иккинчи тарафга у хўжалик шартномаси тузишда умид қилишга хоҳиш бўлган нарсдан кўп даражада маҳрум бўладиган қилиб зарар етказиши хўжалик шартномасини жиддий бузиш ҳисобланади. Бир тараф шартномани бекор қилиш ҳақидаги таклифга иккинчи тарафдан рад жавоби олганидан кейингина ёки таклифда кўрсатилган ёхуд конунда ёки шартномада белгиланган муддатда, бундай муддат бўлмаганида эса – 30 кунлик муддатда жавоб олмаганидан кейин, хўжалик шартномасини бекор қилиш тўғрисидаги талабни судга тақдим этиши мумкин. Демак, хўжалик шартномалари қонунчилик ҳужжатларида ёки шартномада белгиланган ҳолларда бир тарафлама ёки хўжалик судининг ҳал қилув қарори билан бекор қилиниши мумкин.

Тарафларнинг шартномани бекор қилиш ҳақидаги келишувига эса қуйидаги маълумотлар киритилиши лозим:

1. Қандай шартнома бекор қилинаётганлиги.
2. Қайси вақтдан эътиборан шартнома бекор қилинаётганлиги.
3. Шартнома бекор қилинишидан олдин мазкур шартнома юзасидан вужудга келган масалаларни ҳал қилиш тартиби.
4. Шартнома бекор қилингандан кейин тарафларнинг мазкур шартнома бўйича талаб қилиш ҳуқуқлари ўз кучини йўқотиши тўғрисидаги банд.

Хўжалик шартномаси тарафларнинг мажбуриятлари «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги конунда белгилаб берилган. Қонуннинг 7-моддасига кўра, хўжалик шартномаси тарафлари:

1) Хўжалик шартномалари тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг талабларига риоя этишлари;

2) Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда хўжалик шартномаларининг ўз вақтида тузилишини таъминлашлари;

3) Тузилган хўжалик шартномалари бўйича зиммаларига олган мажбуриятларини ўз вақтида ва тегишли тартибда бажаришлари шарт.

Хўжалик шартномаси тарафлари қонун ҳужжатларида ва шартномада назарда тутилган бошқа мажбуриятларга ҳам эга бўлади.

Хўжалик шартномаси шартнома шартларига ҳамда қонун ҳужжатларининг талабларига мувофиқ равишда, бундай шартлар ва талаблар бўлмаган ҳолларда эса иш муомаласи одатларига мувофиқ бажарилиши лозим.

Хўжалик шартномасини бажариш жараёни маълум ҳаракатлар тизимидан иборат. Бу тизимни икки босқичга ажратиш мумкин:

1. Хўжалик шартномасини бажаришнинг моддий босқичи.
2. Хўжалик шартномасини бажаришнинг ҳуқуқий босқичи.

Хўжалик шартномасини бажаришнинг моддий босқичи иккита ўзаро боғлиқ ҳаракатларни ўз ичига олади:

а) бир тараф товарларни етказиб беради, тегишли ишни бажаради ёки хизмат кўрсатади;

б) иккинчи тараф келтирилган товарлар, бажарилган ишлар ёки кўрсатилган хизматларни қабул қилиб олади.

Шартномани бажариш муддати, шартномани бажариш жойи, шартноманинг баҳоси, шартномани бажариш усуллари ана шундай талаблар жумласидандир. Хўжалик шартномасини бажариш усули – бу унда белгиланган мажбуриятларни бажариш жараёнида тарафлар амалга оширадиган ҳаракатлар тартибидир. Умумий қоидага кўра, агар мажбуриятларни қисмларга бўлиб бажариш назарда тутилмаган бўлса, шартнома бир мартада тўла бажарилиши керак. Шартнома бўйича тарафларнинг ўзаро мажбуриятлари бир вақтда бажарилиши лозим, агар шартномада бошқа ҳолатлар кўрсатилган бўлмаса. Шунинг учун тарафлар хўжалик шартномасини тузишда вужудга келадиган ўз

мажбуриятларини бажариш тартибини аниқ ва пухта, қонун талабларига мувофиқ равишда белгилашлари шарт.

Хўжалик шартномасини бажаришнинг ҳуқуқий босқичи. Бу босқичда шартнома бўйича бажарилган иш, кўрсатилган хизмат ёки етказилган товар сон ва сифат жиҳатдан текширилади, шунингдек, бажариш факти ҳужжат билан тасдиқланади. Шартнома бўйича бир тарафнинг иккинчи тараф олдидаги ўз мажбуриятларини моддий жиҳатдан бажариши унинг ўз мажбуриятларини юридик жиҳатдан бажарганлигини аниқламайди. Биринчи тараф ўз мажбуриятларини бажарганлигини тасдиқловчи ҳужжат расмийлаштиригандан кейингина иккинчи тараф олдидаги ана шу мажбуриятларидан халос бўлади. Демак, шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятни бажарилганлигини тасдиқлаш уни ҳужжат билан расмийлаштирилишини талаб қилади.

Хўжалик шартномаларидан келиб чиқадиган *мажбуриятларнинг бажарилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар* қуйидагилар бўлиши мумкин:

а) товарларни (ишларни, хизматларни) топшириш – қабул қилиб олиш далолатномаси;

б) банк муассасаси томонидан тасдиқланган ва товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақи тўланганлиги ҳақидаги тўлов ҳужжати;

в) транспорт ташкилоти томонидан берилган ва товарнинг уни олувчи манзилига жўнатилганлиги ҳақидаги юк хати;

г) товар сотувчининг омборига топширилгани – қабул қилиб олингани ҳақидаги ҳужжат;

д) тегишли бошқа ҳужжатлар ва гувоҳномалар.

Товарлар одатда, ҳисоб-фактура, рўйхат, ўраш ёрлиқлари, юк хати ва бошқа кузатув ҳужжатлари бўйича сонига қараб қабул қилиб олинади. Товарни қабул қилиб олувчи тараф юк ташиш пайтида товарни сақлаш қандай таъминланганлигини (пломба ва идишлар бузилмаганлигини, марка белгиси мавжудлигини ва ҳ.к.) текшириб кўради. Товарларни (ишларни, хизматларни) сифатига қараб қабул қилиш етказиб берилган товарнинг (бажарилган ишлар ёки кўрсатилган хизматларнинг) сифатини тасдиқловчи ҳужжатлар – техник

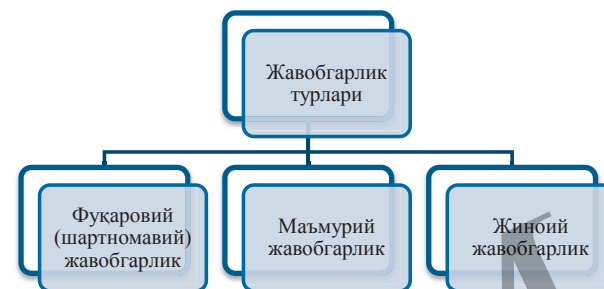
паспорт, сертификат, сифат ҳақида гувоҳнома ва бошқа ҳужжатлар бўйича амалга оширилади.

Товарни сони ва сифати ҳақидаги қабул қилиш ҳужжати товар етказиб берувчига нисбатан тегишли эътирозлар билдириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Товарларни сони ва сифати бўйича қабул қилиш қоидаларини бузилиши эса билдирилган талабнома ва даъволарни рад қилинишига олиб келади. Хўжалик шартномалари бўйича мажбуриятлар бажарилганлигини расмийлаштиришнинг яна бир усули – айна бир тарафларнинг бир-бирига боғловчи икки ёки ундан ортиқ мажбуриятларни бажариш шакли бўлган ўзаро талабларни ҳисобга ўтказишдир. Бунда бир тарафнинг талабларини қаноатлантириш бошқа мажбуриятдан келиб чиқувчи қарши тараф талабларини бажариш йўли билан амалга оширилади.

Қуйидаги шартларга риоя қилинганда ўзаро талабларни ҳисобга ўтказиш мумкин бўлади:

- а) ҳар икки тарафнинг бир-бирига нисбатан талаблари бўлиши;
- б) талаблар бир-бирига ўхшаш бўлиши;
- в) мажбуриятларни бажариш муддати келган бўлиши лозим. Ҳисобга ўтказиш тарафларнинг келишувига мувофиқ баённома ёки икки тараф ўртасида тузиладиган бошқа ҳужжат ёхуд тарафлардан бирининг аризаси шаклида расмийлаштирилиши мумкин.

Ҳар қандай шартномада тарафларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги шартлар тарафлардан бири шартнома шартларини бузган ҳолда қўлланилиб, улар тарафидан ўз мажбуриятлари бажарилишини таъминлайди. Одатда бундай жавобгарлик мазмунида бирон-бир келишилган шартларга нисбатан ўз мажбуриятларини бажармаганда тарафлардан бири тўлайдиган неустойканинг маълум туридаги санкция белгиланади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик вужудга келиш асосларига кўра қуйидагиларга бўлинади: (а) шартномавий жавобгарлик ва (б) шартномадан ташқари жавобгарлик.

Шартномавий жавобгарлик деганда шартномавий мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарлик тушунилади. Тарафлардан бири шартнома мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда бу тараф бошқа тарафга етказилган зарарни тўлайди, қонун ҳужжатларида ва шартномада назарда тутилган тартибда бошқача тарзда жавобгар бўлади.

Зарар деганда, ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаш учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатлари, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек бу шахс ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмайд қолган даромадлари (бой берилган фойда) тушунилади (ЎзР ФК, 14-модда, 2-қисм).

Таърифдан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, зарар тушунчаси қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаш учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатлари. Мулкка шикаст етказилганда унинг қийматининг камайиш миқдори ёки етказилган шикастни бартараф этиш харажатлари аниқланади. Бундай зарар шартноманинг идиш ва ўраш ҳақидаги шартлари бузилиши, етказиб берилмаётган ускуналарнинг синиши, шунингдек, масалан, ижарага олувчи ижарага олинган мулкдан тегишли тартибда фойдаланмаганлиги

окибатида уни зудлик билан таъмирлаш талаб қилинадиган ҳолатга келтириб қўйиши натижасида етказилиши мумкин.

2. Ҳақиқий зарар – шахснинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши.

3. Бой берилган фойда – шахс ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги фукаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмай қолган даромадлари. Бу – айбдор тараф шартнома мажбуриятларини бажарган тақдирда ҳуқуқи бузилган шахс олиши мумкин бўлган, лекин ололмай қолган даромадлар, яъни айбдор тараф зарарни тўғридан-тўғри етказмаган бўлса-да, унинг айбли ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги натижасида олиниши мумкин бўлган фойдани бой бериш натижасида қўрилган зарардир.

Амалдаги қонун ҳужжатларига кўра неустойка (жарима, пеня) тўланганлигидан қатъи назар, шартнома мажбуриятларини бузган тараф иккинчи тарафга ана шу зарар окибатида ўзи етказган зарар қисмини ҳам қоплайди.

Етказилган зарарни ундириш учун зарар қўрган тараф қуйидагиларни:

биринчидан, мажбуриятнинг ҳақиқатдан бажарилмаганлигини;

иккинчидан, зарарнинг мавжудлигини;

учинчидан, бузилган мажбурият билан етказилган зарар ўртасида сабабий боғланиш борлигини;

тўртинчидан, етказилган зарар қанча миқдорда эканлигини исботлаб бериши зарур.

Агар қонун ёки шартномада зарарни тўлашни чеклаш, яъни камроқ миқдорда тўлаш назарда тутилмаган бўлса, етказилган зарарни тўла ҳажмда қопланиши зарурлиги принципага амал қилинади.

Етказилган зарарнинг нархини аниқлаш бўйича ЎЗР ФКда (324-модда) янги қоида белгиланган. Зарарни аниқлашда мажбурият бажарилиши керак бўлган жойда, қарздор кредиторнинг талабларини ихтиёрий қаноатлантирган кунда, борди-ю, талаб ихтиёрий қаноатлантирилган бўлмаса, - даъво қўзғатилган кунда мавжуд бўлган нархлар эътиборга олинади. Бу масала бўйича низо судда қўрилган тақдирда суд вазиятга қараб, зарарни тўлаш

ҳақидаги талабни қарор чиқарилган кунда мавжуд бўлган нархларни эътиборга олган ҳолда қаноатлантириши мумкин.

Олинмай қолган даромадга (бой берилган фойдага) мажбурият бажарилган тақдирда жабр қўрган тараф олиши мумкин бўлган барча даромадлар киритилади. Зарарнинг мазкур шаклини ўзига хос хусусияти шундаки, кредитор томонидан даромад ҳақиқатда олинмаган бўлади, лекин қарздор ўз мажбуриятини тегишли тарзда бажарган тақдирда кредитор шу фойдани олиши мумкинлиги эътиборга олинади. Олинмай қолган даромадни ундириш ҳақида даъво билдирилган тақдирда, даъвогар ушбу фойдани олиши мумкинлиги ва бунга имконият мавжуд бўлганлигини, фақат жавобгар ўз мажбуриятларини бузганлиги сабабли фойдани олишдан маҳрум бўлганлигини исботлаши шарт.

Бироқ товарларни сотишдан тушган пул ҳисобидан фойда олиш фақат шу товар тайёрланган ва истеъмолчига етказиб берилган ҳолдагина амалга оширилиши мумкин. Шу сабабли даъвогар ушбу товарни сотиш имконияти борлигини ва сотишдан тушган маблағ ҳисобидан назарда тутилган фойда олиши мумкинлигини исботлаб бериши шарт.

ЎЗР ФКда мажбуриятларни таъминлаш усуллари кўрсатилган бўлиб, уларга неустойка, гаров, кафолат, закат кабилар қиради.

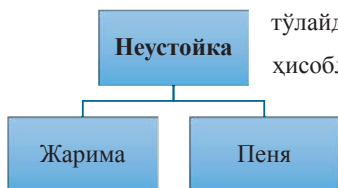
Муддатини ўтказиб юбориш ёки шартнома мажбуриятларини ўзгача тарзда лозим даражада бажармаслик ҳоллари учун белгиланган неустойкани (жаримани, пеняни) тўлаш ҳамда шартнома мажбуриятларини лозим даражада бажармаслик окибатида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш тарафларни мажбуриятларни асл холида бажаришдан озод этмайди, қонун ҳужжатларида ва шартномада назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Неустойкани қўллаш шартномавий жавобгарликнинг асосий шаклларида биридир. Неустойка⁴¹ фақат мажбуриятнинг бажарилишини таъминловчи восита бўлиб қолмай, балки у мажбурият бажарилмай қолганида

⁴¹ «Неустойка» атамаси рус тилидан кириб келган бўлиб, «не устоял», яъни «взял слово, обязательство, но не выполнил» деган маънони беради ва у ўзбек тилида «берган сўзининг устидан чиқмадинг», яъни субьектсизлик деган маънони билдиради.

ёки лозим даражада бажарилмаганида қарздорга нисбатан қўлланиши лозим бўлган юридик чора ҳамдир.

Неустойка жарима ёки пеня шаклида бўлади. *Жарима* – қарздор ўз мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаган ҳолларда тўлайдиган ва қоида тарикасида, катъий пул суммасида ҳисобланадиган неустойка. *Пеня* – қарздор ўз мажбуриятларининг бажарилишини кечиктириб юборганида тўлайдиган ва ўтказиб юборилган муддатнинг ҳар бир куни учун мажбуриятнинг бажарилмаган қисмига нисбатан фоиз билан ҳисобланадиган неустойка.

Неустойканинг етказилган зарардан фарқ қиладиган хусусиятлари куйидагилардан иборат:

а) Неустойка – қонунда (ёки шартномада) олдиндан белгиланиб, тарафларга маълум бўлган ва мажбурият бажарилмай қолган тақдирда қўлланиши мумкин бўлган ҳуқуқий чора (санкция). Етказилган зарарнинг ҳажми эса аввалдан белгиланмайди, у мажбурият бузилганидан кейин маълум бўлади ва белгиланиши мумкин;

б) Неустойкани ундириш учун қарздорнинг ҳаракати қонунга (ёки шартномага) мувофиқ бўлмаслигининг ўзи қифоя, зарарни тўлатиш учун зарур бўлган талабларни аниқлаш шарт эмас.

Шартнома тарафларининг жавобгарлиги шартномада акс эттирилиши керак, лекин кўп ҳолларда амалда шартномада жавобгарлик чоралари кўрсатилмасдан қолади. Бундай ҳолда қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, хўжалик шартномаларини бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун ЎзР «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонунининг 25-33-моддаларида назарда тутилган жавобгарлик чоралари қўлланилади. Мазкур қонунда куйидаги ҳолатлар бўйича жавобгарлик белгиланган:

- товарларни етказиб бериш муддатларини кечиктириб юборганлик, тўлик етказиб бермаганлик, ишларни бажармаганлик ёки хизмат кўрсатмаганлик учун (25-модда);

- сифати, ассортимент ва нави лозим даражада бўлмаган товарларни (ишларни, хизматларни) етказиб берганлик учун (26-модда);

- бут бўлмаган товарларни етказиб берганлик учун (27-модда);

- товарларни марка белгисиз, шунингдек товарни идишсиз ёки ўралмаган ҳолда етказиб берганлик учун (28-модда);

- аккредитивдан фойдаланмаганлик учун (29-модда);

- тўлов, товар-транспорт ҳужжатларини кечиктирганлик учун (30-модда);

- товарларни танлаб олмаслик ёки уни рад этганлик учун (31-модда);

- товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақини тўламаганлик ёки ўз вақтида тўламаганлик учун (32-модда);

- маблағларни ақцептсиз ҳисобдан чиқарганлик учун (33-модда).

Такрорлаш учун саволлар

1. Шартнома деб нимага айтилади?
2. Хўжалик шартномаси нима?
3. Хўжалик шартномасининг ўзига хос жиҳатлари нималардан иборат?
4. Хўжалик шартномаси тарафларининг ҳуқуқлари нималардан иборат?
5. Хўжалик шартномасининг бозор муносабатларида тутган ўрни қандай?
6. Хўжалик шартномалари қайси қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади?
7. Хўжалик шартномаларини тузишда нималар эътиборга олинishi лозим?
8. Хўжалик шартномалари тузилиши жиҳатидан қандай қисмлардан иборат?

9. *Хўжалик шартномасини бажариш усули нима?*
10. *Хўжалик шартномасини бажариш тизими неча босқичдан иборат ва улар қайсилар?*
11. *Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик вужудга келиш асосларига кўра қандай турларга бўлинади?*
12. *«Жарима» ва «пеня» ибораларига таъриф беринг.*

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”, 2018 й. – 376 б.
2. Давлетов А. Процессуал ҳужжатларда юридик атамалардан тўғри фойдаланиш. «Қонун ҳимоясида», 06/2004, 10-12-бетлар.
3. Ўзбекистон Республикаси: мустақил давлатнинг бунёд бўлиши / Қ.А.Аҳмедовнинг умумий таҳрири остида/. – Т.: «Ўзбекистон», 1992.
4. Юридик энциклопедия. Юридик фанлари доктори, профессор У.Таджихановнинг умумий таҳрири остида. – Т.: «Шарқ», 2001.
5. Тадбиркорлик соҳасида маъмурий тартиб-қоидалар бўйича қўлланма. Ғ.Б.Ҳидоятлов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: НМАК БТ “Шарқ”, 2011.
6. Раҳмонкулов Х.Р., Азизов Х.Т. Тадбиркорлик субъектлари ҳусусий мулк ҳуқуқининг фуқаролик-ҳуқуқий кафолатлари. – Т.: 2013. – 181 б.
7. Дўстов У.Н. «Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи» фанидан услубий қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2003.
8. Бабакулов С.Б. Тадбиркорлик фаолиятини эркинлаштириш соҳасидаги ислохотлар. – Т.: ТДЮИ, 2012. – 52 б.

9-мавзу. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг ҳуқуқий тартибга солиниши

1. Ташқи иқтисодий фаолият тушунчаси.
2. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий йўналишлари.
3. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш.

1. Ташқи иқтисодий фаолият тушунчаси

Тадбиркорлик фаолиятининг турларидан бири ташқи иқтисодий фаолият ҳисобланади. **Ташқи иқтисодий фаолият** деганда, Ўзбекистон Республикаси юридик ва жисмоний шахсларнинг хорижий давлатларнинг юридик ва жисмоний шахслари, шунингдек халқаро ташкилотлари билан ўзаро фойдали иқтисодий алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантиришга қаратилган фаолияти тушунилади.

Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олинган юридик шахслар, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида доимий яшаш жойига эга бўлган ва яқка тартибдаги тадбиркор сифатида рўйхатга олинган жисмоний шахслар ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланишга ҳақлидир.

Ўзбекистон Республикасининг давлат органлари, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланмаган бўлса, ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишлари мумкин.

Энг қулай режим яратиш деганда, бирор давлат халқаро шартнома асосида бошқа аҳдлашувчи давлат юридик ва жисмоний шахсларига ташқи иқтисодий фаолият соҳасида учинчи давлат юридик ва жисмоний шахсларига тақдим этилган ҳуқуқлар кабиларни тақдим этиши тушунилади. Халқаро ҳуқуқда *учинчи давлат* деганда, икки давлат ўртасида тузилган шартноманинг иштирокчиси бўлмаган давлат тушунилади.

Махсус режим деганда, бирор давлат ўзаролик принципи асосида бошқа аҳдлашувчи давлат юридик ва жисмоний шахсларига ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланишга оид махсус ҳуқуқлар тақдим этиши тушунилади. Бундай

режим ёпиқ иқтисодий гуруҳ ёки ташкилотлар иштирокчиси бўлган давлатнинг хўжалик юритувчи субъектларига ўрнатилади. Махсус режим алоҳида зоналарда ташқи иқтисодий операцияларни амалга оширишда, масалан, чегараолди савдони олиб бориш учун белгиланади. Бу ҳолда ушбу режим чегараолди зонасида яшаётган ёки жойлашган шахслар фаолиятига дахлдор бўлади.

Префенциал режим деганда, бирор-бир ривожланган давлат бир томонлама тартибда халқаро ҳуқуқ нормалари асосида ўзаролик принциписиз ривожланаётган давлатларнинг юридик ва жисмоний шахсларига алоҳида ҳуқуқлар имтиёзлар ва афзалликлар тақдим этиши тушунилади.

Тадбиркорлар учун у ёки бу режимнинг ўрнатилиши ташқи иқтисодий фаолият шароитларига бевосита таъсир кўрсатади. Халқаро ҳуқуқ нормалари билан тасдиқланган давлатларо келишувлар асосида тадбиркорликнинг ҳуқуқий режими белгиланади. Хўжалик юритувчи субъектлар ташқи иқтисодий фаолиятни юритишда халқаро шартномаларда у ёки бу шаклда ўрнатилган ва миллий қонунчиликда қабул қилинган ҳуқуқлардан, имтиёзлардан ва афзалликлардан фойдалана оладилар.

Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш ваколатига эга бўлган давлат органлари ҳамда бевосита ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошираётган Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари **ташқи иқтисодий фаолият субъектлари** ҳисобланадилар. Ўзбекистон Республикасининг давлат органлари, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланмаган бўлса, ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширадилар.

2000 йил 26 майда янги таҳрирда “Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида”ги қонун қабул қилинди.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг эркинлиги ва иқтисодий мустақиллиги;

ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг тенглиги;

савдо-иқтисодий муносабатларни амалга оширишда камситишларга йўл қўйилмаслиги;

ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишдан ўзаро манфаатдорлик;

ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари давлат томонидан ҳимоя қилиниши.

Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошираётган Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари ташқи иқтисодий фаолият субъектлари ҳисобланадилар.

Олди-сотди ёки айирбошлаш объекти бўлган товарлар, ишлар (хизматлар), ҳар қандай мол-мулкка, шу жумладан, қимматли қоғозлар, валюта қимматликларига, электр, иссиқлик энергияси ва бошқа турдаги энергияга, транспорт воситаларига, интеллектуал мулк объектларига нисбатан, ташқи иқтисодий фаолиятда фойдаланилиши қонун ҳужжатлари билан тақиқланганларини истисно этганда, ташқи иқтисодий фаолият амалга оширилиши мумкин.

Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари бундай фаолиятни амалга оширишда тенг ҳуқуқларга эгадир.

Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари қуйидаги ҳуқуқларга эга:

қонун ҳужжатлари доирасида ташқи иқтисодий фаолиятда катнашиш шакллари мустақил белгилаш, ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш учун ўз хоҳишига кўра бошқа юридик ва жисмоний шахсларни шартнома асосида белгиланган тартибда жалб қилиш;

ташқи иқтисодий фаолият натижаларига, шу жумладан миллий ва чет эл валютасидаги даромадга қонун ҳужжатларига мувофиқ мустақил равишда эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш.

Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари:

ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги ҳисоботни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тақдим этиши;

Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириладиган товарларнинг Ўзбекистонда белгилаб қўйилган техникавий, фармакология, санитария, ветеринария, ветеринария-санитария, фитосанитария, экология стандартлари, талаблари, қоидалари ва нормаларига мувофиқлигини тасдиқловчи ҳужжатларни белгиланган тартибда тақдим этиши шарт.

Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари зиммасида қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

2. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий йўналишлари

Миллий қонунчилигимизда “ташқи иқтисодий битимлар” термини учраса-да (ЎзР Фуқаролик кодексининг 1181-моддаси 2-қисми: “Локал иштирокчиларидан биттаси Ўзбекистон Республикасининг юридик шахси ёки Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлган ташқи иқтисодий битим, қаерда тузиладиганидан қатъи назар, ёзма шаклда тузилади”), бу тушунчага легал таъриф берилмаган. Мамлакатнинг халқаро олди-сотди жараёнларидаги иштироки давлатга валюта тушумининг келиб тушишига хизмат қилиши билан аҳамиятлидир. Бунда 1980 йилги Вена Конвенциясини таъкидлаб ўтиш аҳамиятга моликдир. Мазкур Конвенцияда халқаро олди-сотди муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари акс эттирилган. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг яна бир йўналиши сифатида инвестиция фаолияти назарда тутилади. Ўзбекистон Республикасида инвестицион иқлимни шакллантиришда инвестицион муносабатларни тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ўрни бекиёсдир. Миллий қонунчилигимизни таҳлил этадиган бўлсак, бу борадаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг салмоқли эканлигининг гувоҳи бўламиз. Ҳозирги пайтда инвестиция фаолиятининг ҳуқуқий табиатини “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонун ўзида ифода этади. Мазкур қонун дастлаб 1998 йил 24 декабрда қабул қилинган бўлиб, 2014 йил 9 декабрда ўзгартиш ва қўшимчалар киритилиб, унинг янги таҳрири тасдиқланди. Ушбу Қонуннинг мақсади инвестиция фаолияти соҳасидаги муносабатларни тартибга

солишдан иборат деб белгиланган. Шунингдек, 2014 йил 9 декабрда Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция ва пай фондлари тўғрисида”ги Қонуни қабул қилиниб, мазкур Қонуннинг мақсади инвестиция ва пай фондлари фаолияти соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборатлиги назарда тутилди.

Мамлакатимизда чет эл инвестицияларини жалб этишга катта эътибор қаратилиши ва рағбатлантирилишини 1998 йил 30 апрелдаги “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги ҳамда “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги қонунларнинг моҳиятидан ҳам англаш мумкин. Мамлакатимиз иқтисодиётини таркибий ўзгартириш, тармоқларни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга доир лойиҳаларни амалга ошириш учун инвестицияларни жалб қилиш борасида бажариладиган ишлар алоҳида эътиборга лойиқ. Ўзбекистон Республикасида инвестициявий муносабатларни тартибга солувчи қонунчилик нисбатан ривожланганлиги, мустақилликка эришилгандан сўнг қисқа муддатларда бу соҳадаги қонунчиликнинг шакллантирилганлиги таҳсинга сазовордир. Шу билан биргаликда, миллий иқтисодиётимизга хорижий инвестицияларни жалб этишда хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиб, миллий манфаатларни кўзлаган ҳолда қонунчилигимизга имплементация қилиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий йўналишлари қуйидагилардир:

халқаро иқтисодий ва молиявий ҳамкорлик;

ташқи савдо фаолияти;

чет эл инвестицияларини жалб қилиш;

Ўзбекистон Республикасидан ташқаридаги инвестиция фаолияти.

Халқаро иқтисодий ва молиявий ҳамкорлик ишлаб чиқариш, молия, банк ва сугурта фаолияти, таълим ва кадрларни тайёрлаш, туризм, соғлиқни сақлаш, илмий-техникавий, маданий, экология, гуманитар ва бошқа соҳаларда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг хорижий давлатларнинг юридик ва

жисмоний шахслари, шунингдек халқаро ташкилотлар билан ўзаро фойдали алоқаларни ўрнатиши ва кенгайтиришга қаратилган ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишдир. Ташқи савдо фаолияти халқаро товарлар, ишлар (хизматлар) савдоси соҳасидаги тадбиркорлик фаолиятидир. Ташқи савдо фаолияти товарларни, ишларни (хизматларни) экспорт ва импорт қилиш йўли билан амалга оширилади.

Товарларнинг Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудидан уларни қайта олиб кириш тўғрисидаги мажбуриятни олмасдан олиб чиқиб кетилиши, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланмаган бўлса, **товарлар экспорти**дир. Товарларнинг Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудига уларни қайта олиб чиқиб кетиш тўғрисидаги мажбуриятни олмасдан олиб кирилиши **товарлар импорти**дир. Ўзбекистон Республикасининг юридик ёки жисмоний шахси томонидан хорижий давлатнинг юридик ёки жисмоний шахси учун ишлар бажариш (хизматлар кўрсатиш), уларнинг бажарилиш (кўрсатилиш) жойидан қатъи назар, **ишлар (хизматлар) экспорти**дир. Хорижий давлатнинг юридик ёки жисмоний шахси томонидан Ўзбекистон Республикасининг юридик ёки жисмоний шахси учун ишлар бажариш (хизматлар кўрсатиш), уларнинг бажарилиш (кўрсатилиш) жойидан қатъи назар, **ишлар (хизматлар) импорти**дир.

Чет эллик инвесторлар томонидан тадбиркорлик фаолияти объектларига ҳамда қонун ҳужжатларида тақиқланмаган фаолиятнинг бошқа турларига киритилаётган моддий ва номоддий неъматларнинг барча турлари ҳамда уларга бўлган ҳуқуқлар, шу жумладан интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқлар, шунингдек чет эл инвестицияларидан олинадиган ҳар қандай даромад **Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл инвестициялари** деб эътироф этилади. Ўзбекистон Республикасидан ташқаридаги тадбиркорлик ва бошқа фаолият объектларига моддий ва номоддий неъматларни ҳамда уларга бўлган ҳуқуқларни қўйиш билан боғлиқ ташқи иқтисодий фаолият субъектлари ҳаракатларининг йиғиндиси **Ўзбекистон Республикасидан ташқаридаги инвестиция фаолияти** деб эътироф этилади. Ўзбекистон Республикасидан

ташқаридаги инвестиция фаолияти қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда *қўйидаги йўллар билан* амалга оширилиши мумкин:

юридик шахслар ташкил этиш ёки устав фондларида (капиталларида) улушбай асосда, шу жумладан мол-мулк ва акциялар сотиб олиш йўли билан қатнашиш;

Ўзбекистон Республикасидан ташқарида ваколатхоналар, филиаллар ва бошқа алоҳида бўлинмалар таъсис этиш;

қимматли қоғозларни, шу жумладан хорижий давлатларнинг резидентлари томонидан тасдиқланган қарз мажбуриятларини сотиб олиш;

концессияларни, шу жумладан табиий ресурсларни қидириш, излаб топиш, қазиб олиш ёхуд улардан фойдаланишга мўлжалланган концессияларни қўлга киритиш;

мулк ҳуқуқини, шунингдек, ерга ҳамда бошқа табиий ресурсларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритиш.

ЎЗРдан ташқаридаги инвестиция фаолияти хорижий давлатнинг қонун ҳужжатларида ва ЎЗРнинг қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа шаклларда ҳам амалга оширилиши мумкин. ЎЗРда хорижий давлатларнинг савдо-иқтисодий масалалар бўйича ваколатхоналари ЎЗР тегишли хорижий давлатлар билан тузадиган халқаро шартномалар асосида таъсис этилади. Ажнабий юридик шахслар ЎЗР ҳудудида ЎЗРнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ ваколатхоналар очишга ҳақлидирлар. Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланишини кафолатлайди.

Давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилаётган фаолиятига аралаштиришга, шунингдек ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда улардан қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган ҳужжатларни талаб қилиб олишга ҳақли эмас. Ўзбекистон Республикасининг давлат органлари ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг қонунда белгиланган

ҳуқуқларини бузувчи ҳужжатлар қабул қилган тақдирда, уларга етказилган зарарнинг ўрни қонун ҳужжатларига мувофиқ қопланади.

Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги ўз ҳуқуқлари ва манфаатларига дахлдор бўлган ва махфий тусда бўлмаган ахборотларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат органларидан олишга ҳақлидир. Ахборотнинг махфийлиги қонун ҳужжатларига мувофиқ аниқланади. Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солувчи ва умуммажбурий тусдаги қонун ҳужжатлари ОАВда эълон қилиниши ва ташқи иқтисодий фаолият субъектлари улардан эркин фойдалана олишлари шарт.

Чет эллик инвесторлар томонидан тадбиркорлик фаолияти ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турдаги фаолият объектларига қўшиладиган барча турдаги моддий ва номоддий бойликлар ҳамда уларга бўлган ҳуқуқлар, шу жумладан интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқлар, шунингдек реинвестициялар *чет эл инвестициялари* деб эътироф этилади.

Чет эллик инвесторлар томонидан Ўзбекистон Республикасида чет-эл инвестицияларидан олинган ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тадбиркорлик фаолияти ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турдаги фаолият объектларига қўшиладиган ҳар қандай даромад, шу жумладан фойда, фоизлар, дивидендлар, роялти, лицензия ва воситачилик ҳақлари, техникавий ёрдам, техник хизмат кўрсатиш учун тўловлар ҳамда бошқа шаклдаги мукофотлар *реинвестициялар* деб эътироф этилади.

«Инвестиция» сўзи инглиз тилидан олинган бўлиб, «капитал куйилмаси» деган маънони англатади. Инвестициялар иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига киритиладиган моддий ва номоддий неъматлар ҳамда уларга доир ҳуқуқлар ҳисобланса, инвестиция фаолияти субъектларининг инвестицияларни амалга ошириш билан боғлиқ ҳаракатлари мажмуи инвестиция фаолияти деб юритилади. Инвестиция фаолияти тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг бир қўринишидир, шунинг учун ҳам тадбиркорликка хос бўлган белгилар, яъни мулккий мустақиллик, ташаббускорлик ва таваккалчилик унга ҳам хос бўлган хусусиятдир.

Инвестиция фаолиятининг субъектларидан бири инвестор бўлиб, у ўз маблағларини, қарзга олинган ва жалб этилган маблағларни, мулккий бойликларни ва уларга доир ҳуқуқларни, шунингдек интеллектуал мулкка доир ҳуқуқларни инвестиция фаолияти объектларига жалб этишни амалга оширади. Бундай ўзига хос фаолият субъектларининг яна бир катта гуруҳи мавжуд бўлиб, улар инвестиция фаолияти иштирокчилари деб юритилади ва уларнинг асосий вазифаси инвесторнинг буюртмаларини бажарувчи сифатида инвестиция фаолиятини таъминлаш бўлиб ҳисобланади.

Инвестор ва инвестиция фаолиятининг иштирокчилари (субъектлари) қуйидагилар бўлиши мумкин:

- Ўзбекистон Республикасининг резидентлари-фуқаролари, юридик шахслари;
- маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва давлат бошқаруви органлари;
- хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар ва чет эллик юридик шахслар ҳамда фуқаролар, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар ва Ўзбекистон Республикасининг чет элда доимий яшовчи фуқаролари;
- ҳамкорликда инвестиция фаолиятини амалга ошираётган юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек давлатлар ва халқаро ташкилотлар.

Инвесторлар буюртмачи (маблағ киритувчи), кредитор, сотиб олувчи бўлишлари, шунингдек инвестиция фаолияти иштирокчиси вазифасини бажарувчи ҳам бўлишлари мумкин.

Инвестициянинг қуйидаги турлари мавжуд: капитал инвестиция, инновация инвестициялар ва ижтимоий инвестиция. *Капитал инвестиция* жумласига асосий фондларни вужудга келтирувчи ва такрор ишлаб чиқаришга, шунингдек, ишлаб чиқаришнинг бошқа шаклларини ишлаб чиқаришга қўшиладиган инвестициялар киради. *Инновация инвестициялар* жумласига техника ва технологияларнинг янги авлодини ишлаб чиқиш ва ўзлаштиришга қўшиладиган инвестициялар киради. *Ижтимоий инвестициялар* жумласига инсон салоҳиятини, малакаси ва ишлаб чиқариш тажрибасини оширишга,

шунингдек, номоддий неъматларнинг бошқа шакллари ривожлантиришга қўшилаётган инвестициялар киради.

Инвестиция фаолияти давлат томонидан тартибга солинади. Давлат инвестиция фаолиятининг қонунчилик негизини такомиллаштириш, солиқ тўловчилар ва солиқ солиш объектларини, солиқ ставкалари ва уларга доир имтиёزلарни табақалаштирувчи солиқ тизимини қўллаш, нормалар, қоидалар, стандартларни белгилаш, монополияга қарши чораларни қўллаш, кредит сиёсати ва нарх сиёсатини ўтказишга ва бошқа табиий ресурсларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш шартларини белгилаш, инвестиция лойиҳаларини экспертиза қилиш механизмларини белгилаш ва бошқа йўллар билан бундай фаолиятни амалга оширади. Инвестиция киритишдан асосий мақсад-даромад олиш ва ижобий ижтимоий самарага эришишдир.

Инвестиция фаолиятининг объекти – моддий ва номоддий неъматлар, ишлаб чиқариш объектлари ҳисобланади. Республикада бозор муносабатларининг вужудга келиши ва ривожланиши, тадбиркорликнинг таракқиёти мавжуд маблағларни ихтиёрий инвестициялаш асосида фаолият юритишни тақозо этади. Инвестиция, шу жумладан чет эл инвестицияларини ҳуқуқий тартибга солиш, биринчидан, миллий қонун ҳужжатлари билан, иккинчидан, халқаро шартномалар билан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл инвестициялари деганда, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эллик инвесторларнинг даромад (фойда) олиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турдаги фаолият объектларига қўшаётган барча турдаги моддий ва номоддий бойликлари ҳамда уларга доир ҳуқуқлари, шу жумладан интеллектуал мулкка доир ҳуқуқлари, шунингдек чет эл инвестицияларидан олинган ҳар қандай даромад тушунилади.

Ўзбекистон Республикасида чет эллик инвесторлар қуйидагилар бўлиши мумкин:

- чет эл давлатлари, чет эл давлатларининг маъмурий ва ҳудудий органлари;

- давлатлараро битимлар ва бошқа шартномаларга мувофиқ ташкил топган ёки халқаро оммавий ҳуқуқ субъектлари бўлган халқаро ташкилотлар;

- чет эл давлатларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ ташкил топган ва фаолият кўрсатиб келаётган юридик шахслар, бошқа ҳар қандай ширкатлар, ташкилотлар ва уюшмалар;

- чет эл фуқаролари бўлмиш жисмоний шахслар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва чет элларда доимий яшайдиган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари.

Чет эл инвестициялари давлат ёки хусусий инвестициялар шаклида бўлиши мумкин. Биринчи шаклда давлат инвестициялари иштирок этиб, бунда бир давлат бошқа давлатга кредитлар ёки бошқача шаклдаги қарзлар бериши мумкин. Бундай муносабатларга халқаро ҳуқуқ нормалари қўлланилади. Иккинчи шаклда эса, бир мамлакат хусусий фирмалари, компаниялари ёки фуқаролари бошқа мамлакатнинг тегишли субъектларига берадиган инвестициялар тушунилади. Инвестиция муносабатлари шу даражада мураккаб ва кўп қирралики, кўпинча давлатлар ўртасидаги муносабатлар хусусий шахслар ўртасидаги муносабатлар билан узвий боғланган бўлади. Бундай алоқа суброгацияда, яъни инвестор ҳуқуқ ва талабларни давлатга топширганда яққол кўринади. Ҳозирги кунга келиб, республикадаги чет эл инвестициялари ва чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарнинг фаолиятини тартибга солувчи қонунчилик базаси тўла шакллантирилган. Мазкур қонунчилик базасининг асосий вазифаси чет эллик инвестициялар ва инвесторларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ва уларнинг эркин фаолият кўрсатишини таъминлаш, фаолиятдан олинган даромадларини ҳеч бир тўсиқсиз олиб чиқиб кетиш ёки қайта инвестициялаш ва бошқа масалалар юзасидан зарур ва қулай шарт-шароит яратиб беришдан иборат.

“Чет эл инвестициялари тўғрисида”, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”, “Инвестиция фаолияти тўғрисида”, “Концессиялар тўғрисида”, “Маҳсулот

таксимотиға оид битимлар тўғрисида”ги қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестицияларни жалб этишнинг шакллари:

Ўзбекистон Республикасининг юридик ва/ёки жисмоний шахслари билан биргаликда ташкил этилган хўжалик жамиятлари ва ширкатларининг, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарнинг устав жамғармаларида ва бошқа мол-мулкда улуш қўшиб қатнашиш;

чет эллик инвесторларга тўлиқ қарашли бўлган хўжалик жамиятлари ва ширкатларини, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарни барпо этиш ва ривожлантириш;

мол-мулк, акциялар ва бошқа қимматли қоғозларни, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси резидентлари томонидан эмиссия қилинган қарз мажбуриятларини сотиб олиш;

интеллектуал мулкка, шу жумладан муаллифлик ҳуқуқлари, патентлар, товар белгилари, фойдали моделлар, саноат намуналари, фирма номлари ва ноу-хауга, шунингдек ишчанлик нуфузига (гудвиллга) ҳуқуқлар киритиш;

концессиялар, шу жумладан табиий ресурсларни қидириш, ишлаб чиқиш, казиб олиш ёки улардан фойдаланишга бўлган концессиялар олиш;

савдо ва хизмат кўрсатиш соҳалари объектларига, турар жой биноларига, улар жойлашган ер участкалари билан биргаликда мулк ҳуқуқини, шунингдек ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш (шунингдек ижара асосида фойдаланиш) ҳамда табиий ресурсларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқларини сотиб олиш орқали амалга ошириш.

Чет эллик инвестор халқаро ҳуқуқ принциплари ва Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ қуйидаги ҳуқуқларга эга:

инвестициялашни амалга оширишнинг ҳажмлари, турлари ва йўналишларини мустақил белгилаш;

инвестиция фаолиятини амалга ошириш учун юридик ва жисмоний шахслар билан шартномалар тузиш;

ўзининг инвестицияларига ва инвестиция фаолиятининг натижаларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш. Чет эллик инвесторнинг қарорига биноан инвестицияларга, уларнинг натижаларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш, уларни тасарруф этиш ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқа юридик ва жисмоний шахсларга берилиши мумкин. Ҳуқуқлар бошқа шахсга берилганда тарафларнинг ўзаро муносабатлари шартномалар асосида тартибга солинади;

Ўзбекистон Республикасидаги инвестиция фаолияти натижасида олинган ўзига қарашли ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналарини чет элларда ва Ўзбекистон Республикасида патентлаштириш тўғрисида мустақил равишда қарор қабул қилиш;

инвестиция фаолияти натижасида олинган даромадни мустақил ва эркин тасарруф этиш (шу жумладан, уни монеликсиз репатриация қилиш);

Ўзбекистон Республикасига кредитлар ва қарзлар тарикасида пул маблағлари жалб этиш;

ўз ҳисобварағидаги миллий валюта маблағларидан ички валюта бозорида чет эл валютасини сотиб олиш учун фойдаланиш;

қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ва шартларда ер участкаларига доир ҳуқуқларни сотиб олиш;

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ, ўзига мулк ҳуқуқи асосида қарашли бўлган мол-мулк ва ҳар қандай мулк ҳуқуқлардан зиммага олган мажбуриятларнинг, шу жумладан, қарз маблағларини жалб этишга қаратилган мажбуриятларнинг барча турлари бўйича таъмин сифатида фойдаланиш;

ўз инвестициялари ва бошқа активлари реквизиция қилинган тақдирда мутаносиб равишда товон олиш;

давлат бошқарув органларининг, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ҳамда улар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ҳамда қарорлари натижасида етказилган зарарларни ундириш.

Чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инвестиция фаолиятини амалга оширганда қуйидаги мажбуриятларини бажаришлари шарт:

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига риоя этиш;

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ солиқлар ва бошқа тўловлар тўлаш;

инвестициялаш муносабати билан ўз зиммаларига олган шартнома мажбуриятлари бўйича жавоб бериш;

инвестиция лойиҳаларида Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларидан келиб чиқадиган санитария-гигиена, экологияга оид ва бошқа талабларга риоя этилганлиги хусусида экспертиза хулосасини олиш;

ўз ракобатчиларига нисбатан қўшимча имтиёзлар ва афзалликлар олиш мақсадида инвестиция фаолияти бўйича шерикларига ёки давлат бошқарув органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларига бевосита ва/ёки билвосита ноконуний таъсир ўтказишнинг ҳар қандай шаклларида ўзларини тийиш.

Чет эллик инвестор Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига риоя этмаганлик учун умумий асосларда жавобгар бўлади ҳамда ўзига мулк ҳуқуқи асосида қарашли бўлган, Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ ундириш қаратилиши мумкин бўлган ўзининг мол-мулки билан жавоб беради.

Чет эллик инвесторлар ва чет эл инвестициялари учун адолатли ва тенг ҳуқуқли режим, уларнинг тўлиқ ва доимий ҳимояси ҳамда хавфсизлиги таъминланади. Бундай режим Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида белгилаб қўйилган режимга қараганда ноқулайроқ бўлиши мумкин эмас. Чет эл инвестицияларининг ҳуқуқий режими Ўзбекистон Республикаси юридик ва жисмоний шахслари томонидан амалга оширилаётган инвестицияларнинг тегишли режимга қараганда ноқулайроқ бўлиши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган нормаларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлиги манфаатларини ҳимоя этиш мақсадида иктисодиёт ва

фаолиятнинг муайян соҳаларида чет эл инвестициялари учун чеклашлар ёки тақиқ назарда тутилган бўлиши мумкин. Чет эллик инвесторларнинг Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан кафолатланган ҳуқуқлари ва манфаатлари бузилганда уларни тиклаш Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари, шу жумладан, халқаро шартномалари билан тартибга солинади.

Чет эл инвестицияларининг шакллари:

1. Қўшма корхона тузганда улуш қўшиб қатнашиш.
2. Мавжуд корхоналарда иштирок этиш улушларини, акцияларни, пайларни, қимматли қоғозларни сотиб олиш.
3. Хорижий юридик шахслар филиалларини тузиш.
4. Ердан ҳамда бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқларини сотиб олиш.
5. Ўзга мулк ҳуқуқларни сотиб олиш.
6. Қонун ҳужжатлари тақиқламаган бошқа инвестиция фаолиятини амалга ошириш.

Чет эл инвесторларига миллий қонун ҳужжатлари бераётган имкониятлар:

- 1) қўшма корхоналар тузиш йўли билан, шунингдек, мавжуд корхоналарда иштирок этиш улушини (пайларни, акцияларни) сотиб олиш орқали улуш қўшиб қатнашиш;
- 2) хусусийлаштиришда иштирок этиш;
- 3) чет эллик инвесторга тўла тегишли бўлган корхоналар тузиш;
- 4) хорижий шахслар иштирокида банклар тузиш;
- 5) корхоналарни сотиб олиш;
- 6) шўба корхоналари, филиаллар, ваколатхоналар тузиш;
- 7) ердан ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини сотиб олиш;
- 8) давлатнинг қимматли қоғозларини сотиб олиш;
- 9) маҳаллий юридик шахсларнинг қимматли қоғозларини сотиб олиш;
- 10) ўзга мулк ҳуқуқларни сотиб олиш;

11) қабул қилаётган мамлакатнинг юридик ва жисмоний шахслари билан шартномалар тузиш;

12) эркин иқтисодий зоналарда хўжалик фаолияти юритиш.

Чет эллик инвестор халқаро ҳуқуқ принциплари ва Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ қуйидаги ҳуқуқларга эга:

инвестициялашни амалга оширишнинг ҳажмлари, турлари ва йўналишларини мустақил белгилаш;

инвестиция фаолиятини амалга ошириш учун юридик ва жисмоний шахслар билан шартномалар тузиш;

ўзининг инвестицияларига ва инвестиция фаолиятининг натижаларига эгаллик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш. Чет эллик инвесторнинг қарорига биноан инвестицияларга, уларнинг натижаларига эгаллик қилиш, улардан фойдаланиш, уларни тасарруф этиш ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқа юридик ва жисмоний шахсларга берилиши мумкин. Ҳуқуқлар бошқа шахсга берилганда тарафларнинг ўзаро муносабатлари шартномалар асосида тартибга солинади;

Ўзбекистон Республикасидаги инвестиция фаолияти натижасида олинган ўзига қарашли ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналарини чет элларда ва Ўзбекистон Республикасида патентлаштириш тўғрисида мустақил равишда қарор қабул қилиш;

инвестиция фаолияти натижасида олинган даромадни солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан кейин мустақил ва эркин тасарруф этиш (шу жумладан уни монеликсиз репатриация қилиш);

Ўзбекистон Республикасига кредитлар ва қарзлар тариқасида пул маблағлари жалб этиш;

ўз ҳисобварағидаги миллий валюта маблағларидан ички валюта бозорида чет эл валютасини сотиб олиш учун фойдаланиш;

қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ва шартларда ер участкаларига доир ҳуқуқларни сотиб олиш;

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ, ўзига мулк ҳуқуқи асосида қарашли бўлган мол-мулк ва ҳар қандай мулкый ҳуқуқлардан зиммага олган мажбуриятларнинг, шу жумладан қарз маблағларини жалб этишга қаратилган мажбуриятларнинг барча турлари бўйича таъмин сифатида фойдаланиш;

ўз инвестициялари ва бошқа активлари реквизиция қилинган тақдирда мутаносиб равишда товон олиш;

давлат бошқарув органларининг, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ҳамда улар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ҳамда қарорлари натижасида етказилган зарарларни ундириш.

Чет эллик инвесторлар — жисмоний шахслар, чет эллик инвесторлар — юридик шахсларнинг мансабдор шахслари чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарда ўз улушлари (хиссалари, акциялари) мавжуд бўлган бутун даврда тегишли кўп марталик визалар олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириб келиш ва унда қолиш ҳуқуқига эга. Чет эллик инвестор Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳуқуқларга ҳам эгадир.

3. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш

Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш қуйидаги йўллар билан амалга оширилади:

ташқи иқтисодий фаолиятнинг қонунчилик негизини шакллантириш ва такомиллаштириш;

валюта билан тартибга солиш;

солиқ билан тартибга солиш;

тариф ва нотариф тартибга солиш;

Ўзбекистоннинг иқтисодий манфаатларига риоя этилиши учун ҳимоя, компенсация ва демпингга қарши чораларни қўллаш;

ташки савдо фаолиятини амалга ошириш тартибини белгилаш, шу жумладан, микдорий чекловлар ўрнатиш ҳамда товарларнинг айрим турлари экспорт ва импорт қилиниши устидан давлат монополиясини ўрнатиш;

экспорт-импорт операцияларини амалга оширишда талаб қилинадиган ҳужжатларнинг тўлиқ рўйхатини белгилаш;

ўз хосса ҳамда хусусиятларига кўра ялпи қирғин қуролини (ядровий, кимёвий, бактериологик (биологик) ва захарловчи қурол) ҳамда уни етказиб бериш воситаларини (ракеталар ва ялпи қирғин қуролини етказиб беришга қодир бошқа техника воситаларини), бошқа турдаги қурол-яроғ ҳамда ҳарбий техникани яратишда муҳим ҳисса қўшиши мумкин бўлган, экспорт назорати объектлари рўйхатларида кўрсатилган товарлар, асбоб-ускуналар, илмий-техника ахбороти, ишлар ва хизматлар, интеллектуал фаолият натижаларига нисбатан экспорт назоратини ўрнатиш;

олиб қилинадиган ва олиб чиқиладиган товарларни сертификатлаш;

техникавий, фармакология, санитария, ветеринария, ветеринария-санитария, фитосанитария, экология стандартлари, талаблари, қоидалари ва нормаларини белгилаш;

ташки иқтисодий фаолият субъектлари учун преференция ва имтиёзлар бериш.

Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқача усулларда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси:

ташки иқтисодий фаолиятни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқади;

Ўзбекистоннинг иқтисодий ҳавфсизлигини, иқтисодий мустақиллигини ва иқтисодий манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлайди;

ташки иқтисодий фаолият соҳасида Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларини тузади;

Ўзбекистоннинг тўлов балансини ишлаб чиқади;

чет элдан олинadиган кредитлар учун Ўзбекистон Ҳукуматининг кафолатларини беради;

Ўзбекистоннинг чет эллардаги мулкига эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи савдо вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар бўйича давлат қўмитаси ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш соҳасидаги ваколатли давлат органлари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи савдо вазирлиги:

ташки савдо фаолияти соҳасида ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқади ва унинг амалга оширилишини таъминлайди;

ташки савдо фаолиятини тартибга солиш соҳасидаги давлат бошқаруви органлари ишини мувофиқлаштиради;

қонун ҳужжатларида белгиланган ваколатлари доирасида ташқи савдо фаолияти субъектлари фаолиятини мувофиқлаштиради ва тартибга солиб туради;

ташки савдо фаолияти соҳасига оид қонунчилик базасини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар бўйича давлат қўмитаси:

инвестициялар бўйича ягона давлат сиёсатини шакллантиради ва унинг амалга оширилишини ҳамда чет эл инвестициялари жалб қилинишини таъминлайди;

давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг чет эл инвестицияларини жалб қилиш бўйича асосий йўналишларни белгилаш ва уни амалга оширишга, шунингдек халқаро молия институтлари ва чет эллик инвесторлар билан инвестиция соҳасидаги ҳамкорликни амалга оширишга доир фаолиятини мувофиқлаштиради;

инвестиция фаолиятига оид қонунчилик базасини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасида қонун ҳужжатлари билан товарлар экспорти, импортини тақиқлаш ҳамда чеклаш белгиланиши мумкин ва улар қуйидаги мақсадларни кўзлайди:

миллий хавфсизликни таъминлаш;

фуқаролар ҳаёти ва соғлиғини муҳофаза қилиш, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;

ижтимоий ахлоқ-одобга ва ҳуқуқ-тартиботга риоя этиш;

Ўзбекистон Республикаси халқининг маданий меросини сақлаш;

маданий бойликларни ноқонуний олиб чиқиш, олиб кириш ва уларга бўлган мулк ҳуқуқларини бошқага ўтказишдан ҳимоя қилиш;

Ўзбекистоннинг тўлов балансини сақлаб туриш;

Ўзбекистоннинг халқаро мажбуриятларини бажариш;

тиклаб бўлмайдиган табиий ресурслар тугатилишининг олдини олиш;

Ўзбекистоннинг бошқа манфаатларини ҳимоя қилиш.

Товарларнинг айрим турларини экспорт ва импорт қилиш фақат уларни олиб кириш ёки олиб чиқиш учун тегишли рухсатнома (лицензия) олинганидан кейин амалга оширилади. Товарлар айрим турларининг экспорти ва импортини амалга ошириш учун лицензиялар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ваколат берган органлар томонидан берилади. ЎзР Вазирлар Маҳкамаси айрим товарлар турларини экспорт ва импорт қилишга нисбатан миқдорий чекловлар (квоталар) белгилashi мумкин. Квоталарни тақсимлаш, қоида тарикасида, танлов ёки ким ошди савдоси асосида амалга оширилади. Экспорт ва импорт қилиниши, лицензияланиши ҳамда квоталаниши зарур бўлган товарлар айрим турларининг рўйхати, шунингдек, лицензияларни бериш ва квоталарни тақсимлаш тартиби Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ўз хосса ҳамда хусусиятларига кўра ялпи қирғин қуролини (ядровий, кимёвий, бактериологик (биологик) ва захарловчи қурол) ҳамда уни етказиб бериш воситаларини (ракеталар ва ялпи қирғин қуролини етказиб беришга қодир бошқа техника воситаларини), бошқа турдаги қурол-яроғ ҳамда ҳарбий техникани яратишда муҳим хисса қўшиши мумкин бўлган, экспорт назорати объектлари рўйхатларида кўрсатилган товарлар, асбоб-ускуналар, илмий-техника ахбороти, ишлар ва хизматлар, интеллектуал фаолият натижаларига нисбатан ташқи иқтисодий фаолият амалга оширилаётганда Ўзбекистоннинг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш, шунингдек халқаро мажбуриятларга риоя этиш мақсадида Ўзбекистонда экспорт назорати тизими амал қилади. Экспорт назорати объектлари рўйхатлари, шунингдек уларни олиб чиқиш ва улардан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Хорижий давлат томонидан Ўзбекистоннинг ва ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг иқтисодий манфаатларини бузувчи чоралар қабул қилинган тақдирда, шунингдек ушбу давлат халқаро шартномаларга кўра Ўзбекистон олдида қабул қилган ўз мажбуриятларини бажармаган тақдирда, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган нормалари ва принципларига мувофиқ ташқи иқтисодий фаолият соҳасида жавоб чораларини киритишга ҳақлидир.

Товар импортининг кўпайганлигига нисбатан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан муҳофаза чоралари қўлланилиши мумкин. Демпинг нархларидаги товар импортига нисбатан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан антидемпинг божлари қўлланилиши мумкин. Субсидия билан таъминланган товар импортига нисбатан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан компенсация божлари қўлланилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кирилаётган товарлар Ўзбекистон Республикасида белгиланган техникавий, фармакология, санитария, ветеринария, ветеринария-санитария, фитосанитария ва экология стандартлари, талаблари, қоидалари ва нормаларига мувофиқ бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудига стандартлар, талаблар, қоидалар ва нормаларга мос келмайдиган товарларни, конун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда сертификатга, маркировкага ёки мувофиқлик белгисига эга бўлмаган товарларни олиб кириш тақиқланади.

Ўзбекистон Республикасининг ҳудудига эркин иқтисодий зоналар учун ташқи иқтисодий фаолиятнинг алоҳида тартиби (божхона, валюта, солиқ ва бошқалар) ўрнатилиши мумкин бўлиб, у эркин иқтисодий зоналар тўғрисидаги конун ҳужжатлари билан тартибга солиб турилади. Ўзбекистон Республикаси божхона божлари, солиқлар ва уларга тенг кучга эга бўлган йиғимларни бекор қилишга, товарларни экспорт ва импорт қилишнинг миқдорий чекловларига, товарларнинг эркин ҳаракат қилиши йўлидаги бошқа тўсиқларни бекор қилишга қаратилган эркин савдо тўғрисида хорижий давлатлар билан халқаро шартномалар тузиши мумкин.

Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги шартномани амалга ошириш натижасида юзага келадиган низолар шартномада назарда тутилган тартибда ҳал қилинади. Шартномада низоларни ҳал қилишни тартибга солувчи қоидалар бўлмаган тақдирда, қўлланиладиган ҳуқуқ ва ҳал қилинадиган жой халқаро хусусий ҳуқуқнинг умум эътироф этилган нормаларига мувофиқ белгиланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. *Ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий йўналишларини тавсифлаб беринг.*
2. *Давлат маблағлари ҳисобига молияланадиган импортнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтиринг.*
3. *Ташқи иқтисодий битимларни тузиш тартибини тушунтиринг.*
4. *Якка тартибдаги тадбиркорнинг ташқи иқтисодий фаолиятининг ҳуқуқий асосларини тушунтиринг.*
5. *Ўзбекистонда чет эллик инвесторларга қандай шароитлар яратиб берилган?*

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”, 2018 й. – 376 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – “Халқ сўзи” газетаси, 2018 йил 29 декабрь, № 271-272 (7229-7230).
3. Хўжалик судлари ҳал қилув қарорларига шарҳлар тўплами. Ш.З. Саидов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: Baktria press, 2014.
4. Азизов Х.Т., Ширинов Ж., Бакаев Ш. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш. Ўқув қўлланма. – Т.: Akademiya, 2013. – 114 б.
5. Бабакулов С., Ибратова Ф. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик – ижтимоий ва сиёсий барқарорлик кафолати. Ўқув услубий мажмуа. – Тошкент, 2011. – 64 б.
6. Оқюлов О., Отахонов Ф. Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини мустаҳкамлаш муаммолари. – Тошкент: ТДЮИ, 2010. – 200 б.
7. Раҳмонқулов Х.Р., Азизов Х.Т. Тадбиркорлик субъектлари хусусий мулк ҳуқуқининг фуқаролик-ҳуқуқий кафолатлари. – Т.: 2013. – 181 б.
8. Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи. Дарслик. 1-2 том. Ш.Н. Рўзиназаров ва бошқалар. – Тошкент: Консаудитинформ, 2002.

10-мавзу. Тадбиркорлик фаолиятида юридик хизмат

1. Юридик хизмат тўғрисидаги қонунчиликнинг ривожланиши.
2. Юридик хизматнинг ҳуқуқий ҳолати.
3. Юридик хизмат фаолиятининг асосий йўналишлари.

1. Юридик хизмат тўғрисидаги қонунчиликнинг ривожланиши

Хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқий ҳимоя тизимини яна бир бўғини – бу хўжалик юритувчи субъектлар юридик хизмат бўлинмалари ҳисобланади. Айниқса хўжалик шартномалари тузишда юридик хизмат бўлинмалари фаол иштирок этади. Агар тадбиркорлик субъекти ўз юридик хизматига эга бўлмаса (масалан, якка тадбиркор, фермер хўжалиги ва ҳ.к.), у ҳолда улар ҳақ эвазига юридик хизмат кўрсатиш шартномалари орқали адвокатлар хизматидан фойдаланишлари шарт (*“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”*ги Қонуннинг 20-моддаси).

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг ўз юридик хизмати бўлиши унинг ҳуқуқий ҳимоясини ташкилий таъминловчи кафолат ҳисобланади. Юридик хизмат бўлинмалари хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг барча йўналишларида ва саналарида, барча босқичлар узлуксиз ва доимий равишда, биринчидан, хўжалик юритувчи субъект фаолиятини қонунийлигини, ўз манфаатларига мослигини таъминласа, иккинчидан, бошқа ҳар қандай субъектларни хатти-ҳаракатлари унинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларига хилоф бўлмаслигини кузатиб боради ва зарур ҳолларда тегишли ҳуқуқий ҳимояни ташкил этади.

Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 24 августдаги *“Хўжалик бошқаруви органлари, давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотларининг юридик хизмати тўғрисида”*ги 182-сон қарорига 2-илова қабул қилинган низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ташкил этиладиган

хўжалик бошқаруви органлари ҳамда давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари юридик хизмати фаолиятига қўйиладиган талабларни, уларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарлигини белгилайди.

Ҳозирги кунда давлат органлари ва ташкилотлари юридик хизмати ходимлари лавозимига мажбурий тартибда Адлия вазирлиги билан келишилган ҳолда тайинланади ва озод қилинади. Бундан ташқари, адлия органларига юридик хизмат фаолиятини тартибга солувчи қонунчилик талабларини бузган давлат органлари ва ташкилотларининг раҳбарларига нисбатан интизомий иш юритишни кўзғатиш ташаббуси билан чиқиш ҳуқуқи берилди.

Ҳуқуқшунослар ёрдамига бўлган талабнинг ортиб бораётгани мазкур соҳани янада такомиллаштиришга зарурат яратди. Жумладан, мамлакатимизда бу борада туб ислохотлар олиб борилмоқда. Президентимизнинг 2016 йил 21 октябрдаги *“Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”*ги фармонида давлат органларида юридик хизмат фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш вазифаси қўйилди. Давлатимиз раҳбари томонидан имзоланган 2017 йил 19 январдаги *“Юридик хизмат фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”*ги қарор бу борада муҳим қадам бўлди. Жамиятда адолат барқарорлиги ҳамда қонун устуворлигини таъминлаш бош тамойил ҳисобланади. Белгиланган вазифаларни амалга оширишда эса юридик хизматнинг ўрни бекиёс, албатта. Юридик хизмат ходимларининг қонунбузилиш ҳолатларининг олдини олиш ҳамда улар бўйича ўз вақтида чоралар кўриш учун етарли ва таъсирчан ваколатларга эга эмасликлари сабабли уларнинг фаолияти қутилган самарани бермади.

Қарор билан эндиликда шундай тартиб ўрнатилдики, унга кўра давлат органлари ва ташкилотларида, шу жумладан, уларнинг ҳудудий тузилмаларида Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган минимал меъёр ва мезонларга асосан мажбурий тартибда юридик хизматлар ташкил этилади. Мазкур хизматнинг штат бирликлари қисқартирилишига эса асло йўл қўйилмайди.

Қарорда юридик хизматларнинг вазифалар доираси кенгайтирилди. Яъни, юридик хизматларга мазкур органлар ва ташкилотлар иштирокида вужудга келадиган низоларни судгача ҳал этиш юзасидан мажбурий тартибда чоралар кўриш вазифаси юклатилди. Худди шундай, буйруқлар, фармойишлар, шартномалар ва юридик хусусиятга эга бўлган бошқа ҳужжатларнинг лойиҳалари ҳуқуқий экспертизани амалга ошириш учун мажбурий тартибда юридик хизматга тақдим этилишининг белгиланиши ҳам айнан қонунбузилиш ҳолатларининг олдини олишга қаратилган тартибдир. Бундан ташқари, давлат органларининг жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишга таъсир этадиган қарорлари юзасидан мажбурий тартибда юридик хизматнинг ҳулосаси олинishi ҳам мустаҳкамлаб қўйилди. Қарор билан юридик хизматга яна бир муҳим вазифа юклатилди. Яъни, давлат органлари ва ташкилотларининг қарорлари, улар мансабдор шахсларининг ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги юзасидан берилган шикоятлар мажбурий тартибда давлат органлари ва ташкилотларининг юридик хизматлари томонидан ҳам кўриб чиқилиши тартиби белгиланди. Юридик хизматга қўйилаётган бундай масъулиятли вазифаларнинг тўлақонли бажарилиши қонун устуворлиги таъминланишига хизмат қилади. Адлия вазирлиги юридик хизматлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва методик таъминлаш, ходимларини аттестациядан ўтказиш ва малакасини ошириш бўйича махсус ваколатли орган этиб белгиланди. Адлия вазирлиги тизимида юридик хизмат ходимлар фаолиятини мувофиқлаштириш, уларга методик ёрдам кўрсатиш бўйича алоҳида мустақил бўлинма мавжуд эмас эди. Ушбу вазифа вазирлик марказий аппарати бошқармаларидан бирига қўшимча вазифа сифатида белгиланган эди. Қарорга асосан Адлия вазирлиги тизимида Юридик хизматларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш ва методик таъминлаш бошқармаси ва унинг жойлардаги шўъбалари ташкил этилди. Хулоса қилиб айтганда, қарорда белгиланган барча тадбирларнинг ягона мақсади — давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятида

қонунийликни янада мустаҳкамлаш, демократик ва ҳуқуқий ислохотларни амалга оширишда юридик хизматларнинг роли ва жавобгарлигини кучайтириш оқали тадбиркорлик субъектлари ва фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини ишончли ҳимоя қилишдан иборатдир.

Юрисконсулт лавозимида фаолият юритаётган шахс билимли, дунёқараши кенг, замон билан ҳамнафас, қонун устуворлигини таъминлайдиган мутахассис бўлиши керак. Мазкур қарорнинг муҳим жиҳатларидан бири ҳам шундаки, унда бир томондан юридик хизматнинг мавқеи ва манфаатдорлигини ошириш ҳамда ижтимоий ҳимоясини кучайтириш белгиланса, иккинчи томондан уларнинг қонунийликни таъминлаш бўйича вазифалар доираси кенгайтирилди, масъулият ва жавобгарлиги ҳам кучайтирилди. Шу боис ҳам мазкур қарор юридик соҳани, юристларга бўлган ишонч ва эътиборни, қолаверса, юридик хизматни янги босқичга олиб чиқадиган муҳим ҳужжат. Эндиликда юридик хизмат ходимларига ҳам адлия органлари ходимларига белгиланган мартаба даражалари бериладиган ҳамда кўп йиллик хизматлари учун устамаларни тўлаш тартиби татбиқ этиладиган бўлди. Қарор ижроси доирасида 2017 йил 28 февралда адлия вазирининг давлат органлари ва ташкилотлари юридик хизмат ходимларини мартаба даражалари бўйича аттестациядан ўтказиш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида буйруғи қабул қилинди. Давлат органлари ва ташкилотлари юридик хизмат ходимларига 1-даражали адлия маслаҳатчиси, 2-даражали адлия маслаҳатчиси, 3-даражали адлия маслаҳатчиси, 1-даражали юрист, 2-даражали юрист, 3-даражали юрист каби махсус унвон-мартаба даражалари берилди. Юридик хизмат ходимларига мартаба даражалари бериш ижобий аттестация, малакаси ва иш стажига мувофиқ, эгаллаб турган лавозимини, олдинги иш ёки хизмат жойида берилган махсус унвонларни, шунингдек, қонунчиликни мустаҳкамлаш, аҳолининг ҳуқуқий саводхонлиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш соҳасидаги хизматларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Тартибга кўра, мартаба даражалари республика даражасидаги давлат органлари ва ташкилотларининг

юримдик хизмати ходимларига давлат органлари ва ташкилотлари рахбарларининг, махаллий давлат ҳокимияти органларининг юримдик хизмати ходимларига тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг тавсиялари бўйича, шунингдек, ўз ташаббусига кўра Ўзбекистон Республикаси адлия вазири томонидан берилади. Мартаба даражаларини бериш учун давлат органлари ва ташкилотларининг рахбарлари томонидан тегишлилигига кўра Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ёки унинг ҳудудий бошқармаларига тақдимнома билан мурожаат этилади. Юримдик хизмати ходимларининг махсус унвон-мартаба даражаларига тавсия этилган номзодлар Ўзбекистон Республикаси адлия вазирининг буйруғига асосан тузиладиган Юримдик хизмат ходимларини мартаба даражалари бўйича аттестациядан ўтказиш комиссияси томонидан аттестациядан ўтказилади. Махсус унвон-мартаба даражалари бўйича аттестациядан ўтказиш юримдик хизмат ходимининг навбатдаги аттестациядан ўтиши деб ҳисобланмайди ҳамда аттестациядан ўтиш муддатининг узайтирилишига асос бўлмайди. Юримдик хизмат ходимларига махсус унвон-мартаба даражаларини бериш Ўзбекистон Республикаси адлия вазирининг буйруғи билан расмийлаштирилади ҳамда ушбу буйруқ тегишли давлат органлари ва ташкилотларига юборилади. Энг асосийси, ходим бошқа давлат органлари, шу жумладан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат органларига ишга ўтганда ҳам юримдик хизмат ходими сифатидаги меҳнат стажи мартаба даражалари ва кўп йиллик хизмат устамаларини тўлаш учун мўлжалланган меҳнат стажи ҳисобига олинади. Юқоридаги кафолатлар эндиликда малакали, ёш мутахассисларда ҳам мазкур соҳага қизиқишни орттириб, ўз навбатида, соҳага кадрларни танлаб олиш имкониятини яратади. Бу эса, албатта, соҳа фаолияти сифат даражасининг ошишига имконият яратади. Бугунги шиддат билан ривожланиб бораётган даврда замон ўзгаришига қараб қонунчилик ҳам такомиллашиб бормоқда. Бир йил давомида ўнлаб қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Уларни доимий ўрганиб бориш, мазмун-моҳиятини ўзлаштириш юримдик хизмат ходимидан, авваламбор,

лавозимга биринчи мартаба тайинланган шахслардан доимий равишда ўз устида ишлашни ва малакасини ошириб боришни талаб этади. Шундан келиб чиқиб, бугунги кунга қадар амалда бўлиб келган беш йиллик муддат юримдик хизмат ходимининг малакасини ошириш ва аттестациядан ўтиши узок давр деб топилиди ва эндиликда ушбу муддатни ҳам беш йилдан уч йилга қисқартириш белгиланди. Эндиликда юримдик хизмат ходими лавозимига биринчи марта тайинланган шахслар ўз касбий билимлари, ўқув ва амалий кўникмаларини мустаҳкамлаш ва шакллантириш, шунингдек, ишнинг ўзига хошлиги, тайинланаётган лавозими бўйича функционал вазифаларини сифатли бажариши учун илғор тажрибани эгаллаб олишини таъминлаш мақсадида белгиланган тартибда адлия органларида икки ҳафталик муддатда стажировкадан ўтади. Бунда стажировка республика даражасидаги давлат органлари ва ташкилотлари, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари юримдик хизмати ходимлари учун — Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида, ҳудудий давлат органлари ва ташкилотлари, шунингдек, туманлар ва шаҳарлар ҳокимликлари юримдик хизмати ходимлари учун — тегишлича Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар адлия бошқармаларида ўталади.

Давлат органлари ва ташкилотлари рахбари юримдик хизмат ходими лавозимига биринчи марта тайинланган шахсни стажировкадан ўтказишни сўраб, ходим белгиланган тартибда лавозимга тайинланган кундан эътиборан ўн кун ичида тегишли адлия органига мурожаат этади. Стажёр стажировкадан ўтиш вақтида юримдик хизмат ходимининг функционал вазифалари ва уларни бажаришда билиши лозим бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, норма ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг туркумлаштирилган ҳисобини юритиш, шартномавий-ҳуқуқий ва даъво ишларни юритиш, жисмоний ва юримдик шахсларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш, шунингдек, мамлакатда амалга ошириладиган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг мазмун-моҳиятини ўрганиши лозим.

Давлатимиз раҳбарининг 2018 йил 13 апрелда “Давлат ҳуқуқий сиёсатини амалга оширишда адлия органлари ва муассасалари фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони ва “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги фаолиятини тубдан такомиллаштиришга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори қабул қилинди.

Дарҳақиқат, ушбу қарорда белгилаб берилган барча тадбирларнинг асосий мақсади ҳам давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятида қонунийликни янада мустаҳкамлаш, демократик ва ҳуқуқий ислохотларни амалга оширишда юридик хизматларнинг роли ва жавобгарлигини кучайтириш орқали тадбиркорлик субъектлари ва фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилишдан иборат. Чунки юридик хизматларнинг тубдан такомиллашаётганлиги уларнинг самарали фаолият юритишига, юртимизда қонун устуворлиги изчил таъминланишига хизмат қилади.

2. Юридик хизматнинг ҳуқуқий ҳолати

Тадбиркорлар ўртасидаги ўзаро ҳуқуқий муносабатлардаги низоларнинг келиб чиқишига яна бир муҳим омил хусусий секторнинг шартномавий-ҳуқуқий муносабатларига оид қонун ҳужжатларининг давр талабига жавоб бераётганлиги, юридик хизмат кўрсатиш тўғрисида яхлит тизимли ҳуқуқий асоснинг мавжуд эмаслигида намоён бўлади.

Юридик хизмат — давлат органи ва ташкилоти фаолиятини ҳуқуқий таъминлаш мақсадида қонунчиликда белгиланган меъёр ва мезонларга мувофиқ мажбурий тартибда ташкил этиладиган ёки жорий қилинадиган мустақил таркибий тузилма ёхуд лавозим. Юридик хизмат бевосита давлат органи ва ташкилотининг раҳбарига бўйсунди. Юридик хизмат юридик департамент, юридик бошқарма, юридик бўлим, юридик бюро шаклида ташкил қилиниши ёхуд битта штатдан иборат бош юрисконсулт, етакчи юрисконсулт, катта юрисконсулт ёки юрисконсултдан иборат бўлиши мумкин. Юридик

хизматнинг мавжуд штат бирликларини қисқартиришга ва уларни давлат органи ва ташкилотининг бошқа таркибий тузилмаларига қайта тақсимлашга йўл қўйилмайди.

Юридик хизмат ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларига, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишларига, “Давлат органлари ва ташкилотларининг юридик хизмати тўғрисида”ги низомга ва бошқа қонун ҳужжатларига амал қилади.

Юридик хизмат ходими ёхуд юрисконсулт лавозимида олий юридик маълумотга эга бўлган ёки Тошкент давлат юридик университети ҳузуридаги Юридик кадрларни халқаро стандартлар бўйича профессионал ўқитиш марказида юридик мутахассислик бўйича қайта тайёрлаш курсларини тамомлаган ва белгиланган намунадаги дипломни олган шахс ишлаши мумкин. Юридик хизмат бошлиги лавозимида олий юридик маълумотга эга бўлган ёхуд Тошкент давлат юридик университети ҳузуридаги Юридик кадрларни халқаро стандартлар бўйича профессионал ўқитиш марказида юридик мутахассислик бўйича қайта тайёрлаш курсларини тамомлаган ва белгиланган намунадаги дипломни олган, шунингдек, юридик мутахассислик бўйича камида икки йиллик иш стажига эга бўлган шахс тайинланади.

Юридик хизмат ходими лавозимида биринчи марта тайинланган шахслар белгиланган тартибда адлия органларида стажировкадан ўтадилар. Адлия органларида стажировкадан ўтиш тартиби Ўзбекистон Адлия вазирлиги томонидан белгиланади. Вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, шунингдек республика даражасидаги давлат органлари ва ташкилотлари юридик хизмати ходимлари лавозимга Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги билан келишилган ҳолда тайинланадилар ва озод қилинадилар. Туманлар ва шаҳарлар ҳокимликлари, шунингдек ҳудудий даражадаги давлат органлари ва ташкилотлари юридик хизмати ходимлари лавозимга

Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар адлия бошқармалари билан келишилган ҳолда тайинландилар ва озод қилинадилар. Юридик хизмат ходимини лавозимга тайинлаш ва озод қилиш масалаларини адлия органлари билан келишиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан белгиланади.

Давлат органи ва ташкилотда юрисконсулт ёрдамчиси лавозими жорий этилиши мумкин. Юрисконсулт ёрдамчиси лавозимида олий ёки ўрта махсус юридик маълумотга эга бўлган ёхуд Тошкент давлат юридик университети ҳузуридаги Юридик кадрларни халқаро стандартлар бўйича профессионал ўқитиш марказида юридик мутахассислик бўйича қайта тайёрлаш курсларини тамомлаган ва белгиланган намунадаги дипломни олган шахс, шунингдек, олий таълим муассасасининг «Юриспруденция» мутахассислиги бўйича таҳсил олаётган бакалаврият босқичининг битирувчи курси талабаси ёки магистранти ишлаши мумкин.

Белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилган шахслар юридик хизмат ходими ва юрисконсулт ёрдамчиси лавозимида ишлаши мумкин эмас. Давлат органи ва ташкилотнинг юридик хизмати ходимларига мартаба даражалари берилади ҳамда кўп йиллик хизмат учун қўшимча тўлов ва устамалар қонунчиликда белгиланган тартибда тўланади.

Давлат органи ва ташкилоти юридик хизматининг ходими сифатидаги меҳнат стажи бошқа давлат органлари, шу жумладан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат қилувчи органларига ўтганда мартаба даражалари ва кўп йиллик хизмат учун қўшимча тўлов ва устамаларни тўлаш учун мўлжалланган меҳнат стажи ҳисобига олинади. Давлат органи ва ташкилоти юридик хизматлари ходимлари қонунчиликда белгиланган тартибда ҳар уч йилда камида бир марта малакасини оширади ҳамда ҳар уч йилда бир марта аттестациядан ўтадилар. Давлат органлари ва ташкилотларида ҳар йили мазкур давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятида қонун устуворлиги ва

қонунийликка риоя этилиши аҳволи тўғрисидаги юридик хизматнинг ҳисоботи эшитилади.

3. Юридик хизмат фаолиятининг асосий йўналишлари

Қуйидагилар юридик хизмат фаолиятининг асосий йўналишлари ҳисобланади:

ташкилотнинг ҳуқуқни қўллаш фаолиятида қонун устуворлиги ва қонунийликни таъминлашни ташкил этиш;

ташкилот томонидан ишлаб чиқиладиган (қабул қилинаётган) норматив-ҳуқуқий ва бошқа ҳужжатлар лойиҳаларининг қонунчиликка мувофиқлиги устидан назоратни олиб бориш;

ташкилотнинг қонун ижодкорлиги фаолиятида иштирок этиш, қонунчиликни такомиллаштириш юзасидан таклифларни тайёрлаш масалаларида уларнинг тузилмалари ишини мувофиқлаштириш;

ташкилот ходимларининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, уларга қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмун ва аҳамиятини, шу жумладан замонавий ахборот-коммуникация технологиялари орқали етказишда иштирок этиш;

шартномавий-ҳуқуқий ва талабнома-даъво ишларини юритиш, ташкилотнинг мулкий ва бошқа манфаатларини ишончли ҳимоя қилинишини таъминлаш.

Юридик хизмат фаолиятининг асосий йўналишларини бажариш учун қуйидаги функцияларни амалга оширади:

1) *ташкилотнинг ҳуқуқни қўллаш фаолиятида қонун устуворлиги ва қонунийликни таъминлашни ташкил этиш соҳасида:*

ташкилотда, шунингдек тегишли тузилмаларда қонун бузилишларини, уларнинг сабаблари ва шарт-шароитларини бартараф этиш юзасидан таклифлар киритади, ушбу чора-тадбирларни амалга оширишда иштирок этади;

ташкilot раҳбариятига тақдим қилинадиган буйруқлар, фармойишлар, шартномалар ва юридик тусдаги бошқа ҳужжатлар лойиҳаларини уларнинг қонунчиликка мувофиқлиги юзасидан экспертизадан ўтказди ҳамда улар бўйича эътироз ва таклифлар бўлмаса, виза қўяди. Бунда лойиҳаларга юридик хизмат томонидан ташкilotнинг бошқа таркибий тузилмаларидан (ҳодимларидан) кейин виза қўйилади;

жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишга таъсир этадиган ташкilotларнинг қарорлари юзасидан хулосалар беради;

мустақил равишда ёки бошқа тузилмалар билан биргаликда ташкilotнинг буйруқлари, фармойишлари, шартномалари ва юридик тусдаги бошқа ҳужжатларини ишлаб чиқиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек уларни ўз кучини йўқотган деб ҳисоблаш тўғрисида таклифлар тайёрлайди;

ташкilotда, шунингдек тегишли тузилмаларда ҳуқуқни қўллаш амалиётини ўрганади, таҳлил қилади ва умумлаштиради, уни такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлайди ва раҳбариятга киритади;

ташкilotнинг бошқа тузилмалари билан биргаликда давлат органи, тегишли тузилмалар ва уларнинг мансабдор шахслари фаолиятида қонунийликнинг бузилиши кўрсатилган аризалар, таклифлар ва шикоятларни кўриб чиқишда иштирок этади;

ташкilotда бошқарув тизимини такомиллаштиришда иштирок этади;

ташкilotда меҳнат ҳақидаги қонунчиликка риоя этилишини таъминлашда, шу жумладан меҳнат муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқий ҳужжатларни (меҳнат шартномаси, жамоа шартномаси, жамоа битими ва бошқаларни) ишлаб чиқишда иштирок этади, ушбу ҳужжатлар лойиҳаларининг қонунчиликка мувофиқлигини текширади ва ҳуқуқий хулоса беради;

ташкilot раҳбариятига ташкilot фаолиятида қонун устуворлиги ва қонунийликни таъминлаш аҳволи юзасидан ҳисобот тақдим этади;

ташкilot ходимларининг касаба уюшмалари ва бошқа вакиллик органларига ваколатларини амалга оширишда юридик ёрдам кўрсатади;

2) *ташкilot томонидан ишлаб чиқилаётган (қабул қилинаётган) норматив-ҳуқуқий ва бошқа ҳужжатлар лойиҳаларининг қонунчиликка мувофиқлиги устидан назоратни олиб бориш, шунингдек ташкilotнинг қонун ижодкорлиги фаолиятида иштирок этиш, қонунчиликни такомиллаштириш юзасидан таклифларни тайёрлаш масалаларида унинг тузилмалари ишини мувофиқлаштириш соҳасида:*

ташкilotнинг норма ижодкорлиги фаолиятининг жорий ва истиқболли режаларини ишлаб чиқади ёки уларнинг ишлаб чиқилишида, амалга оширилиши ва бажарилишини назорат қилишда иштирок этади;

ташкilot ваколатига кирадиган масалалар бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқади ёхуд ишлаб чиқишда иштирок этади;

ташкilotнинг ҳуқуқий ҳужжатларини ишлаб чиқади ёхуд уларни ишлаб чиқишда ҳамда ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш ва рўйхатига олишда иштирок этади;

экспертизадан ўтказиш ёки келишиш учун тақдим этилган ҳужжатлар лойиҳаларини мустақил ёки бошқа тузилмалар билан биргаликда ҳуқуқий экспертизадан ўтказди, уларнинг қонунчиликка, қонунчилик техникаси қоидаларига, ҳавола қилувчи нормалар қўлланилишининг асослилиги ва мақсадга мувофиқлиги, шунингдек уларда коррупцияга сабаб бўладиган омилларнинг мавжуд эмаслиги юзасидан ҳуқуқий хулосалар тайёрлайди;

ҳужжатлар лойиҳалари бўйича эътироз ва таклифлар бўлмаса, уларга виза қўяди. Бунда лойиҳаларга юридик хизмат томонидан ташкilotнинг бошқа таркибий тузилмаларидан (ҳодимларидан) кейин виза қўйилади;

тизимли равишда ташкilotнинг тегишли соҳа фаолиятидаги амалдаги ҳужжатларнинг уларда коррупцияга сабаб бўладиган омилларни аниқлашга қаратилган таҳлилни ўтказди;

ташкilot фаолияти соҳасида давлат бошқарувини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқишда иштирок этади;

ташкilotга келиб тушган ва ўзи томонидан чиқарилган ҳужжатлар, шу жумладан норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг тизимлаштирилган ҳисобини белгиланган талабларга мувофиқ юритади, уларнинг сақланишини ва назорат ҳолатида бўлишини таъминлайди;

ташкilotнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар фондиди тўлдириш, шу жумладан фондни кодекслар, қонунлар, шарҳлар, ахборотномалар ва бошқа ҳуқуқий нашрлар билан бутлаш чораларини кўради, давлат органи ва ташкilotи раҳбариятига ҳуқуқий нашрларга обуна бўлиш ҳақида таклифлар киритади;

ташкilot ваколатига кирадиган масалалар бўйича қонун ҳужжатлари тўпламларини нашр этишга тайёрлайди;

ташкilot тизимига кирадиган тузилмаларнинг юридик хизматлари фаолиятини мувофиқлаштиради, келишилган ҳамкорликни таъминлайди;

ташкilot тизимига кирадиган тузилмаларнинг ҳуқуқий ишларига методик ёрдам кўрсатади, юридик хизмат фаолияти йўналишлари бўйича тавсияномалар ва кўрсатмаларни ишлаб чиқади;

3) *ташкilot ходимларининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, уларга қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмун ва аҳамиятини, шу жумладан замонавий ахборот-коммуникация технологиялари орқали етказиш соҳасида:*

ташкilot раҳбарияти учун қонунчилик масалалари бўйича тахлилий материаллар тайёрлайди;

ташкilot, шунингдек унинг тизимига кирадиган тузилмалар ходимларининг ҳуқуқий билимларини ошириш тadbирларини ташкilot этиш тўғрисида таклифлар киритади, ушбу тadbирларни ўтказишда иштирок этади;

ташкilot фаолиятига тегишли қонунчиликни тарғиб қилиш ишларини амалга оширади;

зудлик билан ташкilot ахборот хизматига ташкilot веб-сайтга жойлаштириш мақсадида қабул қилинган ҳужжатлар ва уларнинг мазмун ва аҳамияти тўғрисида маълумотлар киритади;

ташкilot ходимларининг муурожаатлари бўйича уларга ташкilot фаолиятига тегишли ҳуқуқий ҳужжатларни топишга қўмаклашади, зарур ҳолларда уларнинг қоидалари бўйича тушунтиришлар беради;

қонунчиликка киритилган ўзгартиришлар ҳақидаги маълумотларни, суд амалиётини, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг ҳуқуқий ишларга тааллуқли кўрсатмаларини ташкilot тизимига кирадиган тузилмаларга етказиши;

4) *шартномавий-ҳуқуқий ва талабнома-даъво ишларини юритиш, ташкilotнинг мулкӣ ва бошқа манфаатларини ишончли ҳимоя қилинишини таъминлаш соҳасида:*

ташкilotлар, шунингдек фуқаролар билан низолар вужудга келганда, муस्ताқил ёки бошқа таркибий тузилмалар билан биргаликда уларни судгача ҳал этиш чораларини кўради;

бошқа тузилмалар билан биргаликда ташкilot томонидан шартномаларни тайёрлаш ва тузиш ишларида иштирок этади, уларнинг қонунчиликка мувофиқлигини текширади ҳамда шартномалар лойиҳаларига, агар эътироз ва таклифлар бўлмаса, виза қўяди;

шартномаларни тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилишнинг белгиланган тартибига риоя этилишини назорат қилади;

ташкilot томонидан тузилган шартномаларни зарур даражада бажариш бўйича таклифлар киритади, шартномавий муносабатларни такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқишда иштирок этади;

ташкilotнинг манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича талабномалар тайёрлашда ва ташкilotга нисбатан билдирилган талабномаларни кўриб чиқишда иштирок этади, ташкilotда талабномалар билдириш ва уларни кўриб чиқиш тартибига риоя этилишини назорат қилади;

тегишли тузилмалар билан биргаликда ташкilotнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аҳволини ўрганади, уларнинг миқдорини камайитириш чораларини кўради;

шартномавий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар юзасидан даъво ишларини олиб боради;

ташкilotнинг мулкый ва бошқа манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш учун зарур бўлган ҳужжатларни тайёрлашда ҳамда белгиланган тартибда суд мажлисларида иштирок этади;

мулкни сақлаш масалалари бўйича ҳуқуқий тусдаги ҳужжатлар лойиҳаларининг қонун ҳужжатларига мувофиқлигини текширади ва уларни тайёрлашда иштирок этади;

бошқа таркибий тузилмалар билан биргаликда ташкilotда мулкнинг талон-торож қилиниши, камомад ва ноишлаб чиқариш харажатларининг келиб чиқиши сабаблари ва шароитларини таҳлил қилади ҳамда уларни бартараф этиш чораларини кўради;

моддий бойликлар ва пул маблағларини ҳисобдан чиқариш тўғрисидаги ҳужжатлар лойиҳалари, шунингдек қонун бузилишлари ва суиистеъмоллар аниқланган аудиторлик текширувлари ва хатловдан ўтказиш далолатномалари бўйича ҳуқуқий хулосалар беради.

Такорлаш учун саволлар

1. *Юридик хизмат деб нимага айтилади?*
2. *Юрисконсулт лавозимида қимлар фаолият юрита олади?*
3. *Тадбиркорлик субъектлари фаолиятида юридик хизматнинг роли нималарда намоён бўлади?*
4. *Тадбиркорлик субъекти юристининг лавозим ваколатларига нималар киради?*
5. *Тадбиркор учун юрист керакми ёки керак эмасми? Фикрингизни аниқ фактлар ёрдамида ҳимоя қилинг.*

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”,

2018 й. – 376 б.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – “Халқ сўзи” газетаси, 2018 йил 29 декабрь, № 271-272 (7229-7230).

3. Хўжалик судлари ҳал қилув қарорларига шарҳлар тўплами. Ш.З. Саидов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: Baktria press, 2014.

4. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи. – Тошкент: Молия, 2001. – 218 б.

5. Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи. Дарслик. 1-2 том. Ш.Н. Рўзиназаров ва бошқалар. – Тошкент: Консаудитинформ, 2002.

6. Эгамбердиев Э. Ҳимоянинг процессуал воситалари // Ҳаёт ва қонун, 2000, 9-сон.

7. www.lex.uz

11-мавзу. Тадбиркорлик фаолияти субъектлари устидан давлат назорати

1. Тадбиркорлик фаолияти устидан давлат назорати тушунчаси ва аҳамияти.
2. Тадбиркорлик фаолияти устидан давлат назоратини амалга давлат органларининг асосий вазибалари.
3. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини текшириш турлари.

1. Тадбиркорлик фаолияти устидан давлат назорати тушунчаси ва аҳамияти

Мамлакатимизда мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб тадбиркорликни ривожлантириш, ишбилармонлар ва хорижий инвесторлар фаолияти эркинлигини таъминлашга қаратилган зарур норматив-ҳуқуқий база яратилиб, замон талабларидан келиб чиққан ҳолда мунтазам равишда такомиллаштириб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 15 майдаги “*Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида*”ги фармони қабул қилиниши хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш йўлидаги тўсиқ ва чекловларни бартараф этиш, иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, ялпи ички маҳсулотда хусусий мулк, жумладан, чет эл капитали иштирокидаги улушини ошириш ҳамда тадбиркорлик фаолиятига ноқонуний аралашуш ва тўсиқлик қилиш, хусусий мулкдорлар ҳуқуқларини бузганлик учун давлат, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари жавобгарлигини жиноий жавобгарликка тортиш даражасигача ошириш борасидаги муҳим норматив ҳужжат бўлди.

Мазкур фармонга мувофиқ, 2015 йилнинг 1 июлидан бошлаб, микрофирмалар, кичик корхоналар ва фермер хўжаликлари фаолиятига оид

барча текширувлар режали тартибда назорат органлари томонидан тўрт йилда бир мартадан, бошқа хўжалик субъектларида эса фақат Ўзбекистон Республикаси Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи республика кенгаши қарорига асосан уч йилда бир мартадан кўп бўлмаган тартибда амалга оширилиши, молия-хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган режали текширувлар ўтказиш муддати 10 календарь кунидан ошмаслиги, тадбиркорлик субъектларининг молия-хўжалик фаолиятини режали текширишлар фақат сўнгги режали текширувдан кейинги даврни қамраб олиши кўзда тутилган.

Бундан ташқари, қўзғатилган жиноий ишлар муносабати билан хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан хўжалик юритувчи субъект жалб этган адвокатлар албатта иштирок этган ҳолда (хўжалик юритувчи субъект томонидан ушбу ҳуқуқнинг рад этилиш ҳолатлари бундан мустасно) амалга оширилиши, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 184-моддасида назарда тутилган жиноятни (солиқлар ёки бошқа мажбурий тўловларни тўлашдан бўйин товлаш) биринчи марта содир этган, жиноят аниқлангандан кейин 30 кун ичида давлатга етказилган зарарни тўлиқ қоплаган, пеня ва бошқа турдаги молиявий санкцияларни тўлаган шахсга нисбатан жиноий иш қўзғатилмаслиги ва у жавобгарликдан озод қилиниши белгилаб қўйилди.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари устидан давлат назоратини амалга ошириш айрим давлатлар қонунчилигида кўпроқ либерал ёндошилади. Бу кўпроқ Европа ва Америка давлатлари қонунчилигига хосдир. Бу минтақадаги давлатларда давлат тадбиркорлик фаолияти субъектларини бевосита эмас, балки билвосита, яъни электрон тизим орқали назорат қилади. Тўғри, ушбу ҳолат тадбиркорлик субъектларининг қонунга риоя қилаётган ёки қилмаётганлигини аниқлаш имконияти чекланиши мумкин. Лекин, одатда, электрон тартибда риоя қилган ҳолда текшириш натижасида тадбиркорлик субъекти нотўғри маълумот берган тақдирда қонунда нисбатан ўзида қаттиқ жазолаш турини намоян этади.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш қуйидаги йўллар билан амалга оширилади:

текшириш, шу жумладан тафтиш, муқобил текшириш, назорат тартибида текшириш;

статистика ахборотларини ва бошқа ахборотларни таҳлил қилиш;

идора қарамоғидаги органларни текширишдан ўтказиш.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини статистика ахборотларини ва бошқа ахборотларни таҳлил қилиш орқали давлат томонидан назорат қилиш, шунингдек идора қарамоғидаги органларни текширишдан ўтказиш қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари томонидан амалга оширилади. Назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аттестациядан ўтказилишлари лозим.

Назорат қилувчи органлар мансабдор шахсларининг хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текширишига текширишларни ўтказишга рухсат берилганлиги тўғрисидаги махсус гувоҳнома, шахсий гувоҳнома ва қонунда назарда тутилган асослар мавжуд бўлган тақдирда йўл қўйилади.

Текширувга аудиторлик ташкилотлари ва/ёки экспертлар жалб этилгани тақдирда, назорат қилувчи органнинг мансабдор шахси томонидан назорат қилувчи орган ва аудиторлик ташкилоти ва/ёки эксперт ўртасидаги шартноманинг кўчирма нусхаси албатта тақдим этилади. Шартномада аудитор ва/ёки экспертнинг фамилияси, исми, отасининг исми, иш жойи ва лавозими кўрсатилган бўлиши керак. Аудитор ва/ёки эксперт хулосасининг тўғрилиги ва унинг қонун ҳужжатларига мувофиқлиги учун аудиторлик ташкилоти ва/ёки экспертнинг жавобгарлиги тузиладиган шартноманинг зарурий шarti ҳисобланади. Аудиторлик текширувлари ва экспертизаларни ўтказиш харажатлари назорат қилувчи органлар ҳисобига амалга оширилади.

Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштириш махсус ваколатли орган томонидан амалга оширилади ва у чиқарган қарорларнинг

хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текширишга доир қисми назорат қилувчи органлар учун мажбурий ҳисобланади.

2. Тадбиркорлик фаолияти устидан давлат назоратини амалга давлат органларининг асосий вазифалари

Жамиятимизда тадбиркорлик муҳити тобора мустаҳкамланиб бораётгани юқори иқтисодий ўсишни таъминлаш, аҳоли бандлиги ва фаровонлигини оширишга замин яратмоқда. Тадбиркорлик фаолияти субъектларини назорат қилишда тегишли давлат органларининг вазифаси улар фаолиятига тўсик бўлиш уларнинг у ёки бу имкониятини асоссиз тўхтатиб қўйишга қаратилмаган бўлиши лозим. Бундан кўзланган асосий мақсад, тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини қўллаб-қувватлаш тегишли ҳуқуқий-амалий ёрдам беришдан иборат бўлиши лозим. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги кунда тадбиркорлик фаолияти субъектларини текшириш ва уларни назорат қилиш билан боғлиқ қонун ва қонуности ҳужжатларининг ҳаддан ташқари кўплиги, шу билан бирга, уларда белгиланган қоидаларнинг бир-бирига зид келиш ҳолатларининг мавжудлиги ҳамда ушбу қонунчиликни қўлловчи тегишли давлат орган вакилларининг тегишли билим ва қўникмага эга бўлмаганлиги сабабли тадбиркорлик фаолияти субъектларига зарар етишига сабаб бўлмоқда.

Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини текшириш тегишли қонун ҳужжатларига мувофиқ режали ва режали текширишларга бўлинади. Мазкур ҳолатда таснифлаган ҳолда белгилаш тадбиркорлик субъектларининг тегишли тартибда белгиланган муддатда текширишни ўтказиш ва тегишли ҳолатда тадбиркорлик субъектларининг амалдаги қонун ҳужжатларини бузган ҳолда фаолияти олиб боришни ҳисобга олган ҳолда таснифланади. Мазкур тартиб аксарият давлатлар қонунчилигида белгиланган. Масалан Германия, Англия, Швеция давлатларида режали ва режадан ташқари текшириш тартибида амалга оширилади. Лекин юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, режали текшириш

тегишли тартибда электрон тизим орқали амалга оширилади. Режадан ташқари текшириш эса тегишли давлат органи томонидан тадбиркорнинг қайси қонун ҳужжатини бузган бўлса, шу нуқтаи назардан текширилади. Бошқа фаолият тури текшириш объекти ҳисобланмайди.

Назорат қилувчи органлар томонидан юридик шахс бўлган хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини режали текшириш, шу жумладан молия-хўжалик фаолиятини текширишлар учун қуйидагилар асос бўлади:

махсус ваколатли орган ёки унинг тегишли ҳудудий бўлинмаси томонидан берилган, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текширишни ўтказишнинг мувофиқлаштирувчи режасидан кўчирма;

назорат қилувчи органнинг мувофиқлаштирувчи режа асосида чиқарилган, текшириш мақсади, текширувчи мансабдор шахсларнинг таркиби ва текширишни ўтказиш муддатлари кўрсатилган буйруғи.

Прокуратура, ички ишлар ва давлат хавфсизлик хизмати органлари томонидан хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш учун қўзғатилган жиноий иш мавжудлиги асос бўлади. Бунда текширувга хўжалик юритувчи субъектнинг фақат қўзғатилган жиноят иши билан боғлиқ фаолияти қамраб олиниши мумкин бўлиб, бу ҳақда текширувни тайинлаш тўғрисидаги қарорда кўрсатилган бўлиши лозим.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолиятини текширишлар белгиланган тартибда фақат давлат солиқ хизмати органлари томонидан, мазкур органлар текширишлар давомида солиқ ва валютага оид жиноятлар аломатларини аниқлаганида эса Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги тегишли департамент томонидан амалга оширилади.

Тадбиркорлик субъекти томонидан белгиланган тартибда тақдим этилган молия ва солиқ ҳисоботини, шунингдек тадбиркорлик субъектининг фаолияти тўғрисида давлат солиқ хизмати органида мавжуд бўлган бошқа ҳужжатларни ўрганиш ҳамда таҳлил этиш асосида ўтказиладиган камерал назорат натижалари бўйича қоидабузарликлар аниқланган ҳоллардагина давлат солиқ хизмати органлари тадбиркорлик субъектларининг молия-хўжалик фаолиятини

текшириш ташаббуси билан чиқиши мумкин. Лекин, бундай ҳолатда айрим давлатлар қонунчилигида агар солиқ тўловчи солиқ тўлаш билан боғлиқ қонун ҳужжатларини бузган ва ҳуқуқни бузган шахс ушбу ҳуқуқбузарликни тегишли давлат органи томонидан текшириш ўтказилмасдан тан олган ва етказилган зарарни қоплаган ҳолда режадан ташқари текшириш ўтказилмайди.

Ихтиёрий тугатилаётган тадбиркорлик субъектларининг молия-хўжалик фаолиятини текшириш юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органнинг юридик шахс тугатилиш жараёнида эканлиги тўғрисидаги билдириши асосида давлат солиқ хизмати органлари томонидан амалга оширилади, текшириш муддати ўттиз календарь кунидан ошмаслиги керак.

Бозорлар, савдо комплекслари ҳудудларида ва уларга туташ бўлган автотранспорт воситаларини вақтинча сақлаш жойларида бир марталик йиғимлар, ижара ҳақи тўлик тушиши ва уларнинг топширилиши ҳисобга олинишига, фискал хотирали назорат-касса машиналаридан, тўловларни пластик қарточкалар асосида қабул қилиш бўйича ҳисоб-китоб терминалларида фойдаланилишига, шунингдек савдо ва хизмат кўрсатиш қоидаларига риоя этилишига оид қисқа муддатли текширувлар давлат солиқ хизмати органларининг фақат қонун ҳужжатларида ваколат берилган бўлинмалари томонидан мазкур бўлинмалар бошлиқларининг буйруқлари асосида ўтказилиб, кейинчалик бу ҳақда махсус ваколатли орган ёки унинг тегишли ҳудудий бўлинмаси қисқа муддатли текширув ўтказилган кундан эътиборан бир иш куни ичида хабардор қилинади.

Текширишлар даврийлиги. Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини текширишлар махсус ваколатли органнинг қарорига биноан режали тартибда қўпи билан йилига бир марта амалга оширилиши мумкин, хусусий корхоналар ва қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Белгиланган нормалар ва қоидаларга ўз вақтида ҳамда тўла ҳажмда риоя этувчи хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини текширишлар назорат қилувчи органлар томонидан қўпи билан икки йилда бир марта амалга оширилади, Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар

фаолиятини давлат томонидан назорат тўғрисида”ги Қонуннинг 10¹-моддасида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Хусусий корхоналар фаолиятини текширишлар назорат қилувчи органлар томонидан кўпи билан икки йилда бир марта, белгиланган тартибда амалга оширилиши мумкин.

Текширувлар муддатлари. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текширишни ўтказиш муддатлари 30 календарь кундан ошмаслиги лозим. Алоҳида ҳолларда махсус ваколатли органнинг қарорига биноан бу муддат узайтирилиши мумкин, бунда ушбу қоида кичик тадбиркорлик субъектларига нисбатан татбиқ этилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат тўғрисида”ги қонуннинг 9 ва 12-моддаларида назарда тутилган текширишни ўтказиш учун асос бўладиган ҳужжатлар текширилаётган хўжалик юритувчи субъектга тилхат олинган ҳолда топширилган пайт текширишни ўтказиш бошланган пайт ҳисобланади. Текширилаётган хўжалик юритувчи субъектнинг мазкур ҳужжатларни олишдан бош тортганлиги текширишни бекор қилиш учун асос бўлмайди. Текширилаётган хўжалик юритувчи субъект мазкур ҳужжатларни олишдан бош тортган тақдирда, назорат қилувчи органнинг мансабдор шахси томонидан унинг ўзи ва текширилаётган хўжалик юритувчи субъект имзолайдиган далолатнома тузилади. Текширилаётган хўжалик юритувчи субъект мазкур далолатномани имзолашдан бош тортганда, далолатномага тегишли ёзув киритилади. Бу ҳолда далолатнома имзоланган пайт текширишни ўтказиш бошланган пайт ҳисобланади.

Текшириш натижалари тўғрисидаги далолатнома (маълумотнома) текширилаётган хўжалик юритувчи субъектга топширилган кун текширишни ўтказиш тугаган кун ҳисобланади. Текширилаётган хўжалик юритувчи субъект текшириш натижалари тўғрисидаги далолатномани (маълумотномани) олишдан бош тортганда, назорат қилувчи органнинг мансабдор шахси бу ҳақда текшириш натижалари тўғрисидаги далолатномага (маълумотномага) тегишли

ёзув киритади ва шу пайтдан эътиборан текшириш тугаган ҳисобланади. Бу ҳолда текшириш натижалари тўғрисидаги далолатноманинг (маълумотноманинг) бир нусхаси хўжалик юритувчи субъектга почта орқали буюртма хат билан юборилади.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларини текшириш ва улар фаолиятини назорат қилиш билан боғлиқ ваколатли давлат органларининг тегишли қонун ва қонуности ҳужжатларида муайян ҳуқуқ ва мажбурияти кўрсатиб ўтилади. Тадбиркорлик фаолиятини текшириш ва назорат қилиш билан боғлиқ назорат органларининг энг муҳим вазифаси ўз ваколати доирасидан кетга қилмаслик ва уларнинг фаолиятини уларга тўсиқ бўлмайдиган ҳолда текширилиши лозим бўлади. Айрим ҳолатларда тегишли давлат органларининг тадбиркорлик фаолияти тўсиқ бўладиган тарзда аралашуш ҳолатлари улар фаолиятига ҳалақит берадиган қонуности ҳужжатларини қабул қилиш ҳолатлари ҳам бўлиб туради. Айрим давлатларда ушбу ҳолатга йўл қўйганлик учун тегишли мансабдор шахсининг ўз лавозимидан озод қилиш билан чекланмасдан, уларга етказилган зарар учун уни қоплаш мажбурияти юкланади.

Текширилаётган хўжалик юритувчи субъектлар қуйидаги ҳуқуқларга эга: ўз фаолиятлари текширилиши тўғрисидаги тегишли ахборотга эга бўлиш; назорат қилувчи органларнинг текширувчи мансабдор шахсларидан махсус ваколатли орган ёки унинг ҳудудий бўлинмалари қарорини, текшириш ўтказиш учун асос ҳисобланувчи бошқа ҳужжатларни талаб қилиш, текширувчиларнинг шахсини тасдиқловчи ҳужжатлар билан танишиш; текшириш ўтказиш учун асосга эга бўлмаган шахсларнинг текшириш ўтказишига йўл қўймаслик;

назорат қилувчи органларнинг текширувчи мансабдор шахсларининг ваколатига қирмайдиган масалаларга оид талабларни бажармаслик ва текшириш предметиға тааллуқли бўлмаган материаллар билан уларни таништирмаслик;

назорат қилувчи органларнинг текширувчи мансабдор шахсларидан текшириш тугаган куни текшириш натижалари тўғрисидаги далолатноманинг (маълумотноманинг) бир нусхасини олиш.

қонунда белгиланган тартибда текшириш натижалари устидан шикоят қилиш.

Хўжалик юритувчи субъектлар текширувчиларнинг қонуний талабига биноан текшириш ўтказиш учун зарур бўлган материаллар ва ҳужжатларни тақдим этишга, уларни текшириш объектларига киритишга, текширувчиларга ўз вазифаларини бажаришлари учун кўмаклашишга мажбурдирлар.

Назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш чоғида ўз ваколатлари доирасида қуйидаги ҳуқуқларга эга:

текширилаётган хўжалик юритувчи субъектлардан текшириш ўтказиш билан бевосита боғлиқ бўлган зарур ҳужжатлар ва бошқа ахборотларни талаб қилиш;

текширилаётган хўжалик юритувчи субъектларга аниқланган қоидабузарликларни бартараф этиш тўғрисида бажарилиши мажбурий бўлган кўрсатмалар бериш;

тегишли давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, хўжалик юритувчи субъектлар мулкдорлари олдига айбдор шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги масалани қўйиш;

текширувга аудиторлик ташкилотларини ва/ёки экспертларни белгиланган тартибда шартнома асосида жалб этиш;

қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда молиявий ёки маъмурий жазо чораларини қўллаш;

режали текширишларни ўтказиш муддатини кўчириш тўғрисида, башарти бунга объектив асослар бўлса, махсус ваколатли органга тақдимнома киритиш.

Назорат қилувчи органлар мансабдор шахсларининг қонуний талаблари текширилаётган хўжалик юритувчи субъектлар томонидан бажариш учун мажбурийдир.

Назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш чоғида ўз ваколатлари доирасида қуйидагиларни бажаришга мажбурдирлар:

текширилаётган хўжалик юритувчи субъектларга текшириш ўтказиш ҳуқуқини берувчи зарур ҳужжатларни кўрсатиш;

хўжалик юритувчи субъектлар ишлашига халал бермаслик;

текширишларни қайд этиш дафтарига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ёзиб қўйиш;

давлат сири, тижорат ёки бошқа сирлар сақланишини таъминлаш;

текширишлар натижаларини далолатнома (маълумотнома) билан расмийлаштириб, унинг бир нусхасини текшириш тугаган куни текширилаётган хўжалик юритувчи субъектда қолдириш;

ҳуқуқбузарлик ҳоллари аниқланган тақдирда қонун ҳужжатларида назарда тутилган чораларни кўриш.

3. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини текшириш турлари

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текширишнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

1) **комплекс текшириш** – бир вақтнинг ўзида икки ва ундан ортиқ назорат қилувчи органлар томонидан амалга оширилаётган текшириш. Комплекс текшириш режали текширишнинг бир тури бўлиб, текширувчилар ва текширилувчиларнинг вақтини тежаш ҳамда хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига аралашувларни чегаралаш мақсадида, қоида тариқасида, икки ёки ундан ортиқ назорат қилувчи органлар томонидан амалга оширилади;

2) **молия-хўжалик фаолиятини текшириш (тафтиш қилиш)** – солиқ ва валюта тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан назоратни амалга ошириш мақсадида хўжалик юритувчи субъектларнинг бухгалтерия, молия, статистика, банк ҳамда бошқа ҳужжатларини ўрганиш

ва таққослаш;

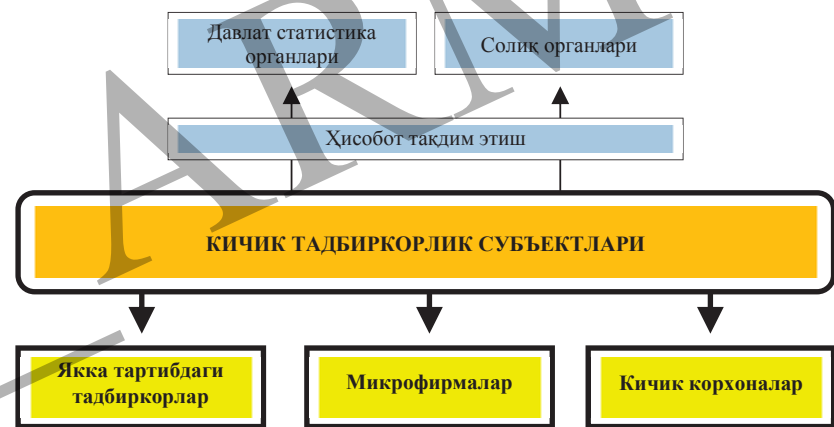
3) **режали текшириш** – назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи республика кенгаши томонидан тасдиқланган режа-жадвал асосида бир, икки ёки ундан ортиқ назорат қилувчи органлар томонидан ўтказиладиган текшириш;

4) **режадан ташқари текшириш** – назорат қилувчи органлар томонидан конун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ва ҳолларда амалга ошириладиган йиллик (чорақлик) текширишлар режасига киритилмаган текшириш (шу жумладан, қисқа муддатли текшириш). Режадан ташқари текшириш режадан ташқари текшириш ўтказиш зарурати юз берганда ўтказилади. Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи республика кенгаши тарафидан режадан ташқари текшириш ўтказишга рухсат берилганлиги тасдиқловчи ҳужжат, режадан ташқари текшириш учун махсус ваколатли органнинг текшириладиган объект номини, солиқ тўловчининг идентификация рақами, текширув ўтказиш мақсади, муддатлари ҳамда уни ўтказиш сабабларининг асослиги кўрсатилган ҳолда режадан ташқари текшириш ўтказиш тўғрисида чиқарган қарори, шунингдек текширишни амалга оширувчи тегишли мансабдор шахслар таркиби ва текширувни ўтказиш муддатлари кўрсатилган буйруғи асос бўлиб хизмат қилади;

5) **қисқа муддатли текшириш** – назорат қилувчи органлар томонидан бир иш куни давомида ўтказиладиган ва хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолиятини текшириш билан боғлиқ бўлмаган текширув (кечки ва/ёки тунги вақтларда фаолият кўрсатувчи (текшириш кунининг соат 18-00дан эртаси куннинг соат 6-00 гача) хўжалик юритувчи субъектларда қисқа муддатли текширишлар текшириш бошланган пайтдан бошлаб 8 соат давомида амалга оширилади);

6) **муқобил текшириш** – операциялар бирлиги туфайли ўзаро боғлиқ бўлган ва турли хўжалик юритувчи субъектлардаги ёки бир хўжалик юритувчи субъектнинг турли бўлинмаларидаги ҳужжатларни таққослашдан иборат текширув;

7) **назорат тартибда текшириш** – хўжалик юритувчи субъектларнинг илгариги текширишда кўрсатилган қондабузарликларни бартараф этиши устидан назорат қилувчи органлар амалга оширадиган текшириш. Бундай текшириш ўтказиш назорат қилувчи органлар томонидан фақат илгари ўзлари ўтказган текшириш натижаларига доир далолатномада (маълумотномада) белгиланган ҳолатлар ва муддатлар бўйича Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи республика кенгаши ёки унинг вилоят комиссияларининг қўшимча розилигисиз амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат статистикаси тўғрисида”ги Қонуни (2002), ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг “Кичик бизнес корхоналарининг ҳисобот беришини қисқартириши ва тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори (ВМҚ-65, 2000)га кўра, микрофирмалар ва кичик корхоналар юқоридаги органларга ҳисоботларни **ҳар чоракда** (ҳар ойда эмас!) тақдим этадилар. Ҳисобот тадбиркорлик субъектларини назорат қилишнинг механизмларидан биридир.

ЎЗР МЖТК, 215-модда:
Давлат статистик ҳисоботларини тақдим этиш тартибини бузиш
 Мансабдор шахсларнинг давлат статистика кузатувини олиб бориш учун зарур бўлган ҳисобот ва бошқа маълумотларни тақдим этмасликда ифодаланган давлат статистика ҳисоботларини тақдим этиш тартибини бузиши, ҳисобот маълумотларини бузиб кўрсатиши ёки ҳисоботларни тақдим этиш муддатларини бузиши – энгкам иш ҳақининг 7 бараваридан 10 бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.
 Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, энг кам иш ҳақининг 10 бараваридан 15 бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи корхоналар **фақат йиллик ҳисобот** тақдим этади.

→ ЎЗР Молия вазирлиги буйруғи–140 (2002.27.12.): “*Молиявий ҳисобот шакллари ва уларни тўлдириш бўйича қоидаларни тасдиқлаш тўғрисида*” (фойда, қарздорлик, ишлаб чиқариш захиралари ва тугалланмаган ишлаб чиқариш кўрсаткичлари бўйича).

Молиявий ҳисобот.

→ “*Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида*” қонун.

→ Кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан ҳисобларни соддалаштириб юритиш ва ҳисоботларни тузиш тартиби ҳақидаги Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (20-сон БҲМС) (рўйхат № 879, 24.01.2000).

→ ЎЗР Молия вазирининг буйруғи (рўйхат № 1209, 2003.24.01.): “*Молиявий ҳисобот шакллари ва уларни тўлдириш бўйича қоидаларни тасдиқлаш тўғрисида*”.

→ ЎЗР Молия вазирлиги (рўйхат № 942, 2000.03.07.): “*Чораклик ва йиллик молиявий ҳисоботларни тақдим қилиш муддатлари тўғрисида Низом*”.

→ ЎЗР ВМК–227 (2002.25.06.): “*Тақдим этиш даврийлиги қисқартириладиган молия ва давлат статистика ҳисоботи шаклларининг рўйхати*”.

Молиявий ҳисобот бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосида тузилади.

Кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг молиявий ҳисоботи соддалаштирилган шаклда тузилади.

Молиявий ҳисоботнинг таркиби ва мазмунини ЎЗР Молия вазирлиги белгилайди.

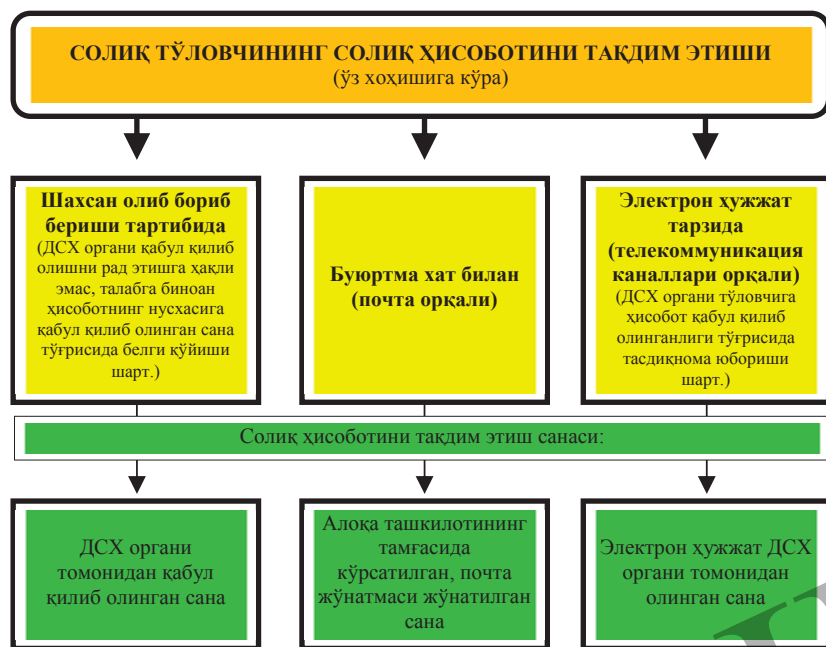
Шўъба корхоналари, филиаллари ва ваколатхоналари бўлган корхоналар умумлаштирилган молиявий ҳисобот тузади. Юридик шахслар ўз филиаллари, ваколатхоналари ва бошқа таркибий бўлинмаларини мустақил балансга

ажратишлари мумкин бўлиб, уларнинг баланслари ва бошқа ҳисобот шакллари ўзларининг умумлаштирилган ҳисоботига киритишлари шарт. Умумлаштирилган ҳисоботга бош корхона, унинг шўъба корхоналари, филиаллари ва ваколатхоналарининг молиявий ҳисоботлари илова қилинади. Умумлаштирилган ҳисобот бухгалтерия ҳисоби стандартларига мувофиқ тузилади. Юқоридаги талаблар вазирликлар, идоралар ва бюджет ташкилотларининг жамлама молиявий ҳисоботига нисбатан татбиқ этилмайди. 1 январдан 31 декабрга қадар бўлган календарь йил **молиявий ҳисоботнинг ҳисобот даври** ҳисобланади. Янгидан ташкил этилган юридик шахслар учун юридик шахс ҳуқуқи қўлга киритилган санадан бошлаб ўша йилнинг 31 декабрга қадар бўлган даври юридик шахс ҳисобланмайдиганлар учун эса, унинг давлат органларида рўйхатга олинган санадан бошлаб **биринчи ҳисобот йили** деб ҳисобланади.

Агар юридик шахс 1 октябрдан кейин рўйхатга олинган бўлса, биринчи ҳисобот йили кейинги йилнинг 31 декабрида тугайди. Рўйхатдан ўтишга ёки юридик шахс ҳуқуқини қўлга киритишга қадар амалга оширилган хўжалик операциялари тўғрисидаги маълумотлар биринчи ҳисобот йили молиявий ҳисоботига киритилади. Молия ҳисоботи ҳисобот йили бошдан қўшилиб боровчи жамлама тартибда йилнинг ҳар чорагида тақдим этилади. Бюджетдаги муассасалар йил чораги бўйича йиллик ҳисоботни юқори органга тақдим этадилар. Молиявий ҳисоботни тақдим этиш муддатларини ЎзР Молия вазирлиги белгилайди. Хўжалик юритувчи субъектларнинг йиллик молиявий ҳисоботи манфаатдор банклар, биржалар, инвесторлар, кредиторлар ва бошқалар учун ошқора ҳисобланади. Очик турдаги акциядорлик жамиятлари, сугурта компаниялари, банклар, фонд ва товар биржалари, инвестиция фондлари ва бошқа молия муассасалари ҳар йилги молиявий ҳисоботни уларда кўрсатилган маълумотларнинг тўғрилигини аудиторлар тасдиқлагач, ҳисобот йили туганидан сўнг биринчи майгача эълон қилишлари шарт. Хўжалик юритувчи субъект тугатилган вақтда якуний молиявий ҳисобот тузилади. Тугатиш бўйича операцияларни ҳисобга олиш, тугатиш баланси ва ҳисоботни

тузиш, активлар қийматини аниқлаш юзасидан жавобгарлик тугатиш комиссияси зиммасига юкланади. Умидсиз қарзлар ва зарарлар тугатиш балансига киритилмайди. Мажбуриятлар уларни узиш вақтига қадар ҳисобланган фоизлари билан тугатиш балансида акс этирилади.

Солиқ ҳисоботи (ЎзР Солиқ кодекси, 7-боб). Солиқ ҳисоботи солиқ тўловчининг солиқ ва бошқа мажбурий тўловнинг ҳар бир тури бўйича ёки тўланган даромадлар бўйича ҳисоб-китоблар ҳамда солиқ декларацияларини, шунингдек ҳисоб-китобларга ва солиқ декларацияларига доир иловаларни ўз ичига оладиган ҳужжати бўлиб, у ЎзР ДСҚ ва ЎзР Молия вазирлиги томонидан тасдиқланадиган шаклда тузилади. Солиқ ҳисоботи қоғозда ва (ёки) электрон ҳужжатга доир талабларга риоя этилган ҳолда электрон ҳужжат тарзида тузилади. Солиқ ҳисоботи солиқ тўловчи томонидан имзоланиши керак, шунингдек агар у юридик шахс бўлса, унинг муҳри билан тасдиқланади. Электрон ҳужжат тарзида тақдим этилган солиқ ҳисоботи солиқ тўловчининг электрон рақамли имзоси билан тасдиқланади. Юридик шахс — солиқ тўловчи қайта ташкил этилаётганда ёки тугатилаётганда, ҳар бир қайта ташкил этилаётган ёки тугатилаётган солиқ тўловчига солиқ даври бошланганидан эътиборан қайта ташкил этиш ёки тугатиш тугалланган кунга қадар бўлган давр юзасидан тегишинча топшириш далолатномаси, тақсимлаш баланси ёхуд тугатиш баланси асосида алоҳида-алоҳида солиқ ҳисоботи тузилади. Мазкур ҳисобот топшириш далолатномаси, тақсимлаш баланси ёки тугатиш баланси тасдиқланган кундан эътиборан уч иш куни ичида тақдим этилади. Ушбу қоидалар ўзгартириш, шунингдек бошқа юридик шахсни қўшиб олиш орқали қайта ташкил этилаётган юридик шахсларга нисбатан татбиқ этилмайди. Тадбиркорлик субъекти — юридик шахс ихтиёрий тугатилган тақдирда, унга солиқ даври бошланганидан то юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган тугатиш тартиб-таомили бошланганлиги ҳақида хабардор қилинган санагача бўлган муддат учун алоҳида солиқ ҳисоботи тузилади. Солиқ ҳисоботида кўрсатилган маълумотларнинг тўғрилиги учун жавобгарлик солиқ тўловчининг зиммасига юклатилади.

Солиқ ҳисоботи солиқ тўловчи томонидан СКда белгиланган муддатларда тақдим этилади. Солиқ ҳисоботи солиқ тўловчи ҳисобга қўйилган жойдаги ДСХ органига тақдим этилади. Айрим турдаги солиқлар бўйича солиқ ҳисоботи ҳам СКда назарда тутилган ҳолларда объектлар бўйича ҳисобга қўйилган жой бўйича солиқ тўловчи томонидан тақдим этилади. Жисмоний шахслар солиқ декларациясини яшаш жойдаги ДСХ органига тақдим этадилар. Солиқ ҳисоботи дастлабки тарзда камерал назорат қилинмасдан ва унинг мазмуни муҳокама этилмасдан қабул қилинади. Солиқ ҳисоботи қуйидаги ҳолларда ДСХ органига тақдим этилмаган деб ҳисобланади, агар унда солиқ тўловчининг идентификация рақами (СТИР) кўрсатилмаган ёки нотўғри кўрсатилган бўлса; солиқ даври ва/ёки солиқ ёки бошқа мажбурий тўлов суммаси кўрсатилмаган бўлса; СКнинг 43 ва 44-моддаларида солиқ ҳисоботини тузишга доир белгиланган талаблар бузилган бўлса. Белгиланмаган шаклдаги

солиқ ҳисоботи тақдим этилганда ДСХ органи ҳисобот олинган кундан эътиборан 3 кун ичида бу ҳақда солиқ тўловчига ёзма билдириш юборади ва аниқ фикр-мулоҳазаларни кўрсатган ҳолда уни маромига етказиш учун қайтаради. Камчиликлари тузатилган солиқ ҳисоботи уни тақдим этишнинг белгиланган муддати тугагунига қадар тақдим этилган тақдирда, солиқ тўловчига нисбатан жавобгарлик чоралари қўлланилмайди. ДСХ органларига солиқ ҳисоботи тақдим этилган даврга тааллуқли хатоларни ўзи мустақил равишда аниқлаган солиқ тўловчи СКнинг 38-моддасида белгиланган солиқ мажбурияти бўйича даъво қилиш муддати ичида ўша давр юзасидан аниқлаштирилган солиқ ҳисоботини тақдим этиш ҳуқуқига эга. Мазкур норма ДСХ органи томонидан молия-ҳўжалик фаолияти текшируви (тафтиши) доирасида текшириш ўтказилган давр учун солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар суммасининг камайишини назарда тутувчи аниқлаштирилган солиқ ҳисоботи тақдим этиладиган ҳолларда қўлланилмайди.

Аниқлаштирилган солиқ ҳисоботида илгари тақдим этилган солиқ ҳисоботидаги маълумотлар, аниқлаштирилган маълумотлар ва улардаги тафовутлар кўрсатилиши керак. Агар аниқлаштирилган солиқ ҳисоботи бўйича ҳисоблаб чиқарилган солиқ ёки бошқа мажбурий тўлов суммаси илгари тақдим этилган солиқ ҳисоботи бўйича ҳисоблаб чиқарилган ва тўланган солиқ ёки бошқа мажбурий тўлов суммасидан ортиқ бўлса, тегишли солиқ ёки бошқа мажбурий тўловни тўлаш бўйича солиқ мажбуриятларига пеня ҳисобланган ҳолда мазкур тафовут қўшилади. Агар аниқлаштирилган солиқ ҳисоботи бўйича ҳисоблаб чиқарилган солиқ ёки бошқа мажбурий тўлов суммаси илгари тақдим этилган солиқ ҳисоботи бўйича ҳисоблаб чиқарилган ва тўланган солиқ ёки бошқа мажбурий тўлов суммасидан кам бўлса, аниқлаштирилган солиқ ҳисоботи тақдим этилган кундан эътиборан шахсий варақада солиқ ёки бошқа мажбурий тўлов суммаси тафовут миқдорига камайтирилганлиги акс эттирилади. Солиқлар, бошқа мажбурий тўловлар, пеняларнинг ортиқча тўланган суммаси СКда белгиланган тартибда ҳисобга олинади ёки қайтарилади. Солиқ ҳисоботи ДСХ органларида ва солиқ тўловчида СКнинг 38-

моддасида белгиланган солиқ мажбурияти бўйича даъво қилиш муддати мобайнида сақланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. *Чет эл инвестицияси иштирокчидаги хорижий корхоналарни давлат томонидан режаси текшириш тартибини ёритиб беринг.*

2. *Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини назорат қилиш ва улар фаолиятини текшириш тушунчаларининг ўзаро нисбати ва унинг ҳуқуқий таҳлилини қилинг.*

3. *Солиқ органлари томонидан тадбиркорлик фаолияти субъектларини режаси текшириш тартиби ва муддатлари ва уни уни истисно қилувчи ҳолатлар ҳақида нима биласиз?*

4. *Тадбиркорлик фаолиятини қонунга зид равишида текширганларга қарши прокуратура органларининг хатти-ҳаракатлари қандай бўлади?*

5. *Тадбиркорлик фаолияти қонунга зид текширилганлик учун уларга етказилган зарар ва уни қоплаш тартиби қандай?*

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”, 2018 й. – 376 б.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – “Халқ сўзи” газетаси, 2018 йил 29 декабрь, № 271-272 (7229-7230).

3. Азизов Х.Т., Ширинов Ж., Бакаев Ш. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш. Ўқув қўлланма. – Т.: Akademiya, 2013. – 114 б.

4. Азизов Х., Бакаев Ш., Назаров Ш. Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари. – Т.: Akademiya, 2014. – 188 б.

5. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи. – Тошкент: Молия, 2001. – 218 б.

6. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун белгиланган юридик кафолатлар. Бабакулов С.Б., Окюлов О., Нарзиев О.С., Ходжаев Б.К. – Т.: ТДЮИ, 2012. – 50 б.

7. Отахонов Ф.Х. Тадбиркорларнинг ҳуқуқларни ҳимоя қилишда юридик хизматнинг роли. Тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш муаммолари./Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТДЮИ, 2002. – 73-81-бетлар.

8. Окюлов О., Отахонов Ф. Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини мустаҳкамлаш муаммолари. – Тошкент: ТДЮИ, 2010. – 200 б.

9. Окюлов О. Тадбиркорликни ривожлантириш ва унга нисбатан тўсиқларни бартараф қилишнинг ҳуқуқи муаммолари. Тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш муаммолари. / Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТДЮИ, 2002. - Б. 36-39.

12-мавзу. Хўжалик низолари ва уларни ҳал қилиш тартиби

1. Хўжалик низолари тушунчаси ва уларнинг келиб чиқиш асослари.
2. Хўжалик низоларини судгача, талабнома киритиш тартибида ҳал этиш.
3. Иқтисодий судларда хўжалик низоларини кўриб чиқиш тартиби.
4. Ҳақамлик судларида хўжалик низоларини ҳал қилиш.

1. Хўжалик низолари тушунчаси ва уларнинг келиб чиқиш асослари

Хўжалик низолари деганда, ҳар қандай юридик шахс ёки якка тартибдаги тадбиркор мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар – хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқлари ёхуд қонун билан кўрикланадиган манфаатларининг бузилиши натижасида улар ўртасида юзага келадиган келишмовчиликлар тушунилади. Бу низолар иқтисодиёт соҳасидаги юридик шахслар, юридик шахс тузмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва якка тартибдаги тадбиркор мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар ўртасидаги фуқаровий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқади.

Хўжалик низоларини қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

тузилиши қонунда назарда тутилган шартнома юзасидан келиб чиққан келишмовчиликлар ёки шартнома юзасидан келиб чиққан бўлиб, ҳал этиш учун иқтисодий судга топшириш ҳақида тарафлар ўзаро келишган ихтилофлар;

шартнома шартларини ўзгартириш ёки шартномани бекор қилиш ҳақидаги низолар;

мулк ҳуқуқини тан олиш тўғрисидаги низолар;

мажбуриятлар бажарилмаганлиги ёки тегишли даражада бажарилмаганлиги тўғрисидаги низолар;

мулкдор ёки мулкнинг бошқа қонуний эгаси томонидан мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш тўғрисидаги низолар;

мулкдорнинг ёки мол-мулкнинг бошқа қонуний эгасининг ҳуқуқлари эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда бузилганлиги тўғрисидаги низолар;

етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги низолар. Бу турдаги низолар давлат органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органлар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шу жумладан давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши натижасида етказилган зарар билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин;

шаън, кадр-қиммат ва ишчанлик обрўсини химоя қилиш тўғрисидаги низолар;

давлат органлари ва фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган, ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўрикланадиган манфаатларини бузадиган ҳужжатларини (бутунлай ёки қисман) ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги низолар;

ундириш сўзсиз (аксептсиз) тартибда амалга ошириладиган ижро ҳужжатини ёки бошқа ҳужжатни ижро этилиши мумкин эмас деб топиш тўғрисидаги низолар;

давлат рўйхатиغا олишни рад этганлик ёки белгиланган муддатда давлат рўйхатиغا олишдан бош тортганлик устидан берилган шикоятлар билан боғлиқ низолар;

агар қонунда сўзсиз (аксептсиз) тартибда жарима ундирилиши назарда тутилмаган бўлса, текширув вазифаларини амалга оширувчи давлат органлари томонидан ташкилотлар ва фуқаролардан жарималар ундириш тўғрисидаги низолар;

текширув вазифаларини амалга оширувчи органлар томонидан қонун ҳужжатларининг талабларини бузган ҳолда сўзсиз (аксептсиз) тартибда

ҳисобдан чиқарилган пул маблағларини бюджетдан қайтариш тўғрисидаги низолардир.

Иқтисодиёт соҳасида вужудга келадиган низолар, шунингдек банкротлик ишлари иқтисодий судлар томонидан кўриб чиқилади. Гап шундаки, бундай низоларда қатнашувчи тарафлар бўлиб юридик шахслар, юридик шахс тузмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва яқка тартибдаги тадбиркор мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар иштирок этишлари мумкин.

Иқтисодий суд ўзига тааллуқли ишларни, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари ва фуқаролари, шунингдек чет эл ташкилотлари, чет эл инвестициялари иштирокидаги ташкилотлар, халқаро ташкилотлар, чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокида кўради.

Ўзаро боғлиқ бўлиб, баъзилари хўжалик судига, бошқалари эса умумий судларга тааллуқли бўлган бир неча талаб бирлаштирилган тақдирда, ҳамма талаблар умумий юрисдиксия судида кўрилиши керак. Шундай экан, хўжалик низолари юқоридаги ҳолда иқтисодий судлар, арбитраж ёхуд ҳакамлик судлари томонидан эмас, балки умумий юрисдиксия судлари томонидан ҳам кўриб чиқилиши мумкинлигини назарда тутмоқ лозим.

Юридик шахс ташкил этмасдан фаолият юритадиган деҳқон хўжалиги белгиланган тартибда давлат рўйхатига олинган пайтдан эътиборан ташкил этилган ҳисобланади. Гап шундаки, юридик шахс ташкил этмасдан фаолият юритадиган деҳқон хўжаликлари иштирокидаги хўжалик низолари иқтисодий судлар томонидан кўриб чиқилиб ҳал этилмасдан, балки умумий юрисдиксия судлари томонидан кўриб чиқиб, ҳал этилади, чунки иқтисодий судларда низолар низолашаётган субъектлар таркибига қараб тааллуқли бўлишларини белгилаб қўйган. Бинобарин юридик шахс тузмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва яқка тартибдаги тадбиркорлик мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар иқтисодиёт соҳасида вужудга

келадиган хўжалик низоларини иқтисодий судларида кўришда тараф бўлишлари мумкин, аммо юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик фаолияти юритадиган деҳқон хўжалиги хўжалик низоларини иқтисодий судларда кўришда тараф бўла олмайдилар. Шунинг учун улар иштирокидаги хўжалик низолари умумий юрисдиксия судларида кўриб чиқилади. Бундан келиб чиқадики, юридик шахс ташкил этмасдан шартнома асосида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган оддий ширкат иштирокидаги хўжалик низолари ҳам умумий юрисдиксия судларига тааллуқли бўлиб ҳисобланади.

Маълумки, корхона ўзининг ички тузилмалари, яъни цех, ишлаб чиқариш, хўжалик, участка, бригада ва бошқа хўжалик бўлинмаларидан иборат бўлиши мумкин. Албатта, бундай тузилмалар ўзаро ёки тузилма асосий корхона билан хўжалик муносабатларига киришади. Бу каби хўжалик муносабатларидан келиб чиқадиган низолар корхона маъмурияти томонидан ҳал этилиши мумкин. Шунингдек Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонунига биноан ҳоким куйи турувчи ҳокимларнинг қарорларини, башарти улар Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, қонунларига ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг бошқа ҳужжатларига, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган ҳужжатларига, шунингдек юқори турувчи халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимнинг қарорларига зид бўлса, бекор қилади. Бу ерда ҳам, биз, маъмурий тартибда айрим низолар айнан ана шундай маъмурий йўл билан бартараф этилиши мумкинлигига гувоҳ бўламиз.

Амалиётга назар солсак, ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатига дахл этилган хўжалик юритувчи субъект ҳоким қарорини ҳақиқий эмас деб топишни сўраб даъво тақдим этган ҳолларда, даъво ариза иш юритишга қабул қилиниб, кўриш учун тайинланган вақтга қадар ҳоким ўз қарорини бекор қилади ва натижада низо бартараф этилган ҳисобланиб, иш юритиш тугатилади.

2. Хўжалик низоларини судгача, талабнома киритиш тартибида ҳал этиш

Низони судгача ҳал этиши. Қонун ҳужжатлари билан низоларни судсиз ҳал этиш тартиби назарда тутилиши мумкин. Масалан, келишмовчиликлар ва низоли масалалар келиб чиққан тақдирда томонлар, қоидага кўра, мастақил равишда ушбу келишмовчиликлар ва низоли масалаларни судгача ҳал этиш чораларини кўрадилар. Томонлар низоли масалаларни судгача ҳал этиш жараёнида келишишга эришмаган тақдирда, иқтисодий судга мурожаат қилишга ҳақлидирлар.

Даъвогарнинг низони судгача ҳал этиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этиши қонун ва шартномада кўзда тутилган ҳоллардагина мажбурийдир. Агарда бу тартиб низом ва қонун ҳужжатларида кўзда тутилган бўлса, қонунда уларнинг қўлланилиши ҳақида бевосита ҳавола этилган ҳоллардан ташқари, тарафлар учун мажбурий ҳисобланмайди. Агар қонунда айрим тоифадаги низолар учун уларни судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартиби белгиланган ёхуд бу тартиб шартномада назарда тутилган бўлса, тарафлар ўзаро муносабатларини ихтиёрий равишда ҳал этиш чораларини кўргандан сўнггина, иқтисодий судида иш кўзгатиш мумкин. Бунда прокурор, давлат органлари ва бошқа органларнинг аризалари бўйича иш кўзгатишни тарафлар юқоридаги чораларни қўрган-қўрмаганлигидан қатъи назар амалга оширадилар.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 384-моддаси 2-қисмига мувофиқ, шартномани ўзгартириш ва бекор қилиш ҳақидаги талаблар бўйича низони судгача ҳал этиш тартиби шартноманинг ўзида кўрсатилган бўлса, тарафлар талабнома юбориш тартибини сақлаган ҳолда судда даъво кўзгатишга ҳақли бўладилар.

Низони судгача ҳал этишнинг қонун ва шартномада кўзда тутилган тартибига риоя этилмаганда, судлар даъвони кўрмасдан қолдириб, даъвогарга давлат божини қайтариш масаласини ҳал этади.

Ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига путур етган хўжалик юритувчи субъект ўзининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузган хўжалик юритувчи субъектга билдирадиган талабномаси ёзма шаклда расмийлаштирилиши лозим бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддасида талабнома билдириш тартиби назарда тутилган бўлиб, унга мувофиқ талабномада:

талабнома билдирган хўжалик юритувчи субъектнинг ва талабнома билдирилаётган хўжалик юритувчи субъектнинг номи;

талабнома билдирилган сана ва унинг рақами;

талабнома билдириш учун асос бўлган ҳолатлар;

талабномада баён этилган ҳолатларни тасдиқловчи далиллар;

арз қилувчининг талаблари;

талабнома суммаси ва унинг ҳисоб-китоби, арз қилувчининг тўлов ва почта реквизитлари;

талабнома илова қилинаётган ҳужжатларнинг рўйхати кўрсатилган бўлиши лозим.

Талабнома хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбари ёки раҳбарнинг ўринбосари томонидан имзоланади. Талабнома буюртма ёки қимматли хат тарзида, телеграф, телетайп орқали, шунингдек, талабнома жўнатирилганини қайд этадиган, қабул қилиб олувчини огоҳлантирадиган бошқа алоқа воситаларидан фойдаланилган ҳолда жўнатилади ёхуд тилхат олиб топширилади. Таъкидлаш жоизки, мазкур қонуннинг ушбу моддаси хўжалик шартномаси бўйича талабномалар юбориш билан боғлиқ муносабатларнигина тартибга солади. Бинобарин, юқоридики ташиш ва алоқа хизматлари кўрсатишга доир операциялардан келиб чиқадиган талабномаларни транспорт ва алоқа хўжалик юритувчи субъектларга билдириш тартиби ва муддатлари тегишли қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилади.

Хўжалик шартномаси бўйича ўзига талабнома билдирилган хўжалик юритувчи субъект талабномани олган кундан бошлаб бир ой муддат ичида унга жавоб қайтариши шарт.

Талабномага жавоб хўжалик юритувчи субъект раҳбари ёки раҳбарнинг ўринбосари томонидан имзоланади ва муҳр билан тасдиқланади.

Талабномага жавоб буюртма ёки қимматли хат тарзида, телеграф, телетайп орқали, шунингдек талабнома жўнатилганлигини қайд этадиган, қабул қилиб олувчини огоҳлантирадиган бошқа воситалардан фойдаланилган ҳолда жўнатилади ёки тилхат олиб топширилади.

Талабнома тўлиқ ёки қисман тан олинган тақдирда, хўжалик юритувчи субъект арз қилувчига ўзи тан олган суммани ихтиёрий равишда ўтказди.

Агар талабномани тан олиш тўғрисидаги жавобда тан олинган сумма ўтказилиши ҳақида маълумот бўлмаса, талабнома билдирилган тараф жавоб олганидан сўнг йигирма кун муддат ўтгач, банк муассасига қарздор тан олган суммани сўзсиз тартибда ўтказиш тўғрисидаги фармойишни тақдим этишга ҳақли. Фармойишга қарздорнинг жавоби илова қилинади.

Тарафларнинг келишуви. Низоларни судда ҳал этиш жараёнида низо тарафларнинг келишуви билан ҳам ҳал этилиши мумкин.

Иш иқтисодий суд иш юритувида бўлган жараёнда тарафлар келишувга эришиб битим тузган ҳолларида ва келишув иқтисодий суд томонидан қабул қилинган бўлса, иш юритиш тугатилади ҳамда бу ҳақда ажрим чиқарилади. Тарафлар келишув битимини исталган суд инстанциясида тузишлари мумкин. Тарафлар апелляция, кассация ва назорат инстанцияларида ҳам ишни келишув йўли билан ҳал этишлари мумкин. агар, тарафларнинг келишув битими қонун ҳужжатларига хилоф бўлса ёки бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузса, иқтисодий суд келишув битимини тасдиқламайди.

Келишувга эришилиб битим тузилгандан сўнг, у суд томонидан тасдиқланиб, ажрим чиқариш йўли билан иш юритиш тугатилар экан, маълум оқибатлар келиб чиқади. Иш юритиш тугатилгандан сўнг, даъвогар айни ўша

предмет ва айни ўша асослар бўйича даъво билан судга қайта мурожаат қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Иш юритишни тугатиш тўғрисидаги ажрим устидан апелляция, кассация ва назорат тартибида шикоят қилиш (протест келтириш) мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра, мулкнинг ҳар хил шаклига асосланган иқтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида корхона, муассаса, ташкилотлар ўртасида ҳамда тадбиркорлар ўртасида вужудга келадиган низоларни иқтисодий судлар ҳал қилади.

Иқтисодий суд манфаатдор шахсларнинг, прокурорнинг, қонун бўйича давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида иқтисодий судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлган ҳолларда давлат органлари ва бошқа органларнинг аризалари бўйича иш қўзғатади.

3. Иқтисодий судларда хўжалик низоларини кўриб чиқиш тартиби

Агар қонунда айрим тоифадаги низолар учун уларни судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартиби белгиланган ёхуд бу тартиб шартномада назарда тутилган бўлса, тарафлар ўзаро муносабатларини ихтиёрий равишда ҳал қилиш чораларини кўрганларидан сўнггина иқтисодий судда иш қўзғатиш мумкин. Бунда прокурор, давлат органлари ва бошқа органларнинг аризалари бўйича иш қўзғатиш тарафлар юқоридаги чораларни кўрган-кўрмаганликларидан қатъи назар амалга оширилади.

Иқтисодий судларда ишлар ошқора кўрилади. Давлат сирини ёки тижорат сирини сақлаш зарур бўлган тақдирда ишни ёпиқ мажлисда кўришга йўл қўйилади. Ишни ёпиқ мажлисда кўриш тўғрисида ажрим чиқарилади.

Биринчи инстанцияда иш юритиш. Иқтисодий судларда биринчи инстанция бўйича ишлар, қоида тариқасида, судьянинг якка ўзи томонидан кўрилади.

Даъво аризасини қабул қилиш масаласини судьянинг якка ўзи ҳал қилади ва қонун талабларга риоя этган ҳолда берилган даъво аризасини иқтисодий

суднинг иш юритишига қабул қилади ёки уни рад этиш ёхуд даъво аризасини қайтариш тўғрисида ажрим чиқаради. Судья ишни юритиш тўғрисида манфаатдор шахсларни хабардор қилади.

Ишда иштирок этувчи шахсларга, бошқа ташкилотларга, уларнинг мансабдор шахсларига муайян ҳаракатларни бажаришни, шу жумладан низони ҳал қилиш учун аҳамиятли ҳужжатлар ва маълумотларни тақдим этишни тақлиф этади. Ушбу босқичда судья ишда қатнашувчи шахсларга жуда хилма-хил ҳаракатларни бажаришни тақлиф этиши мумкин. Масалан, ҳисоб-китобларни пул талабномаларига солиштириб чиқиш, ҳуқуқий позицияни аниқлаш ёки белгилаш, даъво аризасига жавоб бериш, бошқа томонга ёки бири-бирига айрим ҳужжатларни бериш, экспертиза ўтказилишида тушунтирилиши керак бўлган масалаларни тақдим этиш ва бошқалар. У тарафларни муроасага келтириш чораларини кўради.

Ишни судда кўришга тайёрлаш тўғрисидаги ажрим чиқарилган кундан бошлаб иш бир ойдан ортиқ бўлмаган муддатда кўрилиши ва ҳал қилув қарори қабул қилиниши керак. Биринчи инстанция иқтисодий суди низони мазмунан ҳал қилишда ҳал қилув қарори қабул қилади. Суднинг ҳал қилув қарори қонуний ва асослантирилган бўлиши керак.

Ҳал қилув қарори процессуал ҳуқуқ нормаларига тўлиқ риоя қилган ҳолда, моддий ҳуқуқ нормаларига амал қилиб, шу низоли ҳуқуқий муносабатларни қўллаш лозим ёки зарур бўлган ҳолатларда асосли равишда қонунни қўллаш, мос келадиган муносабатларни тартибга солиш, ёхуд қонунчиликнинг умумий, бош ва мазмунидан келиб чиқадиган бўлса, қонуний ҳисобланади.

Суд низоларни Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари, бошқа қонунчилик ҳужжатлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига асосан ҳал қилади. Агар халқаро шартномада Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида назарда тутилгандан бошқача қоида ўрнатилган бўлса, бундай ҳолларда халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Иқтисодий суд Ўзбекистон Республикаси қонуни ва халқаро шартномаларига биноан чет эл давлатларининг ҳуқуқ нормаларини қўллайди. Ҳал қилув қарори қонуний бўлиши учун иқтисодий суд норматив ҳужжатлардан низоли муносабатларни тартибга солувчи ўша ҳуқуқий нормаларни топиши лозим. Бунинг учун томонларнинг фактга асосланган ўзаро муносабатларини тўғри юридик баҳолаши лозим.

Биринчи инстанция иқтисодий суднинг ҳал қилув қарори Ўзбекистон Республикаси номи билан қабул қилинади. Иқтисодий суднинг ҳал қилув қарори кириш, баённома, асослантирувчи ва хулоса қисмларидан иборат бўлади. Суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга кирганидан кейин ижро этилади.

Давлат органларининг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ҳал қилув қарорлари, шунингдек келишув битимини тасдиқлаш тўғрисидаги ажримлар дарҳол ижро этилади.

Апелляция инстанциясида иш юритиши. Ишда иштирок этувчи шахслар томонидан иқтисодий суднинг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори устидан апелляция шикоятни берилиши мумкин.

Апелляция инстанциясида иш юритиш иқтисодий процессуал қонунчилигидаги янги институт бўлиб, қонуний кучга кирмаган суд ҳужжатларининг қонунчилиги ва асослигини текширишга мўлжалланган.

Қонунда белгиланган барча шахслар биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори устидан апелляция шикоятни беришлари мумкин. Прокурор эса протест киритиши мумкин.

Ҳал қилув қарори устидан апелляция шикоятни билан мурожаат қилиш ҳуқуқига ишда қатнашмаган, бироқ иқтисодий суд унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига дахлдор қарор чиқарган шахслар ҳам эгадир. Қонуний кучга кирмаган қарор устидан томонларнинг ҳуқуқий ворислари ва учинчи шахслар ҳам шикоят қилишлари мумкин.

Апелляция шикоятти объекти сифатида фақат биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори, шу жумладан, давлат идораларининг, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш идораларининг ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги дарҳол ижро этилиши керак бўлган ҳал қилув қарорлари ҳам бўлиши мумкин.

Ишда иштирок этувчи шахс апелляция шикоятининг нухасини олгач, унинг юзасидан ўз ёзма фикрини ва ёзма фикрнинг нухалари ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга юборилганини тасдиқловчи далилларни апелляция шикоятти кўриладиган кунгача етиб боришини таъминлайдиган муддатда иқтисодий судга юборадилар.

Апелляция инстанциясида иш юритиш иқтисодий судлов ишларини юритишнинг таркибий қисмидир. Шунинг учун, апелляция инстанциясида ишни биринчи инстанция иқтисодий судда кўриб чиқиш қоидалари бўйича кўриб чиқилади, бунда апелляцияни кўриб чиқишнинг моҳиятидан келиб чиқадиган айрим истиснолар бўлиши мумкин.

Апелляция шикоятини кўриб чиқишда қонунда белгиланган ишни биринчи инстанция иқтисодий судда кўриб чиқишни тартибга солувчи меъёрлар қўлланилади.

Биринчи инстанция судидан фарқли ўларок, апелляция суди барча ишларни коллегия тартибда кўриб чиқади, бунда қоида тариқасида суд раиси ёки унинг ўринбосари ёхуд бирор судья раислик қилади.

Апелляция суди ҳал қилув қарорини тўлалигича ёки қисман бекор қилиши ва шикоятти кўрмасдан қолдириши ёки ишни юритишни тугатиши мумкин.

Биринчи инстанция суди қонунда кўрсатиб ўтилган ҳолатлар бўлгани ҳолда иш юритишни тугатмаган ёки даъво кўрмасдан қолдирмаган бўлса ва ишни мазмунан кўриб, ҳал қилув қарори чиқарган бўлса, апелляция инстанцияси суди бундай қарорни тўла ёки қисман бекор қилиши ҳамда ишни юритишни тугатиши ёхуд даъво кўрмасдан қолдириши мумкин.

Агар биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори бекор қилинмаса ва ўзгартирилмаса, ҳал қилув қарори қонуний кучга киради ва айнан у ижро этилиши керак.

Қарор қабул қилинган кундан эътиборан беш кунлик муддатда ишда иштирок этувчи шахсларга топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма хат орқали юборилади ёки тилхат билан топширилади. Жўнатиш учун ажратилган бу муддат апелляция шикоятини кўриш учун ажратилган бир ойлик муддатга кирмайди.

Апелляция инстанциясининг қарори устидан кассация тартибда шикоят қилиниши мумкин.

Кассация инстанциясида иш юритиш. Иқтисодий суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори ҳамда апелляция инстанциясининг қарори устидан ишда иштирок этувчи шахслар кассация шикоятти беришга, прокурор эса – кассация протести келтиришга ҳақлидир.

Қонунда кўзда тутилган текширувларнинг бошқа барча шаклларида фарқли равишда суд ҳужжатлари кассация инстанцияси томонидан фақат қонунийлиги жиҳатидан текширилади. Шикоят қилиш ҳуқуқини амалга ошириш ишда иштирок этувчи шахсларнинг иродаларига боғлиқ. Қонунда белгиланган тартиб ва муддатда кассация шикоятининг берилиши ишнинг кассация инстанцияси томонидан албатта кўриб чиқилишига олиб келади.

Қарорнинг моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларига тўғри ҳавола қилинганлиги борасидаги асословчи қисми; чиқарилган қўшимча қарор шикоят бериш учун мустақил предмет бўлиши мумкин. Ажримлар устидан қонунда назарда тутилган ҳолатлардагина шикоят қилиниши мумкин.

Қонун ҳал қилув қарори (қарор) устидан кассация шикоятти бериш ҳуқуқини даъвогар, жавобгар, низонинг предметига нисбатан мустақил талаблар билан арз қилувчи ёки арз қилмайдиган учинчи шахсларга, шунингдек қонунда санаб ўтилган, ишда иштирок этувчи барча шахсларга беради.

Давлат ва жамоат манфаатларини ҳимоя қилиб даъво кўзғатувчи прокурор, давлат органлари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ва

бошқа органлар суднинг ҳал қилув қарори (қарори) устидан кассация тартибда тегишлича протест ва шикоят келтиришлари мумкин.

Кассация инстанцияси суд ҳужжатларини моддий ва процессуал ҳуқук нормаларини қўллаш ва уларга риоя этишнинг тўғрилиги нуқтаи назаридан текширади.

Кассация шикояти (протести) Ўзбекистон Республикаси Олий судига ҳал қилув қарори қабул қилган иқтисодий суд орқали берилади.

Кассация шикоятининг мақсади жавобгар манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, кейинчалик бекор қилинган ёки ўзгартирилган ноқонуний қарорни ижро этиш билан зарар етказишнинг олдини олади. Кассация инстанцияси ҳал қилув қарори (қарор)ни ўзгартириш, янги қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга. Шунинг учун, агар кассация инстанцияси қарори биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори (ёки апелляция инстанциясининг қарори) ижро этилганидан сўнг қабул қилинса, мазкур суд ҳужжатлари бўйича олинган барча нарсаларни қайтаришлик факатгина суд ҳужжатининг қайтарма ижроси институтидан фойдаланиш йўли билан мумкин бўлади. Бу эса анча мураккаб жараёнدير. Бундан ташқари дастлабки даъво бўйича жавобгарга қайтарилиш лозим бўлган пул маблағи ҳам, мулк ҳам амалда қолмаган бўлиши мумкин.

Моддий ёки процессуал ҳуқук нормаларининг бузилиши ёхуд нотўғри қўлланилиши иқтисодий суднинг ҳал қилув қарорини ёки қарорини ўзгартириш ёхуд бекор қилиш учун асос бўлади.

Процессуал ҳуқук нормаларининг бузилиши ёки нотўғри қўлланилиши, агар бу бузилиш нотўғри ҳал қилув қарори ёки қарорни қабул қилинишига олиб келган ёки олиб келиши мумкин бўлса, ҳал қилув қарорини ёки қарорни ўзгартириш ёхуд бекор қилиш учун асос бўлади.

Процессуал ҳуқук нормаларининг бузилиши ёки нотўғри қўлланилиши қуйидаги ҳолларда ҳал қилув қарорини ёки қарорни бекор қилиш учун асос бўлади:

иш хўжалик суди томонидан ноқонуний таркибда қўрилган бўлса;

иш суд томонидан ишда иштирок этувчи, мажлис вақти ва жойи тўғрисида тегишли равишда хабардор қилинмаган шахслардан биронтасининг йўқлигида қўрилган бўлса;

ишни қўришда суд иши юритиладиган тил тўғрисидаги қоидалар бузилган бўлса;

суд ҳал қилув қарорини ёки қарорни қабул қилишда қайси қонун ҳужжатларига амал қилганлиги ҳал қилув қароридан ёки қарорда кўрсатилмаган бўлса;

суд ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахсларнинг ҳуқук ва мажбуриятлари тўғрисида ҳал қилув қарори ёки қарор қабул қилган бўлса;

ҳал қилув қарори ёки қарор судьялардан бири томонидан имзоланмаган бўлса ёхуд ҳал қилув қарори ёки қарорда кўрсатилганидан бошқа судьялар томонидан имзоланган бўлса;

ҳал қилув қарори ишни қўрган суд таркибига кирмаган судьялар томонидан қабул қилинган бўлса;

ишда суд мажлисининг баённомаси бўлмаса ёки у қонунда кўрсатилган шахс томонидан имзоланмаган бўлса.

Суднинг далилларни таъминлаш тўғрисидаги илтимосномани қаноатлантиришни рад этиш ҳақидаги; даъвони таъминлаш ёки даъвони таъминлашни рад этиш тўғрисидаги; даъвони таъминлашни бекор қилиш тўғрисидаги; иш юритишни тўхтатиш тўғрисидаги; иш юритишни тугатиш тўғрисидаги; даъвони қўрмасдан қолдириш тўғрисидаги; ўтказиб юборилган процессуал муддатни тиклашни рад этиш тўғрисидаги; жарима солиш тўғрисидаги; даъво аризасини қабул қилишни рад этиш тўғрисидаги; даъво аризасини қайтариш тўғрисидаги; қўшимча ҳал қилув қарорини қабул қилишни рад этиш тўғрисидаги; ҳал қилув қарорини тушунтириб бериш ва ёзувдаги хатолар, ҳарфий хатолар ва ҳисоб-китобдаги янглишишларни тузатиш тўғрисидаги; янги очилган ҳолатлар бўйича қайта қўриш тўғрисидаги аризани қайтариш тўғрисидаги; янги очилган ҳолатлар бўйича ишни қайта қўриш тўғрисидаги аризани қаноатлантиришни рад этиш ҳақидаги; ижро варақасини

ижрога тақдим этишнинг ўтказиб юборилган муддатини тиклаш тўғрисидаги; суд ҳужжатининг ижросини кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб ижро этиш, ижро этиш усулини ва тартибини ўзгартириш ёки аризани қаноатлантиришни рад этиш тўғрисидаги ажримларига кассация шикоят келтирилиши мумкин.

Бундан ташқари, апелляция шикоятини қайтариш тўғрисидаги ва кассация шикоятини (протестини) қайтариш тўғрисидаги ажримлари фақат кассация тартибида шикоят қилиниши мумкин.

Агар апелляция шикояти ажрим билан эмас, балки хат билан қайтарилган бўлса, бу ушбу хатни олган томонни унга нисбатан кассация тартибида шикоят келтириш ҳуқуқидан маҳрум этмайди.

Амалдаги қонунда илк бор хусусий ажримларга нисбатан шикоят келтириш қондаси назарда тутилган.

Ажримга нисбатан келтирилган кассация шикояти (протест)ни кўриб чиқиш муддатлари, тартиби суднинг ҳал қилув қарори ва қарорлари устидан кассация шикояти (протести) келтириш кабидир.

Назорат тартибида иш юритиши. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий судларнинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ва қарорлари мансабдор шахсларнинг протестлари бўйича назорат тартибида қайта кўрилиши мумкин.

Суднинг ҳал қилув қарорлари ва қарорларини назорат тартибида қайта кўриб чиқиш суд ҳужжатларини қайта кўриб чиқиш бўйича иш юритишнинг бир тури бўлиб ҳисобланади. Апелляция ва кассация тартибида иш юритишдан фарқ қилган ҳолда, назорат тартибида қайта кўриб чиқишда ишда иштирок этувчи шахслар суд-назорат органи фаолиятини кўзғатиш ҳуқуқига эга эмаслар.

Суд ишларини юритишнинг мазкур босқичида суд ҳужжатларининг қонунийлиги ва асослилигини қўшимча равишда текшириш ҳамда йўл қўйилган суд хатоларини тузатиш имконияти таъминланади. Бундан ташқари, суд амалиётини қонунга тўла мувофиқ ҳолда йўналтириш, зарур ҳолатларда суд амалиётига тузатиш киритиш, моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларига қатъий ва оғишмасдан риоя этилишини ҳамда иқтисодий судлар томонидан қонунни

бир хилда ва тўғри қўлланишини таъминлаш назорат тартибида қайта кўриб чиқиш институтининг муҳим вазифаси бўлиб ҳисобланади.

Хўжалик судларининг апелляция ва кассация инстанцияларида чиқарилган қарорлари ҳам назорат тартибида қайта кўрилиши мумкин. Олий суди Раёсатининг қарорларигина назорат тартибида қайта кўриб чиқиш объекти бўла олмайди.

Судларнинг қонуний кучга кирган ажримлари эса қонунда улар устидан шикоят қилиш назарда тутилган, шунингдек улар ишнинг келгусидаги ҳаракатига тўсқинлик қилган ҳолларда, ҳал қилув қарорида алоҳида назорат тартибида қайта кўрилиши мумкин.

Қонун суд ҳужжатларини фақатгина кодексида кўрсатилган мансабдор шахсларнинг протестлари бўйича назорат тартибида қайта кўрилиши мумкинлигини белгилайди. Шунга кўра, иқтисодий судга суд ҳужжатини назорат тартибида қайта кўрилиши юзасидан келиб тушадиган аризалар назорат инстанциясида иш кўзғатилиши учун процессуал восита бўлиб ҳисобланмайди. Бундай аризалар мансабдор шахс томонидан назорат тартибида протест келтириш учун асослар мавжудлигини аниқлаш мақсадида кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Раёсати барча иқтисодий судларнинг ҳал қилув қарорлари ва қарорлари устидан келтирилган протестлар бўйича ишларни назорат тартибида кўради.

Агар Олий суд Раёсати ҳал қилув қарори (қарор) қонуний ва асосли, протест важлари эса аҳамиятсиз деган хулосага келса, суднинг ҳал қилув қарорини (қарорни) ўзгартириш, протестни эса қаноатлантирмасдан қолдиради.

Суд ҳужжатини мажбурий ижро этиш шу ҳужжатни қабул қилган иқтисодий суд томонидан бериладиган ижро варақаси асосида амалга оширилади.

Ижро варақаси ундирувчига суд ҳужжати қонуний кучга киргандан кейин берилади. Пул маблағларини бюджет даромадига ундириш учун ижро варақаси қарздор турадиган жойдаги солиқ органига юборилади.

Пул маблағларини ундириш учун ижро варақаси ундирувчи томонидан банкка ёки бошқа кредит муассасасига, бошқа ҳолларда эса МИБга юборилади.

Агар суд томонидан ижро варақаси берилгунча суд ҳужжатини ижро этишни кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб ижро этишга рухсат берилган бўлса, унда ижро варақасининг муддати қачондан ўта бошлаши кўрсатилади.

Ижро варақасини судья имзолайди ва у иқтисодий суднинг гербли муҳри билан тасдиқланади.

4. Ҳакамлик судларида хўжалик низоларини ҳал қилиш

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 10-моддасида фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи органлар сифатида ҳакамлик судлари ҳам кўрсатилган бўлиб, бу хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини кўриқлашнинг турли-туман шакллари ичида муҳим ўрин тутади. Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 8 февралда “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги қонуни қабул қилиниши билан ҳакамлик суди (доимий фаолият кўрсатувчи ҳакамлик суди ёки муваққат ҳакамлик суди) – фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқувчи низоларни, шу жумладан тадбиркорлик субъектлари ўртасида вужудга келувчи хўжалик низоларини ҳал этувчи нодавлат органи сифатида тан олинди.

Ҳакамлик судлари орқали хўжалик низоларини ҳал этиш фуқаролик ҳуқуқларини кўриқлашнинг нодавлат механизми бўлиб, бу тарзда низоларни ҳал этишнинг қатор афзалликлари мавжуд. Бу афзалликлар шунда намоён бўладики, *биринчидан*, низо тез кўрилса, *иккинчидан*, кам харажатли бўлади, яъни давлат божи ёки бошқа суд харажатлари давлат томонидан ўрнатилган тартибда ва миқдорда тўланиши талаб этилмайди, *учинчидан*, низо маълум ихтисосга ва малакага эга бўлган шахслар томонидан кўриб чиқилади, *тўртинчидан*, низо ўтказиладиган жой ва вақт тарафлар билан келишиб белгиланади, *бешинчидан*, ҳар бир тарафнинг ўзи низо ҳал этиш учун ҳакам танлайди ва ҳоказо. Бу каби афзалликлар тадбиркорлик муносабатларидан

келиб чиқадиган низоларни ҳакамлик суди томонидан ҳал этилишига кенг имкониятлар яратади.

Ҳакамлик суди икки турда, доимий фаолият кўрсатувчи ва муваққат ҳакамлик суди, яъни аниқ бир ишни кўриш учун ҳамда доимий фаолият кўрсатиш учун ташкил этилиши мумкин.

Доимий фаолият кўрсатувчи ҳакамлик суди юридик шахс томонидан ташкил этилиши мумкин ва унинг ҳузурида фаолият кўрсатади.

Доимий фаолият кўрсатувчи ҳакамлик суди юридик шахс доимий фаолият кўрсатувчи ҳакамлик судини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилганида, доимий фаолият кўрсатувчи ҳакамлик судининг қоидаларини ва ҳакамлик судьялари рўйхатини тасдиқлаганида ташкил этилган деб ҳисобланади.

Доимий фаолият кўрсатувчи ҳакамлик судини ташкил этган юридик шахс унинг ташкил этилганлиги тўғрисидаги ҳужжатлар нусхаларини ҳакамлик суди жойлашган ердаги адлия органига юборади.

Доимий фаолият кўрсатувчи ҳакамлик суди ўз номи ёзилган бланка ва юмалок муҳрга, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳисоб-китоб варақлари, валюта ҳисоб варақларига ҳамда бошқа банк ҳисобварақларига эга бўлиши мумкин.

Муваққат ҳакамлик суди ҳакамлик битими тарафлари ўртасида келиб чиққан муайян низо ҳал этиш учун улар томонидан ташкил этилиб, низо кўриб чиқилганидан кейин муваққат ҳакамлик суди ўз фаолиятини тугатади. Ҳакамлик судида раислик қилувчи (низо ҳайъатда кўриб чиқиладиганда) ёхуд ҳакамлик судьяси (низо якка тартибда кўриб чиқиладиганда) ҳакамлик битими нусхасини ва муваққат ҳакамлик суди ташкил этилганлиги тўғрисидаги хабарномани мазкур суд жойлашган ердаги адлия органига ҳакамлик муҳокамаси бошлангунига қадар юборади.

Демак, ҳакамлик судлари фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқувчи низоларни, шу жумладан тадбиркорлик субъектлари ўртасида вужудга келувчи хўжалик низоларини ҳал этишлиги белгиланган.

Ҳакамлик судлари маъмурий, оила ва меҳнат ҳуқуқий муносабатларидан келиб чикувчи низоларни, шунингдек қонунда назарда тутилган бошқа низоларни ҳал этишга ҳақли эмас.

Ҳакамлик суди низоларни Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари асосида ҳал қилади.

Агар ҳакамлик битими тарафларининг муносабатлари қонун ҳужжатлари ёки ҳакамлик битими тарафларининг келишуви билан тўғридан-тўғри тартибга солинмаган бўлса ва бу муносабатларга нисбатан қўлланиладиган иш муомаласи одати мавжуд бўлмаса, ҳакамлик суди шунга ўхшаш муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатлари нормаларини қўллайди (қонун ўхшашлиги), мазкур ҳолларда қонун ўхшашлигидан фойдаланиш имконияти бўлмаган тақдирда эса ҳакамлик битими тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонун ҳужжатларининг мазмунидан (ҳуқуқ ўхшашлиги) ҳамда ҳалоллик, оқиллик ва адолат талабларидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Ҳакамлик битими мавжуд бўлган тақдирда, низо ҳакамлик судининг ҳал қилувиغا топширилиши мумкин.

Ҳакамлик битими ёзма шаклда тузилади. Ҳакамлик битими шартноманинг таркибий қисми бўлган шартнома шarti ёки алоҳида битим тарзида расмийлаштирилиши мумкин.

Ҳакамлик битимида ҳакамлик битими тарафлари ўртасида келиб чиққан ёки келиб чиқиши мумкин бўлган барча ёхуд айрим низолар ҳакамлик судида кўриб чиқилиши кераклиги ҳақидаги қоида, шунингдек агар низо доимий фаолият кўрсатувчи ҳакамлик суди ҳал қилувиغا топшириладиган бўлса, мазкур ҳакамлик судининг номи кўрсатилиши лозим.

Йигирма беш ёшдан кичик бўлмаган, низонинг ҳолис ҳал қилинишини таъминлашга қодир бўлган, низонинг пировард натижасидан бевосита ёки билвосита манфаатдор бўлмаган, ҳакамлик битими тарафларидан мустақил бўлган ва ҳакамлик судьяси мажбуриятларини бажаришга розилик берган Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳакамлик судьяси этиб сайланиши (тайинланиши) мумкин.

Низони яқка тартибда ҳал қилувчи ҳакамлик судьяси олий юридик маълумотга эга бўлиши керак. Низо ҳайъатда ҳал қилинаётганда ҳакамлик суди таркибининг раиси олий юридик маълумотга эга бўлиши керак.

Ҳакамлик суди низо ҳолатлари текширилганидан сўнг ҳакамлик суди таркибига кирувчи ҳакамлик судьяларининг кўпчилик овози билан ҳал қилув қарори қабул қилади.

Ҳал қилув қарори ҳакамлик судининг мажлисида эълон қилинади. Ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори қабул қилинган пайтдан эътиборан кучга киради.

Агар келишув битими қонун ҳужжатларига зид бўлмаса ҳамда бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузмаса, ҳакамлик суди ҳакамлик муҳокамаси тарафларининг илтимосномасига биноан келишув битимини тасдиқлаш тўғрисида ҳал қилув қарори қабул қилади. Келишув битимининг мазмуни ҳакамлик судининг ҳал қилув қароридан баён қилинади.

Тарафлардан бири ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини олганидан сўнг, агар ҳакамлик муҳокамаси тарафлари бошқача шартлашмаган бўлсалар, ҳакамлик муҳокамаси давомида арз қилинган ва кўриб чиқилган, аммо қабул қилинган ҳал қилув қароридан ўз аксини топмаган даъво талаблари бўйича қўшимча ҳал қилув қарори қабул қилиш тўғрисидаги ариза билан ўн кун ичида айнан ўша ҳакамлик судига бу ҳақда бошқа тарафни хабардор қилган ҳолда мурожаат этиши мумкин. Низони ҳал қилган ҳакамлик суди таркиби мазкур ариза олинган кундан эътиборан ўн кун ичида уни кўриб чиқиши керак.

Ҳакамлик суди низонинг мазмунига дахл қилмайдиган масалалар юзасидан ажрим чиқаради.

Ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори мазкур ҳал қилув қароридан белгиланган тартибда ва муддатларда ихтиёрий ижро этилади.

Агар ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори ҳакамлик судининг ҳал қилув қароридан белгиланган муддатда ихтиёрий ижро этилмаган бўлса, у мажбурий ижро этилиши керак. Ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини мажбурий ижро этиш "Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш

тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ, ваколатли суд берган ижро варақаси асосида амалга оширилади.

Такрорлаш учун саволлар

1. *Хўжалик низолари тўғрисидаги ишлар қандай тартибда кўриб чиқилади?*
2. *Хўжалик низоларини ҳал қилишнинг тартиб-қоидалари қандай?*
3. *Хўжалик низоларини ҳал қилишда Иқтисодий процессуал кодекс қандай роль ўйнайди?*
4. *Ҳал қилув қарори нима ва унинг тузилиши қандай?*
5. *Ҳал қилув қарорининг юридик моҳияти нимадан иборат?*
6. *Ҳал қилув қарорини ижро этиш тартибини айтинг.*
7. *Суд тизими нимадан иборат?*
8. *Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ваколатларини айтинг.*
9. *Иқтисодий судларнинг ваколатлари ва тузилишини айтинг.*

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”, 2018 й. – 376 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонуни // «Ўзбекистоннинг янги қонунлари». 20-сон. – Т.: «Адолат», 1999.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – “Халқ сўзи” газетаси, 2018 йил 29 декабрь, № 271-272 (7229-7230).
4. Хўжалик судлари ҳал қилув қарорларига шарҳлар тўплами. Ш.З. Саидов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: Baktria press, 2014.

5. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленуми қарорлари тўплами. – Т.: Ўзбекистон, 2012.

6. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Умумий қисм. Дарслик. Таҳрир ҳайъати: Х.Раҳмонқулов, Ш. М.Ниёзов ва бошқ. Масъул муҳаррир: Ш.Рўзиназаров. — Т.: 2002.

7. Тадбиркорлик соҳасида маъмурий тартиб-қоидалар бўйича қўлланма. Ғ.Б.Ҳидоятлов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: НМАК БТ “Шарқ”, 2011.

8. Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексига шарҳлар. М.Э.Абдусаломов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2002.

9. Азимов М.К. Хўжалик судига даъво келтириш. «Хўжалик ва ҳуқуқ», 1998, 1-сон.

10. Азимов М.К. Низоларни хўжалик судларига тааллуқлилиги. «Хўжалик ва ҳуқуқ», 1998, 2-сон.

11. Мамасиддиқов М.М. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқи // Ҳаёт ва қонун, 2003, 6-сон. – Б. 50-51.

Глоссарий

АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — устав фонди (устав капитали) акциядорларнинг акциядорлик жамиятига нисбатан ҳуқуқларини тасдиқловчи муайян миқдордаги акцияларга тақсимланган тижорат ташкилоти.

БАНК — тижорат ташкилоти бўлиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган фаолият турлари мажмуини (юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар қабул қилиш ҳамда қабул қилинган маблағлардан таваккал қилиб кредит бериш ёки инвестициялаш учун фойдаланишни, тўловларни) амалга оширадиган юридик шахс. Ўзбекистонда ташкил этилган ҳамма банклар банк фаолиятининг субъектларидир.

БАНК ТИЗИМИ — у ёки бу давлатда муайян бир тарихий даврда мавжуд бўлган турли шаклдаги банклар ва банк институтларининг ўзаро боғлиқ бўлган мажмуи. Банк тизимларининг ўзига хос хусусияти, банк концентрацияси билан бирга, уларнинг марказий, тижорат, инвестиция, ипотека, жамғарма ва бошқа банк ташкилотлари шаклида кенг ихтисослашуви ҳисобланади. Бир томондан, омонатларни жалб этиш, фойдали ва ишончли мижозлар ҳамда юқори даромад олиш учун банклар ўртасида рақобат юзага келиши, иккинчи томондан, банклар фаолиятини давлат томонидан тартибга солишни кучайтиришга интилиш мана шундандир.

БАНКРОТЛИК (ИҚТИСОДИЙ НОЧОРЛИК) — иқтисодий суд томонидан эътироф этилган, қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини тўла ҳажмда қондиришга ва/ёки мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини тўла ҳажмда бажаришга қодир эмаслик.

БИЗНЕС (*инг.* business; *рус.* дело – иш, машғулот) — таваккалчилик ва ўзининг жавобгарлиги остида хусусий ёки қарзга олинган воситалари ҳисобидан амалга ошириладиган, асосий мақсади фойда олиш ва ўз фаолиятини ривожлантиришга қаратилган ташаббускор иқтисодий фаолият.

БОЖ — Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан товарлар

олиб ўтиладиганда божхона органлари томонидан ундириладиган тўлов. Ўзбекистон Республикасида импорт божи, экспорт божи, мавсумий ва алоҳида (махсус, антидемпинг, компенсация) бож қўлланилади. Импорт божи халқаро шартномаларга мувофиқ белгиланади. Импорт ва экспорт божининг ставкалари Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан белгиланади. Мавсумий божлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланиб, товарлар олиб кириш ва олиб чиқишни тезкор тартибга солиш учун қўлланилади. Бунда бож тарифида назарда тутилган бож ставкалари қўлланилмайди. Мавсумий божлар улар белгиланган вақтдан эътиборан олти ойдан ортиқ амал қилиши мумкин эмас. Алоҳида божларнинг қўлланилиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ — эркин товар пул муносабатларига асосланган, иқтисодий монополизмни инкор этувчи, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга йўналтирилган ва бошқариладиган иқтисодий тизим.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ (*инг.* accountancy, book-keeping) — корхоналар ва алоҳида тадбиркорларнинг узлуксиз, ҳужжатлар билан асосланган ва ўзаро боғлиқ бўлган мол-мулки, мажбуриятлари ва хўжалик операциялари, мазкур маблағларнинг манбалари, молия-кредит муносабатлари ҳамда хўжалик фаолиятининг натижалари ҳисоби.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБОТИ — ташкилотнинг мулкӣ ва молиявий ҳолати ҳамда унинг ҳисобот даври (ой, квартал, йил) мобайнида бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосида белгиланган шаклда тузиладиган маълумотларнинг ягона тизими тушунилади.

ВАЗИРЛИК — республиканинг марказий ижро этувчи органи. Давлат бошқарувининг тегишли тармоғига (соҳасига) раҳбарлик қилади, шунингдек қонунда белгиланган доирада тармоқлараро мувофиқлаштиришни амалга оширади.

ГАРОВ — фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг асосий усулларида бири бўлиб, ЎЗР ФК бўйича қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятини бажармаган тақдирда кредитор бу

мажбурият бўйича ўз талабини гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматидан ушбу мол-мулк эгаси бўлган шахснинг қонунда белгилаб қўйилган чегиришлардан кейин бошқа кредиторларга қараганда имтиёзли суратда қаноатлантиришга ҳақли.

ГИПОТЕЗА — ҳуқуқ назариясида ҳуқуқ нормасининг амал қилиш шартини кўрсатувчи таркибий қисми.

ДАВЛАТ БОШҚАРУВ АКТЛАРИ — бошқарув фаолиятининг асосий шаклларида бири – давлат бошқарув органлари томонидан ўз олдига қўйилган вазифаларни бажариш мақсадида чиқариладиган ҳуқуқий актлар.

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ — давлат пул маблағларининг (шу жумладан давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

ДАВЛАТ ОРГАНИ — давлат томонидан ташкил этиладиган, давлат номидан иш кўриб унинг манфаатини қўриқлайдиган тузилма. Давлат бошқарув органи давлат аппаратининг бир қисми бўлиб, ўз ваколатларини бажариш учун давлат томонидан фармойиш бериш ҳуқуқига эга.

ДАВЛАТ ТАСАРРУФИДАН ЧИҚАРИШ — давлат корхоналарини ва ташкилотларини хўжалик ширкатлари ва жамиятларига, оммавий мулк бўлмайдиган бошқа корхоналар ва ташкилотларга айлантириш.

ДАВЛАТ ХИЗМАТИ — ҳуқуқий институт сифатида давлат хизматини ва давлат хизматчилари вазифаларининг бажарилишини ташкил қилувчи ҳамда ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турувчи ҳуқуқий нормаларнинг йиғиндиси.

ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИСИ — давлат аппаратида доимо ёки вақтинча тайинлаш ёки сайлаш асосида маълум бир лавозимни эгалловчи ва давлатдан иш ҳақи олувчи ҳамда ўз ваколатлари доирасида давлат ҳокимияти функцияларини бажарувчи шахс.

ДАВЛАТ ҚЎМИТАСИ — республиканинг марказий ижро этувчи органи. Давлат бошқарувининг тегишли тармоқларида (соҳаларида) ягона давлат сиёсатини юргизади ва ушбу мақсадда қонунга кўра тармоқлараро мувофиқлаштиришни амалга оширади.

ДИСПОЗИЦИЯ (лот. dispositio – жойлашув) — ҳуқуқ нормасининг ҳуқуқ субъекти хатти-ҳаракатидаги юридик аҳамиятга эга мазмунни очиб берувчи таркибий қисми.

ЖАВОБГАРЛИК — қонун ёки шартномага асосан бажарилиши лозим бўлган мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаганда вужудга келадиган ҳуқуқий оқибат.

ЖАРИМА — мажбурият бажарилмаганлиги учун қатъий белгиланган миқдорда ундириладиган молиявий жавобгарлик. Фуқаролик ҳуқуқи бўйича, неустойканинг шакли бўлган жарима қонун ёки шартномада ўрнатилган тартибда қатъий суммада ёки бузилган мажбуриятнинг суммасига фоиз билан белгиланади. Умумий қоидага кўра, жарима контрагентнинг мажбуриятларини бажармаган ҳоллардагина тўланади.

ЗАКАЛАТ — шартнома тузаётган тарафлардан бири шартнома тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш учун шартнома юзасидан иккинчи тарафга тўлайдиган пул суммасидан берадиган пул. Закалат мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашнинг усулларида биридир.

ЗАРАР — шартнома мажбуриятлари бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги муносабати билан тараф қилган харажатлар, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек, агар иккинчи тараф шартнома мажбуриятларини бажарганида тараф олиши мумкин бўлган, лекин ололмайдиган даромадлари (бой берилган фойда).

ЗАРУРИЙ МУДОФАА — шахсни ёки мудофааланувчининг ёхуд бошқа шахснинг ҳуқуқларини, жамият ёки давлат манфаатларини ғайриҳуқуқий тажовузлардан шундай тажовуз қилаётган шахсга зарар етказиш йўли билан ҳимоя қилиш. Бунда зарурий мудофаа чегарасидан чиқиб кетилишига йўл қўйилмаган бўлиши лозим.

ИДОРА — республика вазирлиги ёки давлат кўмитасининг ваколатлари доирасида мустақил равишда махсус ижро этиш ҳамда назорат функцияларини амалга оширади, шунингдек тармоқлараро мувофиқлаштириш вазифасини бажаради ёхуд давлат бошқаруви тармоғига (соҳасига) раҳбарлик қилади.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР — одамлар хаёт фаолиятининг турли соҳаларида ишлатиладиган муносабатлар. Ҳуқуқий нормага солинган ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий муносабатлар сифатида қабул қилинади.

ИНВЕСТОР — қимматли қоғозларни ўз номидан ва ўз ҳисобидан олувчи юридик ёки жисмоний шахс.

ИНСОФСИЗ РАҚОБАТ — хўжалик юритувчи субъектнинг ёки шахслар гуруҳининг иқтисодий фаолиятни амалга оширишда афзалликларга эга бўлишга қаратилган, қонун ҳужжатларига, иш муомаласи одатларига зид бўлган ҳамда бошқа хўжалик юритувчи субъектларга (рақобатчиларга) зарар етказадиган ёки зарар етказиши мумкин бўлган ёхуд уларнинг ишчанлик обрўсига путур етказадиган ёки путур етказиши мумкин бўлган ҳаракатлари.

ИСТЕЪМОЛЧИ — табиий монополия субъекти ишлаб чиқараётган товарни олаётган жисмоний ёки юридик шахс.

КАМСИТУВЧИ ШАРТЛАР — маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхонанинг истеъмолчиларга шартнома моҳиятига дахли бўлмаган турли шартларни мажбуран қабул қилдириш.

КАФОЛАТ — фуқаролик ҳуқуқида қонунда ёки тегишли шартномада назарда тутилган мажбурият. Кафолат туфайли бирон-бир шахс кредиторлар олдида мажбуриятини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун жавоб беради.

КООПЕРАТИВ МУЛК — хўжаликни биргаликда юритиш ёки бошқа фаолият билан шуғулланиш учун аъзолик асосида ихтиёрий бирлашган фуқароларнинг биргаликдаги мулки.

КРЕДИТ (*лат. creditum* – ишонмоқ) — бошқа шахсга муддатлилик, қайтаришлилик ва фойдаланганлик учун фоиз шаклида тўловлилик шартлари асосида вақтинча бериладиган пул маблағлари, товар ва бошқа қимматликлар.

КРЕДИТ ЛИНИЯСИ (револьвер) — кредит шартномасида белгиланган муддат ва лимит доирасида, сўндирилган кредит қисми қайта ўзлаштирилиши мумкин бўлган кредит.

КРЕДИТ СИЁСАТИ — кредитлаш жараёнида юзага келувчи таваккалчиликни бошқаришда банк раҳбарияти томонидан қабул қилинадиган чоралар ва услубларни белгиловчи ҳамда банк раҳбарияти ва ходимларини кредитлар портфелини самарали бошқаришга доир кўрсатмалар билан таъминловчи ҳужжат. Тижорат банклари кредит сиёсати алоҳида ҳужжат сифатида ишлаб чиқарилади ва банк Кенгаши томонидан тасдиқланади.

КУЗАТУВ — иқтисодий суд томонидан қарздор юридик шахсга нисбатан унинг мол-мулки бут сакланишини таъминлаш, қарздорнинг молиявий аҳволи таҳлилини ўтказиш мақсадида қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза қабул қилинган пайтдан эътиборан кейинги таомилга қадар қўлланиладиган банкротлик таомили.

МАЖБУРИЙ ТўЛОВЛАР — Солиқ кодексида белгиланган давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий пул тўловлари, божхона тўловлари, шунингдек ваколатли органлар ҳамда мансабдор шахслар томонидан юридик аҳамиятга молик ҳаракатларни тўловчиларга нисбатан амалга ошириш учун, шу жумладан муайян ҳуқуқларни ёки лицензиялар ва бошқа рухсат берувчи ҳужжатларни бериш учун тўланиши лозим бўлган йиғимлар, давлат божи.

МАЖБУРИЯТ — бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатни амалга оширишга, яъни мол-мулкни топшириш, ишни бажариш, хизматлар кўрсатиш, пул тўлаш ва ҳоказо ёки муайян ҳаракатдан ўзини саклашга мажбур бўлади, кредитор эса қарздордан ўзининг мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

МАЪМУРИЙ ЖАВОБГАРЛИК — юридик жавобгарликнинг махсус тури. Айбдорга нисбатан ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари ва мансабдор шахслари томонидан маъмурий ҳуқуқ нормаларида кўзда тутилган доирада белгиланадиган маъмурий жазолар тизими.

МАЪМУРИЯТ — давлатнинг бошқарув фаолияти; бошқарув ишини амалга оширувчи давлат органлари мажмуи; бошқарувчи мансабдор шахслар, муассаса, корхонанинг раҳбар ходимлари.

МОЛИЯ-ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИНИ ТЕКШИРИШ (ТАФТИШ ҚИЛИШ) — солиқ ва валюта тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан назоратни амалга ошириш мақсадида хўжалик юритувчи субъектларнинг бухгалтерия, молия, статистика, банк ҳамда бошқа ҳужжатларини ўрганиш ва таққослаш.

МОНОПОЛИСТИК ФАОЛИЯТ — хўжалик юритувчи субъектларнинг, давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг монополияга қарши кураш ҳақидаги қонун ҳужжатларига ҳилоф бўлган, рақобатга йўл қўймасликка, уни чеклаш ёки бартараф этишга қаратилган ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги.

МУТЛАҚ МОНОПОЛИЯ — хўжалик юритувчи субъект товар бозорида ягона сотувчи ёки харидор бўлган вазият.

МУҚОБИЛ ТЕКШИРИШ — операциялар бирлиги туфайли ўзаро боғлиқ бўлган ва турли хўжалик юритувчи субъектлардаги ёки бир хўжалик юритувчи субъектнинг турли бўлинмаларидаги ҳужжатларни таққослашдан иборат текширув.

НАЗОРАТ ТАРТИБИДА ТЕКШИРИШ — хўжалик юритувчи субъектларнинг илгариги текширишда кўрсатилган қоидабузарликларни бартараф этиши устидан назорат қилувчи органлар амалга оширадиган текшириш.

НАЗОРАТ ҚИЛУВЧИ ОРГАНЛАР — хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилишга қонун ҳужжатлари билан ваколат берилган вазирликлар ва идоралар.

НЕУСТОЙКА — қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган, қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаши шарт бўлган пул суммаси. Неустойка жарима ёки пеня шаклида бўлади.

НОМОДДИЙ АКТИВЛАР — моддий-ашёвий мазмунга эга бўлмаган, хўжалик юритувчи субъект томонидан хўжалик фаолиятида фойдаланиш ёки бошқариш учун фойдаланиш мақсадида назорат қилинадиган, шунингдек узок вақт (бир йилдан кўп) ишлатиш учун мўлжалланган мол-мулк объектлари.

НОМУЛКИЙ НЕЪМАТЛАР — фирма номи, товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси, товар ишлаб чиқарилган жой номи, тижорат сири ва бошқалар.

НОМУЛКИЙ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР — хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз фаолиятларида номоддий неъматлардан фойдаланиш ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш каби жараёнларда вужудга келадиган муносабатлар.

ОХИРГИ ЗАРУРАТ — шахсга ёки мажбурий шахснинг ёхуд бошқа шахснинг ҳуқуқларига, жамият ёки давлат манфаатларига таҳдид этаётган хавфни бартараф этиш учун содир этилган ҳаракатлар. Агар хавфни ўша ҳолатда бошқача чоралар билан бартараф этиб бўлмаса, охириги заруратга йўл қўйилади. Етказилган зарар олди олинган зарарга қараганда камроқ бўлиши лозим.

ПЕНЯ (лот. *pena* — жазо) — фуқаролик мулкий муносабатларда шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажармаганлик учун қўлланиладиган моддий жазо, мажбурият бажарилиши кечиктирилишининг ҳар бир куни учун фоиз ҳисобида ундириладиган молиявий жавобгарлик.

РАҚОБАТ — хўжалик юритувчи субъектларнинг (рақобатчиларнинг) мусобақалашуви бўлиб, бунда уларнинг мустақил ҳаракатлари улардан ҳар бирининг товар ёки молия бозоридаги товар муомаласининг умумий шарт-шароитларига бир томонлама тартибда таъсир кўрсатиш имкониятини истисно этади ёки чеклайди.

РАҚОБАТГА ҚАРШИ ҲАРАКАТЛАР — рақобат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида хўжалик юритувчи субъектлар учун ман этилган ҳаракатлар, шунингдек давлат бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти

органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг рақобатни чеклашга қаратилган ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги).

РЕКЛАМА БЕРУВЧИ — рекламани тайёрлаш ва/ёки тарқатиш учун унга буюртмачи бўлган шахс.

РЕКЛАМА ТАЙЁРЛОВЧИ — реклама тайёрлашни тўлиқ ёки қисман амалга оширувчи шахс.

РЕКЛАМА ТАРҚАТУВЧИ — рекламани ундан фойдаланувчига етказиш учун ишлатиладиган воситалар орқали реклама тарқатишни амалга оширувчи шахс.

РЕКЛАМАДАН ФОЙДАЛАНУВЧИ — реклама йўналтирилган шахс ёки шахслар гуруҳи.

САНКЦИЯ (*лот.* *sanctio* – қатъий қарор) — қатъий чора ва тадбир. Ҳуқуқда санкция тўрт асосий турга: 1) жиноий-ҳуқуқий, 2) маъмурий-ҳуқуқий, 3) ижтимоий-ҳуқуқий, 4) мулкӣй санкцияларга бўлинади. Маъмурий-ҳуқуқий санкция (жарима, маъмурий қамоққа олиш ва бошқалар) ички ишлар ва х. к. органлар томонидан асосий ва қўшимча жазо чораси тарикасида қўлланилади.

СОЛИҚЛАР — Солиқ кодексида белгиланган, муайян миқдорларда ундириладиган, мунтазам, қайтариб берилмайдиган ва бегараз хусусиятга эга бўлган, бюджетга йўналтириладиган мажбурий пул тўловлари.

СУД БОШҚАРУВЧИСИ (муваққат бошқарувчи, санация қилувчи бошқарувчи, ташқи бошқарувчи, тугатиш бошқарувчиси) — банкротлик таомилларини ўтказиш мақсадида иқтисодий суд томонидан тайинланадиган шахс.

СУД САНАЦИЯСИ — иқтисодий суд томонидан қарздор юридик шахсга нисбатан унинг тўлов қобилиятини тиклаш ҳамда кредиторлар олдидаги қарзини узиш мақсадида қарздорнинг ишларини бошқариш ваколатларини санация қилувчи бошқарувчига ўтказмаган ҳолда қўлланиладиган банкротлик таомили.

СУДГАЧА САНАЦИЯ ҚИЛИШ — қарздор юридик шахснинг муассислари (иштирокчилари) ёки унинг мол-мулки эгалари, кредиторлар ва

бошқа шахслар томонидан қарздорнинг тўлов қобилиятини тиклаш ҳамда банкротлигининг олдини олиш мақсадида кўриладиган чора-тадбирлар.

ТАБИЙ МОНОПОЛИЯ — товар бозорининг ҳолати. Унда технологик хусусиятлар туфайли муайян товарлар (ишлар, хизматлар) турларига бўлган талабни қондиришнинг рақобатли шароитларини яратиш мумкин эмас ёки иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас.

ТАДБИРКОРЛИК — тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, таваккал қилиб ва ўз мулкӣй жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускор фаолият.

ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ АЖРАТИБ ЧИҚАРИШ — тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқ ва мажбуриятларининг бир қисмини бериш йўли билан янги субъектни вужудга келтириш, тадбиркорлик субъекти таркибидан бир ёки бир неча юридик шахсларнинг ажралиши, аввалги тадбиркорлик субъектининг ҳам мавжуд бўлиб қолиши.

ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ БЎЛИШ — тадбиркорлик субъектининг ўз фаолиятини тўхтатиб, икки ва ундан ортиқ юридик шахсларга бўлиниши.

ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ ТУГАТИШ — тадбиркорлик субъектининг ҳуқуқ ва бурчлари ҳуқуқий ворислик тартибида бошқа шахсга ўтмасдан бекор қилиниши.

ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ ЎЗГАРТИРИШ — янги вужудга келган тадбиркорлик субъектига қайта ташкил этилган юридик шахснинг барча ҳуқуқлари ва мажбуриятларини бериш йўли билан қорхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини ўзгартириш, бир ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги юридик шахснинг бошқа шаклдаги юридик шахсга ўзгариши.

ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ ҚЎШИБ ОЛИШ — бир ёки бир неча қорхона фаолиятини тўхтатиб, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини бошқа қорхонага бериш.

ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ ҚЎШИБ ЮБОРИШ — ўз фаолиятини тугатган икки ёки ундан ортиқ корхонанинг барча ҳуқуқлари ва мажбуриятларини янги ташкил этилган корхонага бериш.

ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ (ТАДБИРКОРЛИК) — тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, ўзи таваккал қилиб ва ўз мулкый жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускор фаолият.

ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ СУБЪЕКТЛАРИ (ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИ) — белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтган ҳамда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган юридик ва жисмоний шахслар.

ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ — тадбиркорлик субъектлари ўртасидаги тадбиркорлик муносабатларини тартибга солувчи ва бозор шароитида давлатнинг иқтисодга раҳбарлик қилиш чора-тадбирларини белгилувчи ҳуқуқий қондалар йиғиндиси.

ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИНИНГ МАНБАИ — тадбиркорлик субъектлари ўртасида вужудга келадиган тадбиркорлик фаолиятига оид муносабатларни ҳуқуқий тартибга солувчи қонунчилик нормаларининг йиғиндиси.

ТАШҚИ БОШҚАРУВ — иқтисодий суд томонидан қарздор юридик шахсга нисбатан унинг тўлов қобилиятини тиклаш мақсадида қарздорнинг ишларини бошқариш ваколатларини ташқи бошқарувчига ўтказган ҳолда қўлланиладиган банкротлик таомили.

ТЕКШИРИШ — ҳўжалик юритувчи субъектлар томонидан қонунлар ҳамда ўз фаолиятини тартибга солувчи бошқа қонун ҳужжатлари қандай бажарилаётганлигини назорат қилувчи органларнинг бир марта назорат қилиши.

ТЕКШИРИШЛАРНИ ҚАЙД ЭТИШ ДАФТАРИ — ўтказилган текширишлар тўғрисидаги ахборот ёзиб қўйиладиган махсус дафтар.

ТИЖОРАТЧИ ТАШКИЛОТ — фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган юридик шахс.

ТИЖОРАТЧИ БЎЛМАГАН ТАШКИЛОТ — фойда олишни мақсад қилиб олмаган ташкилот (юридик шахс).

ТОВАР — сотиш (алмаштириш) учун мўлжалланган фаолият махсули. Ишлар ва хизматлар ҳам товарга киради.

ТОВАР БОЗОРИ — товарнинг ЎзР ҳудудидаги ёки унинг бир қисмидаги муомала доираси. У республиканинг маъмурий-ҳудудий бўлинишига мос келиши ёки мос келмаслиги мумкин.

ТРАНЗИТ — товарлар Ўзбекистон Республикасининг икки божхона органи ўртасида, шу жумладан чет давлат ҳудуди орқали, бож, солиқлар ундирилмасдан, шунингдек товарларга нисбатан иқтисодий сиёсат чораларини қўлланмасдан божхона назорати остида олиб ўтилиши.

ТУГАТИШГА ДОИР ИШ ЮРИТИШ — иқтисодий суд томонидан кредиторларнинг талабларини мутаносиб равишда қондириш ҳамда қарздорни қарзлардан қутулган деб эълон қилиш мақсадида банкрот деб топилган қарздорга нисбатан қўлланиладиган банкротлик таомили.

ТЎЛИҚ ШИРКАТ — иштирокчилари ўз ўрталарида тузилган шартномага мувофиқ ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган ҳамда унинг мажбуриятлари бўйича ўзларига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб берадиган ширкат.

УНИТАР КОРХОНА — ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулкдор томонидан мулк ҳуқуқи берилмаган тижоратчи ташкилот.

ХУСУСИЙ КОРХОНА — мулкдор ягона жисмоний шахс томонидан тузилган ва бошқариладиган тижоратчи ташкилот.

ХУСУСИЙЛАШТИРИШ — жисмоний шахсларнинг ва давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларнинг оммавий мулк объектларини ёки давлат акцияли жамиятларининг акцияларини давлатдан сотиб олиши.

ХЎЖАЛИК НИЗОЛАРИ — ҳар қандай юридик шахс ёки яқка тартибдаги тадбиркор мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар-

хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқлари ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларининг бузилиши натижасида улар ўртасида юзага келадиган келишмовчиликлар.

ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТИНИНГ ҚАЙТА ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ — хўжалик субъекти ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ҳуқуқий ворислик асосида бошқа шахсга ўтиши орқали унинг тугатилиши.

ХЎЖАЛИК ШАРТНОМАСИ — тарафлардан бири шартлашилган муддатда тадбиркорлик фаолияти соҳасида товарларни бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш мажбуриятини оладиган, иккинчи тараф эса товарларни, ишларни, хизматларни қабул қилиб олиш ва уларнинг ҳақини тўлаш мажбуриятини оладиган келишув.

ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАР — а) товарлар ишлаб чиқариш, сотиш, сотиб олиш ва хизматлар кўрсатиш фаолияти билан шуғулланувчи барча ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги юридик шахслар; б) хорижий юридик шахслар, уларнинг бирлашмалари; в) юридик шахс ташкил этмаган ҳолда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган жисмоний шахслар.

ХЎЖАЛИК ҲУҚУҚИ СУБЪЕКТИНИНГ ТУГАТИЛИШИ — унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ҳуқуқий ворислик тартибида бошқа шахсларга ўтмасдан бекор қилиниши.

ХЎЖАЛИК ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТ ОБЪЕКТИ — хўжалик ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахсларнинг субъектив ҳуқуқлари ва мажбуриятлари нимага қаратилганлиги.

ХЎЖАЛИК ҲУҚУҚИНИНГ СУБЪЕКТИ — хўжалик фаолиятини амалга оширувчи турли мулк шаклларига мансуб корхоналар ва уларнинг тузилмалари ҳамда яқка тадбиркор мақомига эга бўлган фуқаролар.

ФОРС-МАЖОР — томонларнинг иродаси ва фаолиятларига боғлиқ бўлмаган табиат ходисалари (зилзила, кўчки, бўрон, қурғоқчилик ва бошқалар) ёки ижтимоий-иқтисодий ҳолатлар (уруш ҳолати, камал, давлат манфаатларини кўзлаб импорт ва экспортни тақиқлаш ва бошқалар) сабабли юзага келган шароитларда томонларга қабул қилинган мажбуриятларни бажариш имконини

бермайдиган фавқулодда, олдини олиб бўлмайдиган ва қутилмаган ҳолатлар.

ФУҚАРО (ЖИСМОНИЙ ШАХС) — Ўзбекистон Республикасининг фуқароси, бошқа давлатнинг фуқароси, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахс.

ШАРТНОМА — икки ёки бир неча (жисмоний ёки юридик) шахснинг ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишув.

ШАРТНОМАВИЙ ЖАВОБГАРЛИК — тарафларнинг ўз шартномавий мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун шартномада ёки қонун ҳужжатларида белгиланган жавобгарлик.

ШАҲАРНИ ТАШКИЛ ЭТУВЧИ КОРХОНА ҲАМДА УНГА ТЕНГЛАШТИРИЛГАН КОРХОНА — ходимлари уларнинг оила аъзоларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда тегишли аҳоли пункти аҳолисининг камида ярмини ташкил этувчи ёки ходимларининг сони камида 3000 киши бўлган ёхуд давлатнинг мудофаа қобилияти ва хавфсизлиги сақлаб турилишини таъминловчи ёки табиий монополиялар субъекти бўлган юридик шахс.

ЮРИДИК ШАХС — ўз мулкида, хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулкӣ ёки шахсий номулки ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот.

ЮРИДИК ФАКТ — қонунда назарда тутилган ва муайян ҳуқуқий муносабатлар юзага келиши (ўзгартирилиши, тўхтатилиши) учун асос бўлган ҳолат.

ЯҚКА ТАРТИБДАГИ ТАДБИРКОРЛИК — жисмоний шахс томонидан тадбиркорлик фаолиятини юридик шахс ташкил этмаган ҳолда амалга ошириш.

ҚАЙТА МОЛИЯЛАШ СТАВКАСИ — кредит ташкилотларига ажратиладиган кредитлар учун Марказий банк томонидан белгиланадиган йиллик фоиз миқдори.

ҚАРЗДОР — пул мажбуриятлари бўйича кредиторларнинг талабларини қондиришга ва/ёки мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини бажаришга қодир бўлмаган юридик шахс ёки яқка тартибдаги тадбиркор.

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР — ҳужжатлар бўлиб, улар бу ҳужжатларни чиқарган юридик шахс билан уларнинг эгаси ўртасидаги мулквий ҳуқуқларни ёки қарз муносабатларини тасдиқлайди, дивидендлар ёки фоизлар тарзида даромад тўлашни ҳамда ушбу ҳужжатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқларни бошқа шахсларга ўтказиш имкониятини назарда тутди. Қимматли қоғозларнинг қиймати Ўзбекистон Республикаси миллий валютасида ифодаланади.

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР БОЗОРИ — юридик ва жисмоний шахсларнинг қимматли қоғозларни чиқариш, жойлаштириш ва уларнинг муомаласи билан боғлиқ муносабатлари тизими.

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР БОЗОРИ ИШТИРОКЧИЛАРИ — қимматли қоғозлар эмитентлари, қимматли қоғозларнинг эгалари, инвесторлар, қимматли қоғозлар бозорининг профессионал иштирокчилари, шунингдек қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда биржалар.

ҲАРАКАТЛАР — хўжалик ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи шахсларнинг иродаси бўйича вужудга келадиган юридик фактлар.

ҲОДИСАЛАР — хўжалик ҳуқуқий муносабат субъектларининг эркларидан ташқари содир бўладиган фактлар.

ҲУҚУҚ — давлат томонидан бутун жамият миқёсида ўрнатиладиган ва муҳофаза қилинадиган ҳамда бажарилиши барча учун мажбурий бўлган тартиб-қоидалар, нормалар тизими.

ҲУҚУҚ ИНСТИТУТИ — бир турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ва ҳуқуқнинг тегишли соҳасига кирувчи юридик нормаларнинг алоҳида гуруҳи.

ҲУҚУҚ МАНБАИ — ҳуқуқий нормаларнинг ташқи ифодаланиш шакли.

ҲУҚУҚ НОРМАСИ — давлат белгиладиган ва унинг бажарилишини тегишли органлар ёрдамида таъминлайдиган ҳаракатларнинг барча учун

мажбурий бўлган қондаси.

ҲУҚУҚ СУБЪЕКТИ — ҳуқуқ ва мажбуриятларга бевосита ёки ўз вакили орқали эга бўлиш ва амалга ошириш қобилиятига қонуний равишда эга бўлган жисмоний ва/ёки юридик шахс.

ҲУҚУҚ ТАРМОҒИ — муайян соҳага оид муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси. Ҳуқуқ тизимининг асосий элементларидан бири ҳуқуқ тармоғи ҳисобланади. Ҳуқуқ тармоғи махсус турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалардан иборат. Ҳуқуқ тармоғи ҳуқуқий нормалар ва институтларнинг алоҳида гуруҳи бўлиб, маълум умумийликка эга бўлган ва бошқариладиган ижтимоий муносабатларни бирлаштиради.

ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР ОБЪЕКТЛАРИ — ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР СУБЪЕКТЛАРИ — ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари, яъни ҳуқуқ ва мажбурият эгалари.

**“Тадбиркорлик ҳуқуқи” фанидан тавсия этилаётган
адабиётлар ва манбалар рўйхати**

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида / И.А. Каримов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011.
2. Мирзиёев Ш.М. Билимли авлод – буюк келажакнинг, тадбиркор халқ – фаровон ҳаётнинг, дўстона ҳамкорлик эса тараққиётнинг кафолатидир (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 26 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи, 2018 йил 7 декабрь). – “Халқ сўзи” газетаси, 2018 йил 8 декабрь, № 253 (7211).
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. //“Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 23 декабрь, № 258 (6952).
4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 488 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 592 б.
6. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. – 508 б.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – “Халқ сўзи” газетаси, 2018 йил 29 декабрь, № 271-272 (7229-7230).

2. Ўзбекистон Республикасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари

1. Хўжалик шартномаларига оид қонун ҳужжатлари ва шартномалар намунавий шакллари тўплами. ЎЗР Адлия вазири Сирожиддин Мирсафоевнинг

таҳрири остида. Тузувчилар: Д.Р.Матрасулов, Х.М.Содиқов, Ф.К.Қиличев, Т.Шохназаров, Б.Т.Қўчқоров, Б.Эшматов. – Т.: «Адолат», 1998.

2. Хўжалик судлари ҳал қилув қарорларига шарҳлар тўплами. Ш.З. Саидов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: Baktria press, 2014.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленуми қарорлари тўплами. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
4. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари тўплами. Сборник постановлений Пленума Верховного суда Республики Узбекистан –Т.: Адолат, 2014.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонуни // «Ўзбекистоннинг янги қонунлари». 20-сон. – Т.: «Адолат», 1999.
6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: Ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган. – Т.: Ўзбекистон, 2018.

3. Дарслиқлар, ўқув қўлланмалари, монографиялар, рисолалар

1. Абдуллаев Ё., Каримов Ф. Кичик бизнес ва тадбиркорлик асослари: 100 савол ва жавоб. – Т.: «Меҳнат», 2000.
2. Абдусаломов М., Отахонов Ф. Контракция шартномаси: талабнома ва даъво аризаси. – Т.: «Адолат», 1998.
3. Азизов Х.Т., Ширинов Ж., Бакаев Ш. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш. Ўқув қўлланма. – Т.: Akademiya, 2013. – 114 б.
4. Азизов Х.Т. Аҳоли фаровонлигини таъминлашда фермер ҳаракатининг роли. – Т.: ТДЮИ, 2013.
5. Азизов Х., Бакаев Ш., Назаров Ш. Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик субъектларини химоя қилишнинг ҳуқуқий асослари. – Т.: Akademiya, 2014. – 188 б.

6. Алиев Б.А., Раҳмонов А.Н. Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишнинг юксак натижалари. — “Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан” (илмий-оммабоп рисола). — Т.: “O‘qituvchi” нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.

7. Бабакулов С.Б. Тадбиркорлик фаолиятини эркинлаштириш соҳасидаги ислохотлар.— Т.: ТДЮИ, 2012. — 52 б.

8. Бабакулов С., Ибратова Ф. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик – ижтимоий ва сиёсий барқарорлик кафолати. Ўқув услубий мажмуа. – Тошкент, 2011. – 64 б.

9. Дўстов У.Н. «Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи» фанидан услубий кўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2003.

10. Дўстов У.Н. Хўжалик юритувчи субъектлар банкротлиги. Ўқув кўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2006.

11. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи. – Тошкент: Молия, 2001. – 218 б.

12. Ибратова Ф. Хозяйственное процессуальное право. Учебник. – Ташкент: ТДЮИ, 2011. – 705 с.

13. Ибратова Ф.Б. Айрим тоифадаги қарздорлар банкротлигининг ҳуқуқий муаммолари. Монография. – Тошкент: ТДЮИ, 2012. – 405 б.

14. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун белгиланган юридик кафолатлар. Бабакулов С.Б., Оқюлов О., Нарзиев О.С., Ходжаев Б.К. – Т.: ТДЮИ, 2012. – 50 б.

15. Мартемьянов В.С. Хозяйственное право. Том 1. Общие положения. – М.: БЕК, 1994.

16. Мустақиллик: изохли илмий-оммабоп луғат // Муаллифлар: М.Абдуллаев, М.Абдуллаева, Ф.Абдуллаева, Г.Абдураззоқова ва бошқ.; Р.Рўзиев ва Қ.Хоназаров умумий таҳририда. Тўлдирилган учинчи нашри / - Т.: «Шарк», 2006.

17. Нарзиев О. Хозяйственные (предпринимательские) договоры. Учебное пособие. Ответственный редактор: д.ю.н, проф.О.Оқюлов. – Т.:

ТДЮИ, 2010. – 206 с.

18. Оилавий тадбиркорлик – мустаҳкам оила асоси. Ш.Н.Рўзиназаров, Оқюлов О., Бабакулов С.Б., Бурханходжаева В. – Тошкент: ТДЮИ, 2012. – 52 б.

19. Отахонов Ф.Х. Тадбиркорларнинг ҳуқуқларни химоя қилишда юридик хизматнинг роли. Тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш ва химоя қилиш тизимини такомиллаштириш муаммолари./Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТДЮИ, 2002. – 73-81-бетлар.

20. Оқюлов О., Отахонов Ф. Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий химоя қилиш тизимини мустаҳкамлаш муаммолари. – Тошкент: ТДЮИ, 2010. – 200 б.

21. Оқюлов О. Тадбиркорликни ривожлантириш ва унга нисбатан тўсикларни бартараф қилишнинг ҳуқуқи муаммолари. Тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш ва химоя қилиш тизимини такомиллаштириш муаммолари. / Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТДЮИ, 2002. - Б. 36-39.

22. Предпринимательское право Российской Федерации. /Отв. ред. Губин Е.П., Лахно П.Г. – М.: Юрист, 2003. – 1001 с.

23. Раҳмонов А.Н. Инсоннинг асосий ҳуқуқлари – олий қадрият сифатида. Ўзбекистон Фанлар академияси И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти ташкил этган «Инсон манфаатларининг химояланиши – фуқаролик жамияти шаклланишининг муҳим омили» мавзусидаги республика илмий-назарий конференцияси материаллари. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2007.

24. Раҳмонов А.Н. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ўрганиш: ноюридик олий ўқув юртларининг талабалари учун схемали ўқув кўлланма. Тузатилган ва тўлдирилган учинчи нашри – Тошкент: Наврўз, 2016.

25. Раҳмонов А.Н. Давлат бошқарувини демократлаштириш – давр талаби. “Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-ҳуқуқий ва маънавий омиллари” мавзусида республика илмий-амалий семинари материаллари. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2011.

26. Раҳмонқулов Х. Олди-сотди шартномаси. – Т.: «Адолат», 2000.

27. Раҳмонқулов Х.Р., Азизов Х.Т. Тадбиркорлик субъектлари хусусий

мулк ҳуқуқининг фуқаролик-ҳуқуқий кафолатлари. – Т.: 2013. – 181 б.

28. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Умумий қисм. Дарслик. Таҳрир хайъати: Х.Раҳмонқулов, Ш. М.Ниёзов ва бошқ. Масьул муҳаррир: Ш.Рўзиназаров. — Т.: 2002.

29. Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи. Дарслик. 1-2 том. Ш.Н. Рўзиназаров ва бошқалар. – Тошкент: Консаудитинформ, 2002.

30. Тадбиркорлик соҳасида маъмурий тартиб-қоидалар бўйича қўлланма. Ғ.Б.Ҳидоятлов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: НМАК БТ “Шарк”, 2011.

31. Хозяйственное (предпринимательское) право. Учебник. //под ред. Окюлова О. – Т.: ТГЮИ, 2010. – 560 с.

32. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Муаллифлар жамоаси. Отахонов Ғ.Х.нинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: Адолат, 2007. – 466 б.

33. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Тузувчилар: ю.ф.д., проф. Бабакулов С.Б., ю.ф.д., проф. Окюлов О., ю.ф.н. Ходжаев Б., ўқит. Бердияров Р.Т. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.: ТДЮИ, 2011. – 150 б.

34. Юридик энциклопедия. Юридик фанлари доктори, профессор У.Таджихановнинг умумий таҳрири остида. – Т.: «Шарк», 2001.

35. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-жилд. Тўйчи Ҳофиз – Шаршара. Таҳрир хайъати: А.Азизхўжаев, Б.Алимов, М.Аминов ва бошқ. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005.

36. Ўзбекистон Республикаси: мустақил давлатнинг бунёд бўлиши / Қ.А.Аҳмедовнинг умумий таҳрири остида/. – Т.: «Ўзбекистон», 1992.

37. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг ЎЗР Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрдаги қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа. – Т.: “Иқтисодиёт” нашриёти, 2010.

38. Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексига шарҳлар. М.Э.Абдусаломов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ

дунёси, 2002.

39. Ўзбекистон Республикасининг “Банкротлик тўғрисида”ги Қонунига шарҳлар. М.К.Азимов ва бошқа муаллифлар жамоаси. – Т.: НМАК БТ “Шарк”, 2007.

40. Қодиров К. Хўжалик шарномаси: расмийлаштириш тартиби, бажарилишини таъминлаш усуллари ва амалиёти. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2003. – 691 б.

41. Ҳуқуқшуносликка оид ўзлашма терминлар. Тузувчилар: Бектемиров Х., Холмедов Х., Содиков С. – Т.: «Адолат», 1999.

42. Arnold J. Goldman and William D. Sigismund *Business Law: Principles and Practices* (2010).

43. Commercial Registration Law, Law – Japan, 1990, 56 с.

44. David P. Twomey and Marianne M. Jennings *Business Law: Principles for Today's Commercial Environment* (2010).

45. Henry R. Cheeseman *Business Law* (8th Edition, 2012).

46. James Morgan *Business Law*. 4th Edition (2012).

47. Jane Mallor, A. James Barnes, L. Thomas Bowers and Arlen Langvardt *Business Law* (2012).

48. Jeffrey F. Beatty and Susan S. Samuelson *Business Law and the Legal Environment* (2008).

49. Kenneth W. Clarkson, Roger LeRoy Miller and Frank B. Cross *Business Law: Text and Cases: Legal, Ethical, Global, and Corporate Environment* (2010).

50. Richard A. Mann and Barry S. Roberts *Business Law and the Regulation of Business* (2013).

51. Robert W. Emerson J.D. *Business Law* (2009).

52. Roger LeRoy Miller and Gaylord A. Jentz *Business Law Today: Comprehensive: Text and Cases* (2011).

4. Журналлар, илмий тўпламлар

1. Азимов М.К. Хўжалик судига даъво келтириш. «Хўжалик ва ҳуқуқ», 1998, 1-сон.
2. Азимов М.К. Низоларни хўжалик судларига тааллуқлилиги. «Хўжалик ва ҳуқуқ», 1998, 2-сон.
3. Давлетов А. Процессуал ҳужжатларда юридик атамалардан тўғри фойдаланиш. «Қонун ҳимоясида», 06/2004, 10-12-бетлар.
4. Мамасиддиқов М.М. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқи // Ҳаёт ва қонун, 2003, 6-сон. – Б. 50-51.
5. Окюлов О. Сохта банкротликка оид қонунчиликни такомиллаштиришнинг айрим масалалари // Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Ахборотномаси. 2012. № 4. – Б. 43-46.
6. Рўзиназаров Ш. Тадбиркорлик субъектлари мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатлари. // Олий хўжалик суди ахборотномаси, 2006. 11-12.
7. Хаитбоев М. Хўжалик юритувчи субъектларни молиявий жавобгарликка тортишнинг ҳуқуқӣ асослари. // ТДЮИ Ахборотномаси. 2007. № 5.
8. Ходжаев Б. Реклама тушунчаси: қиёсий-ҳуқуқӣ ёндашувлар таҳлили. // ТДЮИ Ахборотномаси. 2007, № 2.
9. Ходжаев Б. Реклама хизмати ва реклама хизмати кўрсатишнинг фуқаролик ҳуқуқӣ тавсифи. // ТДЮИ Ахборотномаси, 2008, № 4.
10. Шукуруллаев А. Банкротликка оид қонунчилик мазмун-моҳияти. // Олий хўжалик суди ахборотномаси. 2009, № 9.
11. Эгамбердиев Э. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқи. // Ҳаёт ва қонун, 1996, 3-сон.
12. Эгамбердиев Э. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқи // Ҳаёт ва қонун, 1996, 4-сон.
13. Эгамбердиев Э. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқи // Ҳаёт ва қонун, 1996, 6-сон.
14. Эгамбердиев Э. Жавобгар манфаатини ҳимоя қилиш // Ҳаёт ва қонун, 1997, 2-сон.

15. Эгамбердиев Э. Ҳимоянинг процессуал воситалари // Ҳаёт ва қонун, 2000, 9-сон.

5. Электрон манбалар

1. www.gov.uz
2. www.press-service.uz
3. www.ziyo.edu.uz
4. www.performance.edu.uz
5. www.google.ru
6. www.yandex.ru
7. www.business-law.uz
8. www.lex.uz
9. www.norma.uz

Мундарижа

Кириш сўзи	3
1-мавзу. Тадбиркорлик ҳуқуқи тушунчаси, предмети ва манбалари	5
1. Тадбиркорлик ҳуқуқи тушунчаси, предмети ва унинг бошқа ҳуқуқий фанлардан фарқи.....	5
2. Бозор иқтисодиёти шаклланиши шароитида тадбиркорлик ҳуқуқининг роли.....	12
3. Тадбиркорлик ҳуқуқи манбалари.....	17
2-мавзу. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар	20
1. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси ва белгилари.....	20
2. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг тузилиши ва таркибий қисмлари.....	21
3. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиш асослари.....	25
4. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг турлари.....	28
3-мавзу. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари	33
1. Ҳуқуқ субъекти тушунчаси ва тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари.....	33
2. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларининг турлари ва таснифи.....	35
3. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш.....	45
4. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқий ҳолати.....	55
4-мавзу. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қайта ташкил этиш ва тугатиш	68
1. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қайта ташкил	

этиш тушунчаси.....	68
2. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қайта ташкил этишда ҳуқуқий ворислик.....	71
3. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини тугатиш.....	75
4. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини тугатиш босқичлари.....	80
5-мавзу. Тадбиркорлик субъектларининг банкротлиги	85
1. Ўзбекистон Республикасида банкротлик қонунчилигининг ривожланишига умумий тавсиф.....	85
2. Банкротликка оид муносабатларда кредиторлар йиғилиши ва уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари.....	89
3. Суд бошқарувчилари ва уларнинг фаолиятини тартибга солишнинг ҳуқуқий масалалари.....	93
4. Банкротлик тўғрисидаги ишлар бўйича қабул қилинадиган суд ҳужжатлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.....	98
6-мавзу. Корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш	124
1. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тушунчаси ва ҳуқуқий асослари.....	124
2. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш субъектлари ва объектлари.....	129
3. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш усуллари.....	135
4. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тартиби.....	142
7-мавзу. Тадбиркорлик фаолиятининг мулкӣ асослари	149
1. Мулк ҳуқуқи тадбиркорлик фаолиятининг асоси сифатида.....	149

2. Хусусий мулк асосида тадбиркорлик фаолияти юритиш.....	154
3. Хўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи асосида тадбиркорлик фаолиятини юритишнинг хусусиятлари.....	162
4. Тадбиркорлик субъектларининг мол-мулки объектлари: асосий воситалар, пул маблағлари, қимматли қоғозлар, номоддий неъматлар.....	169
8-мавзу. Тадбиркорлик шартномалари.....	181
1. Тадбиркорлик шартномалари тушунчаси.....	181
2. Тадбиркорлик шартномаси субъектлари.....	185
3. Тадбиркорлик шартномаларини тузиш ва бажариш.....	190
4. Тадбиркорлик шартномаларини ўзгартириш ва бекор қилиш.....	199
9-мавзу. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг ҳуқуқий тартибга солиниши.....	211
1. Ташқи иқтисодий фаолият тушунчаси.....	211
2. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий йўналишлари....	214
3. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш.....	228
10-мавзу. Тадбиркорлик фаолиятида юридик хизмат.....	235
1. Юридик хизмат тўғрисидаги қонунчиликнинг ривожланиши.....	235
2. Юридик хизматнинг ҳуқуқий ҳолати.....	241
3. Юридик хизмат фаолиятининг асосий йўналишлари....	244
11-мавзу. Тадбиркорлик фаолияти субъектлари устидан давлат назорати.....	251
1. Тадбиркорлик фаолияти устидан давлат назорати тушунчаси ва аҳамияти.....	251
2. Тадбиркорлик фаолияти устидан давлат назоратини	

амалга давлат органларининг асосий вазифалари.....	254
3. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини текшириш турлари.....	260
12-мавзу. Хўжалик низолари ва уларни ҳал қилиш тартиби.....	272
1. Хўжалик низолари тушунчаси ва уларнинг келиб чиқиш асослари.....	272
2. Хўжалик низоларини судгача, талабнома киритиш тартибида ҳал этиш.....	276
3. Иқтисодий судларда хўжалик низоларини кўриб чиқиш тартиби.....	279
4. Ҳакамлик судларида хўжалик низоларини ҳал қилиш.....	288
Глоссарий.....	295
Тадбиркорлик ҳуқуқи фанидан тавсия этилаётган адабиётлар ва манбалар рўйхати.....	312